אידישע דענקער און פּאָעטען אין מיטעלאַלטער

פון ד"ר. א. גינזבורג

פארלאג „פארווערטס“

אידישע דענקער און פּאָעטען

אין מיטעל־אַלטער

(צווייטער באנד)

פון

דר. א. גינזבורג

„פּאָרווערטס“ אויסגאַבע

1919

אינהאַלט פאַרצייכנים :

קאפיטעל פיערצעהן:

קאפיטעל פופצעהן:

די אידען אין ענגלאנד.

קאפיטעל זעכצעהן:

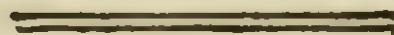
די פאלעמישע ליטעראטור.

קאפיטעל זיעבצעהן:

קאפיטעל אכטצעהן:

קאפיטעל נייצעהן:

קאפיטעל צוואנציג:

די אידען אין צפון פראַנקרייך.

I.

די אידען אין פראנקרייך. ווען זיי האבען זיך דארטען בעזעצט און פון וואנען זיי זיינען אהין נעקומען. זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע. דער קולטורעלער מצב פון די מערב־אייראפעאישע פעלקער און ווי דאס האט זיך אפגערופען אויף די אידען. מיט וואס די אידען זיינען געשטאנען העכער פאר זייערע קריסטליכע שכנים. דער אנפאנג פון דעם תלמוד־שטודיום אין פראנקרייך. ר' קלונימוס און זיין זוהן, ר' משה פון לוקקא. נתן הבבלי און זיין תלמיד לעאנטין. רבינו גרשום „דער ליכט פון גלות“ און זיין ישיבה. דער גרויסער ערפאלג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען אויף דעם געביעט פון תלמוד. צווישען א רייהע פון גלענצענדע תלמודיסטען איז דער גלענצענדסטער—רש״י.

די גענויע צייט, ווען אידען האָבען זיך צום ערשטען אָנגעפאנגען צו בעזעטצען אין פראנקרייך אָדער, ווי מען האָט איהר דאמאָלס גערופען, גאליען, קען מען אויף זיכער ניט בעשטימען. עס איז כמעט אָהן שום ספק, אז א קלענערע אָדער גרעסערע אידישע בעפעלקערונג האָט זיך שוין דאָרטען געפונען נאָך אין דער צייט, ווען גאליען איז בלויז געווען א טהייל אָדער א קאָלאָניע פון דער גרויסער רוימישער אימפעריע, נאָך איידער די פראנקען זיינען דאָרטען געוואָרען די בעלי בתים. „אויב מיר גלויבען אין דעם רעכט פון דעם ערשטען איינזיעדלער“, בעמערקט מאָריס ליבער, א אידיש־פראנצויזישער שריפטשטעלער:

„דאן זיינען דיא פראנצויזישע אידען מעהר פראנצויזיש ווי פיעלע פון דיא פראנצויזען גופא“.

מען דארף ניט פערגעסען, אז דער אידישער גלות האָט זיך אָנגעפאנגען נאָך איידער די צושטערונג פון דעם טעמפּעל און איידער די פּאָלשטענדיגע פערניכטונג פון דער אידישער פּאָליטישער זעלבסטשטענדיגקייט. נאָך איידער די אידען זיינען מיט געוואלט ארויסגעריסען געוואָרען פון זייער היים און פערטריעבען געוואָרען פון זייער לאנד דורך די רוימער צוליעב פּאָליטישע אורזאכען, זיינען שוין פיעלע פון די אידען געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען זייער פאטער־לאנד און זוכען זייער גליק אין פרעמדע לענדער צוליעב ע ק אָ נ אָ מ י ש ע אורזאכען. נאָך איידער עס איז געקומען דער פּ אָ ל י ט י ש ע ר גלות איז שוין געווען, אויב מען קען עס אזוי אָנרופען, אן ע ק אָ נ אָ מ י ש ע ר גלות. דאָס לאנד, א ר ץ י ש ר א ל, פּארנעהמט, פערהעלטניס־מעסיג, א גאנץ קליינעם שטח. און ווען די בעפעלקערונג איז פערגרעסערט געוואָרען דורך דער נאטירליכער פערמעהרונג, איז דאָס לאנד פשוט געוואָרען צו קליין. עס האָט ניט גע־קענט אויסהאלטען און שפּייזען די צוגעקומענע בעפעלקערונג, בפרט דאמאָלסט, ווען די אינדוסטריע איז בכלל געשטאנען אויף א ניעדעריגע מדרגה. אנדערע פעלקער אונטער אזעלכע אומשטענדען פלעגען זיך אריינרייסען ווי רויבער אין די בע־נאכבארטע לענדער, אויס׳הרג׳ענען אָדער פערקויפען אלס שקלאַפען די ארטיגע בעפעלקערונג, און פערנעהמען זייערע לענדער. אויף אזא ארט זיינען אויסגעבויט געוואָרען די גרויסע מלוכות און אימפּעריען. אין א געוויסער צייט פון זייער היס־טאָריע האָבען דאָס אויך געטהאָן די אידען. אָבער אין דער צייט פון וועלכער דאָ ווערט גערעדט, האָבען שוין די אידען לאנג אויפגעהערט צו זיין א מיליטעריש פאָלק. זייער מילי־טאַריסטישע קאריערע האָט זיך שוין לאנג צוריק געענדיגט. צו קליין און צו שוואך, און אפשר אויך צו ווענינ ברוטאל, האָט דאָס אידישע פאָלק שוין אָנגעפאנגען צו פריידיגען ר ע ד ט אנשטאדט מ א כ ט, מ ע נ ש ע ן ־ ל י ע ב ע

אנשטאַרט ב ר ו ד ע ר־מ אָ ר ד. וועגען פערכאַפּען פרעמדע לענדער האָט גאָר קיין רייד ניט געקענט זיין, ווייל זיין אייגען לאַנד איז שוין מעהר ניט געוועזען זיינס, זיין אייגען־לאַנד איז געלעגען אונטער די אייזערנע נעגעל פון רוימישען אדלער. און דער רוימישער ערָאָבערער האָט ניט געשאָנעוועט זיינע קרבנות: ער האָט פון דעם אָרעמען לאַנד אֶ ר ץ י ש ר א ל די לעצטע ביסעל זאַפט אויסגעזויגט דורך די שווערע שטייערען, אַזוי אַז די לאַגע פון דער בעפעלקערונג איז דורך דעם געוואָרען נאָך ערגער. די אידען זיינען אַלזאָ געצוואונגען געוואָרען צוליעב דעם עקאָנאָמישען דרוק צו פערלאָזען זייער לאַנד, און שוין אין דעם ערשטען יאָהר־הונדערט פון דער קריסטליכער צייט־רעכנונג געפינען מיר אידישע קהלות אין פיעלע טהיילען פון דער רוימישער אימפּעריע, ג א ל י ע ן ניט אויסגעשלאָסען.

די געשיכטע פון די אידען אין ג א ל י ע ן אין די ערשטע יאהרהונדערטע איז אונז וועניג בעקאַנט. עס איז אָבער אָנצונעהמען, אַז זייער עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאַגע איז ניט געוועזען שלעכט. די ערשטע פיער יאָהרהונדערטע האָט דאָס קריסטענטהום נאָך אליין געדאַרפט קעמפּפען פאַר זיין עקזיסטענץ, איז נאָך ניט געוועזען אנערקענט אלס די הערשענדע רעליגיאָן, און האָט נאָך ניט געהאַט קיין צייט, קיין געלעגענהייט און קיין מעגליכקייט צו פערפאָלגען אנדערע אמונות. דיא אידען זיינען דאמאָלסט געוועזען פערעכענט פאַר גלייך־בערעכטיגטע מענשען, און האָבען זיך פונקט ווי די איבעריגע בעפעלקערונג געקענט אָפּגעבען מיט אירגענד וועלכער בעשעפטיגונג זיי האָבען געוואָלט. זייערע בעציהונגען מיט זייערע שכנים זיינען געוועזען גאַנץ פריינדליכע. די דאָזיגע פריינדליכע בעציהונגען זיינען ניט איבערגעריסען געוואָרען אפילו שפּעטער, אין די ערשטע יאָהרהונדערטע פון דער קריסטליכער הערשאַפט. נאָך אין אַכטען, ניינטען און צעהנטען יאָהרהונדערט האָבען די אידען אין פראנקרייך געלעבט אַ מעהר אָדער וועניגער רוהיגען לעבען. עס איז זיי נאָך דאמאָלסט געוועזען ערלויבט זיך צו בעשעפטיגען אַ הוין מיט

האַנדעל און וואוכער אויך מיט ערד־ארבייט און אלערליי מלאכות. די אידישע בעלי מלאכות זיינען נאָך ניט אויסגע־שלאָסען געוואָרען פון די גילדען. נאָך אפילו אין ר ש י'ס צייטען, אין עלפטען יאהרהונדערט, האָבען זיך געפונען אידען אין פראנקרייך וואָס האָבען זיך בעשעפטיגט מיט ערד אר־בייט. ר ש י אליין האָט געצויגען זיין חיונה פון וויין־פלאַנצונג. אין איינעם פון זיינע תשובות ענטשולדיגט ער זיך, ווארום ער שרייבט אזוי קורץ, ווייל ער און די פאמיליע איז בעשעפטיגט ביים וויין־גארטען („ר ש י", מ אָ ר ר י ס ל י ב ע ר).

וועגען דעם קולטורעלען לעבען און דעם גייסטיגען צו־שטאַנד פון די ג א ל י ש ע אידען אין די ערשטע יאָהר־הונדערטע ווייסען מיר גאָר ניט. מעגליך, אז זיי האָבען גע־האַט צווישען זיך געלעהרטע, מעגליך אז זיי האָבען פער־מאָגט אַ ליטעראטור, אָבער קיין שפּור דערפון איז ניט גע־בליעבען. מעהר אָדער ווענינער זיכער איז, אז די ג א ל י־ש ע אידען זיינען אהין געקומען פון א י ט א ל י ע ן, און אז די לעצטע, די איטאַליענישע אידען, זיינען געקומען פון ארץ ישראל. דערפון האָט זיך עס גענומען, וואָס די איטאַליע־נישע אידען, און צוליעב זיי אויך די פראנצויזישע אידען, האָבען זיך אין די ערשטע יאָהרהונדערטע פון זייער היסטאָ־ריע געהאַלטען אן די מנהגים און אן די זיטען פון די ארץ־ישראלדיגע אידען. אונטער דעם איינפלוס פון די „גאונים" פון ב ב ל און די באבילאָנישע מנהגים און לעהרען זיינען זיי געקומען ערשט שפּעטער (זעה דור, דור ודורשיו חלק ד').

די צייט צווישען דעם פיערטען און אכטען יאָהרהונ־דערט איז אין קולטורעלען זינן געווען די ערגסטע פאר די פעלקער פון מעריב אייראָפּא. דאָס קריסטענטהום האָט זיך ווי א געדיכטע כמארע פערשפּרייט איבער די שעהנע הימלען פון איטאַליען, פראנקרייך און אויך דייטשלאנד. די פעלקער זיינען ווי פערזונקען געוואָרען אין פינסטערנים, אין טיעפען אבערגלויבען און אונוויסענהייט. די קירכע האָט אונערבאַ־רעמליך פערניכטעט און צושטערט אלץ וואָס איז איהר גע־

שטאַנגען אין וועג. די פילאָזאָפיע, וויסענשאַפט און קונסט פון דער אַלטער וועלט זיינען ערקלערט געוואָרען פאר טריפה און שעדליך. די רעליגיעזע פאַרשטעהער האָבען לאנגזאם אָבער זיכער געשמידט די שווערע קייטען פאר דעם מענשליכען שכל און זיין פרייען פארשען. די מענשען זיינען מיט געוואלט אריינגעטריעבען געוואָרען אין די דערשטיקענדע ענגשאַפט פון די גלחישע צערעמאָניען און זייערע מיסטעריען. אונוויסענהייט איז דערהויבען געוואָרען צו דער מדרגה פון א טוגענד, און מענשען האָבען דערמיט שטאָלצירט. עס איז געווען זעלטען צו געפינען איינעם, וואָס זאָל קענען אונטערשרייבען זיין נאָמען ניט בלויז צווישען דעם פראָסטען עולם און די אריסטאָקראַטיע, נאָר אפילו אויך צווישען די העכסטע גייסטליכע, ווי די בישאָפען. וועגען שולען און שטודירען, וועגען אפגעבען זיך מיט פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע פראגען האָט גאָר קיין רייד ניט געקענט זיין.

די גאַנצע ערציהונג און „בילדונג" פון יענער צייט איז געוויי א רעליגיעזע אָבער אפילו אויך די דאזיגע בילדונג איז געווען בלויז פאר די גייסטליכע. דער גרויסער המון איז דערפון אין גאַנצען געוויז אויסגעשלאָסען. דער המון האָט אפילו די ביבעל ניט געטאָרט לייענען: די קירכע האָט איז דעם געזעהן א געפאהר פאר איהר עקזיסטענץ. עס איז אָבער כדאי צו בעמערקען, אז אפילו צווישען די גייסטליכע האָבען זיך געפונען גאַנץ ווייניגע, וואָס האָבען געקענט לייענען און פערשטעהן זייערע איינענע „הייליגע שריפטען".

עס פערשטעהט זיך, אז דער אלגעמיינער ניעדריגער צושטאַנד פון דער קולטור האָט זיך אויך געמוזט אָפּרופען ניט צום גוטען אויף דעם קולטורעלען צושטאַנד פון די דאָרטיגע אידען. עס איז אָן אלטער כלל, אז „ווי עס קריסטעלט זיך אזוי אידעלט זיך". די גאַנצע ארומיגע אטמאָספערע איז געווען אזא, אז עס איז געווען אונמעגליך, דאָס ביי די אידען זאָל זיך ענטוויקלען א פילאָזאָפיע און א וויסענשאַפט. אין דעם מ א ה א מ ע ד א נ י ש ע ן שפאניען און אין מאַנכע אנדערע מאהאמעדאנישע לענדער, וואו די פילאָזאָפיע, די

וויסענשאפטען און די פּאָעזיע האָבען פערנומען דעם „מזרח“־וואנט, האָבען אויך די אידען ארויסגעצייגט געוואלדיגע פעהיגקייטען אויף די דאָזיגע געביטען. זיי האָבען נאָך אריבערגעשטייגט זייערע שכנים און האָבען אין א פערהעלטניס־מעסיג קורצער צייט פון זיך ארויסגעגעבען א רייהע פון גלענצענדע דיינקער, וויסענשאפטס־לייטע און פּאָעטען. אין דער קריסטליכער מערב־אייראָפּא. וואו די דאָזיגע זאכען זיינען געווען אסור, זיינען אויך די אידען געבליעבען ווייט דערפון. די איינציגע אויסנאהמע זיינען געווען די אידען פון דרום־פראנקרייך, וועלכע זיינען געקומען אין נאָהענטער בעריהרונג מיט זייערע ברידער פון שפּאניען און זיינען פון די לעצטע בעאיינפלוסט געוואָרען, אָבער דאָס איז פארגעקומען אין א שפּעטערע צייט ווי די פון וועלכע דאָ ווערט גערעדט.

אָבער כאָטש דער קולטורעלער מצב פון די אידען איז בשום אופן ניט געווען קיין גלענצענדער, זיינען די אידען דאָך געשטאַנען אונפערגלייכבאר העכער אין קולטורעלען זינן, ווי זייערע קריסטליכע שכנים. עס איז אמת, אויך ביי די אידען פון יענע לענדער איז דאמאָלסט די איינציגע בילדונג געווען א רעליגיעזע, דער איינציגער שטודיום געווען די תורה, און בנוגע אלגעמיינע, וועלטליכע, בילדונג האָבען די אידען פונקט אזוי וועניג געוואוסט ווי די קריסטען. אָבער צווישען די אידען און די קריסטען איז געווען איין גרויסער, וויכטיגער חלוק. ווערהענד ביי די קריסטען איז געווען זעלטען צו טרעפען אפילו צווישען די גייסטליכע איינעם, וואָס זאָל קענען לייענען און פערשטעהן זייערע הייליגע שריפטען, איז ביי די אידען געווען זעלטען צו געפינען איינעם, אפילו צווישען דעם פּראָסטען המון, וואָס זאָל ניט קענען לייענען די תורה. ווערהענד די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט נאָך ניט געהאט קיין אהנונג פון פאלקס־שוהלען און פון אלגעמיינע, נעצוואונגענע, בילדונג, האָט שוין ביי די אידען פון לאנג צוריק עקזיסטירט אזא מין אינסטיטוציע, — דער אידישער חדר. דער אידישער פאָטער האָט געהאַט אויף זיך א פליכט, א חיוב, אָדער אליין צו לערנען זיין קינד די תורה, אָדער צו דינ־

געז פאר איהם א רבין. דאס איז געווען איינע פון די וויכטיג־סטע, אויב ניט די וויכטיגסטע פערפליכטונג פון דעם אידי־שען פאָטער צו זיין קינד. דאָס איז ניט געווען בלויז א מנהג, נאָר טאקע א דין, א וויכטיגער רעליגיעזער חיוב. די קהלה האט געמעגט דעם פאטער צווינגען, און מען האט טאקע גאנץ אָפט איהם געצוואונגען, אז ער זאָל זיין קינד לערנען. דאָס לערנען פון די קינדער איז בעטראכט געוואָרען אלס אזוי וויכטיג, אז „די גאנצע וועלט שטעהט אויף דעם זכות פון די „תנוקות של בית רבן", אויף דעם זכות פון די קליינע קינדער וואָס לערנען. מיט דער צייט איז דער וואונש צו זעהן זיין קינד „געלערענט" געוואָרען ביין אידישען פאָטער א מין צווייטע נאטור. און ווען מיר זעהען נאָך היינטיגען טאָג, ווי ארעמע אידישע עלטערען זיינען זיך פשוט מוסר נפש אום צו געבען זייערע קינדער אן אנשטענדיגע בילדונג און זיי לאָזען געהן אין די אוניווערזיטעטען איז עס פיעלייכט דער רעזול־טעט פון יענע דורות־לאנגע אנשטריינגונג, וואָס דער אידי־שער פאָטער האָט געמאכט צו זעהן זיין קינד „געלערענט".

די דאָזיגע אלגעמיינע, געצוואונגענע בילדונג האט גע־האט צוויי וויכטיגע פאָלגען. פון איין זייט האָט עס געפיהרט דערצו, וואָס ביי אידען זיינען כמעט ניט געווען קיינע אנא־פאלבעטען. יעדער איד האָט ווענינסטענס געקענט „אריינ־קוקען" אין א ספר. דער פראָסטער מענש אין סידור און אין תהילים, דער למדן אין דער גמרא. פון דער צווייטער זייט האָט עס ניט דערלאָזען, אז ביי אידען זאָל זיך בילדען א פריסטער־קלאססע. די תורה איז געווען אָפען פאר אלעמען און יעדער איינער האָט ניט בלויז געמעגט און געדארפט, נאָר טאקע איהר געמוזט לערנען. דער לערנען פון דער תורה איז געווען א חיוב פאר אלעמען. דער אידישער רב איז ניט קיין פריעסטער, ער איז ניט קיין פערמיטלער צווישען דעם אידען און זיין גאָט. דער איד דארף ניט קיין פערמיטלער, ער דארף ניט קיין פריעסטער: ער איז אליין זיין אייגענער פריעסטער. דער רב איז ניט קיין גרעסערער יחסן פאר דעם ניט־רב: דער לעצטער קען פונקט ווי דער ערשטער געפי־

נען דעם דין אין דער תורה, אויב ער איז געננוג למדן. ער איז ניט מחויב צו פרעגען שאלות ביים רב, ווען ער ווייס אליין דעם דין. דער אידישער רב איז בלויז א פאך־מענש, ער איז א ספּעציאליסט אויף פסקענען שאלות. מען געהט צום רב פרע־גען א שאלה פונקט וויא מען געהט צום אדוואָקאט פרעגען דעם געזעטץ, פונקט וויא מען געהט צום דאָקטאָר זיך האל־טען אן עצה וועגען דעם געזונד.

אין דעם אכטען יאָהרהונדערט האָט זיך דער קולטורע־לער מצב פון די מעריב־אייראָפּעאישע פעלקער עטוואָס דער־הויבען צו פארדאנקען קארל דעם גרויסען. דער בויער פון דער „הייליגער רוימישער" אימפעריע. ער האָט געזוכט, אויף ווי ווייט דאָס איז דאן געווען מעגליך און אויף ווי ווייט ער האָט אליין פערשטאנען, צו פערשפּרייטען צווישען זיינע אונ־טערטהאנען מעהר וויסען. ווי עס ווייזט אויס האָט ער אויך ניט פערגעסען אן די אידען, וואָס האבען זיך אויפגעהאלטען אין זיינע לענדער. לויט ווי עס ווערט בעריכטעט אין אידישע קוועלען האט ער אין יאהר 787 אריבערגעבראכט פון איטאליען צוויי אידישע געלעהרטע: ר׳ קלונימוס און זיין זוהן ר׳ משה פון לוקקא. די דאָזיגע צוויי גע־לעהרטע זאָלען זיך האָבען בעזעצט אין מאינץ, וואו זיי האָבען געעפענט העכערע אידישע שוהלען, ישיבות, פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד. די תלמידים פון די דאָזיגע ישיבות זאלען זיך שפּעטער האבען פערשפּרייט אין די דייט־שע רהיינישע פּראָווינצען, אין „לותיר" (לאטהערינ־גען) און אין די פערשיעדענע שטעדט פון פראנקרייך גופא. זיי, די דאָזיגע צוויי געלעהרטע, זאָלען עס האָבען געלייגט דעם פונדאמענט פאר דעם שטודיום פון תלמוד אין פראנק־רייך און אין דייטשלאנד, וואָס איז שפּעטער אויסגעוואקסען אין א געוואלדיגען בנין.

עס איז שווער צו זאגען וויפיעל היסטארישען אמת דער דאָזיגער בעריכט ענטהאלט אין זיך. איינ זאך איז אָבער זי־כער. און דאס איז, אז אין יענער צייט זיינען שוין די אידען פון מעריב־אייראָפּא געווען בעקאנט מיט דעם באבילאנישען

תלמוד און מיט דיא לעהרען פון די גאונים. עס איז פאראנען א טראדיציע, אז אין א קנאפען יאהרהונדערט שפעטער, אין 865, האט נטרונאי גאון בעזוכט פראנקרייך.

א נייען און מעכטיגען שטויס פארווערטס האט דער שטודיום פון תלמוד געקראגען אין פראנקרייך, ווען עס איז אהין אנגעקומען ר' נתן הבבלי. ער איז געווען איינער פון די פיער יונגע געלעהרטע, וואס די ישיבה פון סורא האט אין לעצטען העלפט פון צעהנטען יאהר־הונ־דערט, ארויסגעשיקט אלס משולחים צו קלייבען שטיצע און וועלכע זיינען געפאנגען געווארען פון א מאהאמעדאנישען אדמיראל און פערקויפט געווארען אלס שקלאפין אין פערשי־דענע געגענדען. ר' נתן בר יצחק הבבלי איז אנגעקומען קיין נארבאנא, וואו ער איז געווארען ראש־ישיבה.

זיין וויכטיגסטער תלמיד איז געווען ר' יהודה בר מאיר, וועלכער איז מעהר בעקאנט אונטער דעם נאמען ליאיטין. ער איז געווען בעריהמט אלס גרויסער תלמודיסט און צו זיין ישיבה זיינען געקומען תלמידים פון נאהענטען און ווייטען. לויט ווי מאנכע היסטאריקער בעהויפטען איז דער בעריהמטער רבינו גרשום "דער ליכט פון גלות" געווען זיינער א תלמיד.

צוליעב אורזאכען, וואס זיינען ניט בעקאנט האט רבינו גרשום, וועלכער איז געבארען געווארען אין פראנקרייך אויסגעוואנדערט קיין מאינץ, וואו ער האט געעפענט א גרויסע ישיבה, וועלכע האט זיך געקענט פערגלייכען אין איהר בעדייטונג און וויכטיגקייט מיט די גרויסע ישיבות פון בבל. פון דיזער ישיבה זיינען אין פערלויף פון א פאר צעהנדליג יאהר ארויסגעקומען א רייהע פון גלענצענדע תלמודיסטען, צווישען וועלכע עס האבען זיך געפונען ר' יהודה הכהן, ר' אליעזר הגדול, און פיעלע אנדערע.

אין דעם שטודיום פון דעם תלמוד האבען זיך די אידען פון דייטשלאנד און פראנקרייך בכלל פיעל מעהר אויסגעצייכענט וויא זייערע ברידער פון שפאניען. די אידען פון פראנק־

רייך און דייטשלאנד האָבען זייער גאנצע גייסטיגע ענערגיע און זייערע אלע פעהיגקייטען אנגעווענדעט אויף דעם תלמוד, וועהרענד די אידען פון שפּאניען, וואָס האָבען געלעבט אין א סביבה פון וועלטליכער בילדונג, האָבען געקענט אָפּגעבען בלויז א טהייל פון זייער צייט אויף דעם. די קולטור, וואָס די שפּאנישע אידען האָבען געשאַפען איז געווען אידיש, אָבער אויך וועלטליך; די קולטור פון די פראנצויזישע און די דייטשע אידען איז געווען א ריין תלמודישע. די אידען פון שפּאניען האָבען זיך געהאָט צו רעכענען מיט דעם מאהאמעדאניזם און די פילאָזאָפישע אונרוהיגקייט וואָס ער האָט ארויסגערופען צווישען זיינע אָנהייגער פון איין זייט, און מיט דער בייזער קריטיק פון די קאראאימען פון דער אנדערער זייט. דאָס האָט געפיהרט דערצו, וואָס זיי זיינען פון איין זייט בעוועגט געוואָרען זיך אָפּצוגעבען מיט דער פילאָזאָפיע און זיינען פון דער אנדערער זייט געצוואונגען געווארען זיך אָפּצוגעבען מיט דעם שטודיום פון דער העברעאישער גראמאטיק און דער העברעאישער שפּראַך, כדי זיך צו קענען בעשיצען סאי געגען די פילאָזאָפישע און סאי געגען די קאראאימישע טענות. די פראנצויזיש-דייטשע אידען זיינען אין יענער צייט געווען פריי דערפון; דאָס קריסטענטהום איז דאמאָלסט געווען טוידט-פערגליווערט, און פון דער געפאהר פון די קאראאימען האָבען זיי אויך ניט געוואוסט. זיי האָבען זיך דארום אונגעשטערט געקענט אָפּגעבען מיט דעם שטודיום פון דעם תלמוד און דער ביבעל אָהנע זיך צו דארפען רעכענען מיט די טענות פון מעגליכע געגנער. דאָס איז טאקע די אורזאכע, וואָס זיי האָבען געמאַכט אזעלכע ריעזען פאָרטשריטע אויף דעם דאָזיגען געביט אין א פערהעלטניסמעסיג קורצער צייט. אין פערלויף פון איין קורצען יאָהרהונדערט, פון ענדע צעהנטען ביז ענדע עלפטען, האָבען זיי ארויסגעגעבען פון זיך א גרויסען צאָהל פון גרויסע תלמודיסטען, וועלכע זיינען נאָך עד היום דיא לייכטענדע שטערען אויפ'ן תלמודישען הימעל.

צווישען די דאָזיגע אלע גרויסע שטערען פערנעהמט ר' שלמה יצחקי, אדער ר ש"י, דעם מיטעל-פונקט.

II.

רש"י אין דער לעגענדע.

צו זאָגען, אז ר ש " י איז ביי דעם אידישען פאָלק דער בעליעבטעסטער און געפייערטעסטער פון אלע אידישע גדולים אין מיטעלאלטער איז נאָך ווענינ. דאס וואלט ניט אויסדריקען אפילו א הונדערטען טהייל פון דעם כבוד און ליעבע, מען קען זאָגען פון פערהייליגונג, וואָס דאס גאנצע פאָלק, פון זיינע קליינע ביז זיינע גרויסע, פון דעם פּראָס־טעסטען וואסער־טרעגער ביז'ן גרעסטען גאון, פון דעם גאנץ פרומען ביז אפילו דעם פרייגעזאנענעם, האבען געפיהלט צו רש"י.

רש"י איז מעהר ווי בעליעבט און געפייערט. ער איז געוואָרען א לעגענדע, כמעט אזא לעגענדע ווי אליהו הנביא. רש"י, ווי אן אמת'ער גאון, האָט אין זיך פערקערפּערט דעם גאנצען געניוס פון דער אידישער פאָלקס־נשמה. ער איז פאָלקסטהימליך אין שעהנסטען און אין העכסטען זין פון ווארט. און דאס אידישע פאָלק האָט זיך אין איהם דער־קענט; עס האָט אין איהם זיך אליין דערזעהן אין אן אויס־געלייטערטען און אין אן אויסגעעדעלטען געשטאלט. רש"י איז דורך און דורך אידיש, דער איד שבאיד, וואָס ציהט זיין יניקה פון זיין אייגענעם שורש און דארף ניט שעפּען פון פרעמדע קוואלען. ער איז אָבער ניט דער וואָכעדיגער איד; ער איז דער איד וואָס ווארפט אראָפּ פון זיך זיינע

בגדי חול און פּוצט זיך אויס אין דער זיידענער שבת'דיגער זופּיצע, דער איד מיט די נשמה יתירה.

פּיעלע לאַנגע יאָהרהונדערטע האָט רש"י בעגלייט דעם אידישען פּאָלק אין אלע זיינע גלות־לענדער. וואו דאָס פּאָלק האָט געוואַנדערט איז איהם רש"י נאָכגעגאַנגען. ער האָט בעגלייט יעדען אידען בעזונדער כמעט פון זיין וויעגעלע ביז'ן קבר. דאָס אידישע קינד קוים האָט ער זיך נאָר אויס־געלערענט „פּרעפּלען" איז ער שוין בעקאַנט געוואָרען מיט רש"י'ן. „חומש מיט רשי", דאָס איז געווען זיין ערסטע גייסטיגע שפּייז; איז ער געוואָרען עלטער, האָט ער געלערענט „שוואַרבע" (עשרים וארבע) מיט רש"י, און איז ער געוואָרען נאָך עלטער און רייפער, איז געווען גמרא מיט רש"י. אָהן רש"י איז עס ניט געגאַנגען; אָהן רש"י האָט עס ניט געקענט זיין. עפּעס דאַכט זיך, אז חומש אָהן רש"י וואָלט גאָר ניט געווען דער זעלבער חומש: זיי מוזען געהן צוזאַמען.

עס זיינען געווען ביי אידען פּיעלע אַנדערע גאונים. אין מאַנכע הינזיכטען גרעסער ווי רש"י, אבער קיינער פון זיי האָט ניט אויסגעאיבט אזא טיעפען און דויערנדען איינ־פלוס, קיינער פון זיי האָט ניט געהאַט אזא געוואַלדיגע ווירקונג, וויא ער, ווייל קיינער פון זיי איז ניט געשטאַנען אזוי נאָהענט צום פּאָלק און צו זיין נשמה ווי ער. דער רמב"ם איז אָהן צווייפעל געווען א גרויסער גאון, שוין ניט רעדענדיג אלס פילאָזאָף, אבער דעם פּאָלק, דעם גרויסען עולם, איז ער כמעט אין גאַנצען געבליבען פרעמד. פון מיליאָנען אידען געפינען זיך בלויז טויזענדע, וואָס האָבען געהערט פון רמב"ם און וואָס ווייסען פון זיינע לעהרען. זיין איינפלוס איז נאָר געווען אויף די לומדים און די משכילים. צווישען די זעלבע מיליאָנען אידען געפינט זיך כמעט קיין איינציגער ניט, וואָס האָט ניט געהערט פון רש"י'ן. מען קען זיין א גוטער איד, ווען מען האָט ניט געלערענט די „משנה תורה" און דעם „מורה נבוכים". עס דוכט זיך אבער אז מען קען גאָר ניט זיין קיין רעכטער איד,

אפילו אין נאציאנאלען זין, ווען מען ווייס ניט פון רש"י, ווען מען האט לכל הפחות ניט געלערענט „חומש מיט רשי". א איד וואס האט זיך אויפגעהאדעוועט אויף חומש מיט רש"י, אויף „שווארבע" מיט רש"י, אויף גמרא מיט רש"י מוז זיין א איד אפילו ווען ער וויל עס ניט; ער בלייבט א איד אפילו ווען ער פערלייקענט עס.

און דאס אידישע פאלק האט פערשטאנען ווי אזוי צו בעצאהלען זיין ליעבלינג. ער האט ארום רשי"ס נאמען און ארום זיין לעבען אויסגעשפונען די שעהנסטע און וואונ־

רש"יס בית־המדרש.

דערבארסטע פאלקס־מעשה'לעך און לעגענדען. רש"י איז דער אידישער פאלקס־העלד, זיין לעגענדארער העלד.

און די לעגענדען פאנגען זיך אן נאך איידער רש"י איז געבארען געווארען.

זיין פאטער, ר' יצחק, דערצעהלט די לעגענדע, איז געווען א גרויסער צדיק, א גרויסער למדן, אבער אויך א גרויסער ארעמאן. ער האט געלעבט פרום און צופריעדען אין זיין דחקות. ער האט נור געהאט איין איינציגע זארג, וואס עס איז שוין באלד צוהן יאהר זינט ער איז פערהייראט און זיין פרוי האט נאך ניט געבוירען קיין קינד. ויהי היום, דערצעהלט ווייטער די לעגענדע, ווען דער דלות האט דער־

גרייכט די העכסטע שטופּע און איהם מיט זיין ווייב איז
אויסגעקומען צו הונגערען האָט ר' יצחק געפונען א גרויסען
דימענט, אזוי גרויס ווי א נוס. ר' יצחק האט אוועקגעטראַ־
דעם דימענט צום גאָלדשמיעד, וועלכער האָט איהם ערקלערט,
אז ער איז ווערטה אן אוצר מיט גאָלד. וועגען א קונה איז
זיך אויך ניטא וואָס צו זאָרגען. ער, דער גאָלדשמיעד, האט
א גוטען קונה. דער בישאָף זוכט שוין לאנג אזא דימענט.
איין דימענט אזא האָט ער שוין, דער בישאָף, נאָר ער מוז
האָבען נאָך איינעם, כדי ער זאָל קענען מאכען פון זיי א
פּאָר אויגען פאר א הייליגען בילד. ווי ר' יצחק האָט
דערהערט, אז פון זיין דימענט קען געמאכט ווערען אן אויג
פאר א „געטץ", איז ער ארוים פון גאָלדשמיעד און האָט
אריינגעוואָרפען דעם דימענט אין ים. איז ארויס א „בת־
קול" און האט אויסגערופען: „דערפאר וואָס דו האָסט
געהייליגט גאָט'ס נאָמען, וועט ביי דיר געבוירען ווערען א
זוהן, וואָס וועט שיינען מעהר ווי אלע דימענטען, און וועט
בעלייכטען די אויגען פון דעם אידישען פאָלק פון איין ברעג
וועלט ביז דעם אנדערען". אין דעם זעלבען יאָהר איז
געבוירען געוואָרען רש"י.

ווען זיין מוטער האָט מיט איהם געשוואַנגערט דער־
צעהלט אן אנדער לעגענדע, האָבען רש"י'ס עלטערן געוואוינט
אין וו א ר מ ס. איינמאָל, ווען זי איז געגאנגען אויפ'ן
מארק איינצוקויפען, וואָס זי האָט געדארפט פאר'ן הויז, איז
איהר אויסגעקומען דורכצוגעהן איינע פון די שמאָלע
געסלעך אין וואָרמס. גראדע דאמאלס זיינען דאָרטען צוויי
פוהרען דורכגעפאהרען אין געגענגעזעצטע ריכטונגען. פאר
דער שוואנגערער פרוי איז ניט געבליבען קיין פּלאַץ. זי
האָט זיך אָנגעשפּאַרט אן א וואַנט, כדי די פוהרען זאָלען
קענען דורכפאָהרען. האָט גאָט געטהאָן א נס און די וואנט
האָט זיך אויסגעבויגען פּונקט אויף דעם פּלאַץ, וואו זיא איז
געשטאַנען. זי איז אויף אזא אופן גערעטעט געוואָרען פון
א זיכערען טויט. קריסטען ווי אידען זיינען זיך צוזאמענ־
געלאָפען זעהען דעם וואונדער. אבער ר' יצחק האָט

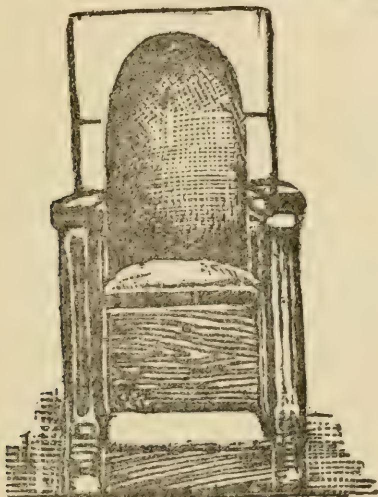
בעשלאסען צו פערלאזען װארמס, װײל ער האט מורא געהאט אז מען זאל זײן פרוי ניט בעשולדיגען אין כשוף־מאכעריי. ער האט זיך דאן בעזעצט אין טרויא (טרויש), פראנקרייך, וואו רש״י איז געבארען געװארען. די אידען פון װארמס האבען נאך ביז מיט א קורצע צייט צוריק ליעב געהאט אנצוציינגען די אוסגעבויגענע וואנט אויף וועלכער רש״י׳ס מוטער זאל זיך האבען אנגעשפארט, ווען זי האט מיט איהם געשוואנגערט.

רש״י׳ס אויסערגעוועהנליכע פעהיגקייטען האבען זיך ארויסגעצייגט, ווען ער איז נאך געוועזען א קינד. פון אלע ארומיגע געגענדען זיינען מענשען געקומען אנקוקען דעם וואונדער־קינד, וועלכער „האט די גאנצע וועלט איבערראשט מיט זיין וואונדערבארען זכרון און מיט זיין טיעפען, שארפען שכל״. די לעגענדע האט איהם געמאכט פאר א גרויסען שפראך־קענער און פאר א וויסענשאפטס־מאן. ער זאל האבען געקענט א חוץ העברעאיש, פראנצויזיש און דייטש אויך לאטייניש, גריעכיש, אראביש און פערזיש. ער זאל אויך האבען געקענט מאטהעמאטיק, אסטראנאמיע, מעדיצין, קבלה און ער האט אפילו געוואוסט ווי אויסצורעדען דעם „שם המפורש״.

די לעגענדע האט רש״י׳ן אויף א מינוט ניט אבגעלאזען. זיין געבורט, זיין קינדהייט, זיין יוגענד, זיין פערהייראטער לעבען, זיין עלטער און זיין טויט זיינען איינגעוויקעלט אין לעגענדען. מעהר ווי איין שטאדט האט זיך געגרויסט מיט דעם יחוס צו זיין רש״י׳ס געבורט־שטאדט, צו זיין די שטאדט וואו ער האט חתונה געהאט, וואו ער איז געוועזן רב און וואו ער איז געשטארבען. „עס האט מיט איהם פאסירט, יואס מיט דעם גרויסען גריעכישען פאעט האמער, צוליעב וועמען זיעבען שטעדט האבען זיך ארומגעקריגט פאר דעם כבוד, אז ער איז דארטען געבוירען געוואָרען״. װארמס, טרויא און לונעל זיינען אנגעגעבען געווארען אלס רש״י׳ס געבורטס־שטאדט. אפילו זיין נאמען איז פערביטען געווארען און אנשטאט ר׳ שלמה יצחקי האבען איהם

אנדערע גערופען ר׳ שלמה ירחי. ערשט אין לעצטען יאהרהונדערט איז געלונגען דעם געלעהרטען צונץ צו געבען אַ קלאַרע ביאָגראַפיע פון רש״י.

רש״י האָט ניט געהאַט קיין זיהן. ער האָט בלויז געהאַט דריי טעכטער, אבער די לעגענדע האָט ניט גערוהט און האָט געמהאַן איהר בעסטעס זיי צו בעשרייבען אלס גרויסע געלעהרטע און תלמודיסטען.

רש״יס שטוהל.

די לעגענדע האָט געמאכט רש״י׳ן פאר א גלות־אפּריכ־טער. ניט פאר זיינע אייגענע זינד האָט ער אויף זיך גענומען די דאָזיגע תשובה,—רש״י קען ניט זיין זינדיג. רש״י האָט געוואוסט, אז זיין פאָטער האָט צוליעב איהם פערלאָרען א גרויסען דימענט און ער האָט מורא געהאַט, אז ער האָט דערפון געהאַט ענמת נפש. רש״י האָט ניט געקענט פער־טראָגען דעם געדאנק, אז זיין פאָטער האָט זיך צוליעב איהם מצער געווען. צוליעב דעם מעגליכען צער, וואָס ער האָט

ניט־ווילענדיג פערזארוזאכט זיין פאטער האט רש״י אויף זיך גענומען . עם צער פון גלות.

לאנגע, שווערע יאהרען האט רש״י אזוי ארומגעוואנדערט איבער דער וועלט, דערצעהלט די לעגענדע. ער איז געוועזן אין אטאליען, אין גריעכענלאנד, אין עגיפטען, אין ארץ ישראל און אין פערזיען. אויפ׳ן וועג צוריק איז ער אויך דורכגעגאנגען גאנץ דייטשלאנד. זיין נאמען האט ער אין ערגעץ נ ט אנגעגעבען. וואו ער איז געקומען איז ער ארומגעגאנגען אין די בתי מדרשים און די ישיבות, און האט איבעראל און פון אלעמען געלערענט תורה. די לעגענדע האט אפילו צונויפגעבראכט רשי׳ן מיט׳ן רמב״ם, זיי האבען ביידע גערעדט פון תורה און חכמה, כאטש דער לעצטער איז געבארען געווארען דרייסיג יאהר נאך רשי׳ס טויט. די לעגענדע קימערט זיך ניט וועגען היסטארישע דאטען. פאר איהר איז ניטא קיין צייט און קיין פלאץ.

זייענדיג אין אריענט, וועהרענד ער האט אבגעריכט גלות, דערצעהלט ווייטער די לעגענדע, האט רש״י זיך בעקענט מיט א קריסטליכען מאנאך. זיי פלעגען אפט ביידע דיסקוטירען און ארומרייסען זיך וועגען רעליגיעזע פראגען. דער מאנאך איז פלוצלינג קראנק געווארען אויף א געפעהרליכע קראנקהייט. רש״י איז פון מאנאך׳ס בעט ניט אפגעטראטען די גאנצע צייט פון זיין קראנקהייט ביז ער איז פאלשטענדיג געזונד געווארען. רש״י האט איהם די גאנצע צייט בעהאנדעלט ווי א געטרייער, ליעבער ברודער. ביים געזעגענען זיך, האט דער מאנאך, וועלכער איז געווען א רייכער מאן, געוואלט שענקען רשי׳ן א מתנה פאר זיין פריינדשאפט און גוטסקייט. רש״י האט זיך ענטזאגט: „דו קומסט מיר גארנשט״. האט איהם רש״י געזאגט. „ס׳איז אמת, אונזערע רעליגיאנען זיינען פערשיעדען, אבער מיר זיינען אלע גלייכע מענשען, און מיין רעליגיאן לערנט מיר צו העלפען יעדען מענשען, וואס איז אין נויט. איך בעט דיר נאר איין זאך. אויב דו וועסט אמאל אנטרעפען א אידען אין אן אונגליק, העלף איהם אזוי ווי איך האב דיר געהאלפען.״

אויף זיין צוריקוועגס, דערצעהלט די זעלבע לעגענדע איז רש"י דורכגעפאָהרען פּ ר אָ ג. די אידישע בעפעלקע־רונג האָט זיך דערוואוסט פון זיין אָנקומען און די גאנצע שטאָדט, גרייז און קינד, איז איהם ארויסגעגאנגען אנט־קעגען מקבל פנים זיין. מען האט איהם אריינגעפיהרט אין שטאדט מיט'ן גרעסטען פּאראד. דאָס האָט פערדראָסען דעם „דוכוס" (פּרינץ) ווראטיסלאוו, וועלכער איז געווען אַ שרעקליכער צורר היהודים, און ער האָט געהייסען רשי'ן ארעסטירען און איהם ברענגען צו זיך. צוזאמען מיט'ן פּרינץ האָט זיך דאָרטען אויך געפונען דער בישאָף פון אָ ל מ י ט ץ, וועלכער איז געווען ניט קיין אַנדערער ווי אונזער בעקאנטער מאָנאך. דער בישאָף האָט רש"י'ן דערקענט, האָט דערצעהלט דעם פּרינץ די גאנצע מעשה און רש"י איז באלד בעפרייט געוואָרען. די קריסטליכע בעפעל־קערונג, זעהענדיג אז מען האָט ארעסטירט דעם גרויסען אידישען רבי, האָט זיך דערווייל, ווי דער שטייגער איז, גענומען צו פּאגראָמעווען די אידען. צו פערדאנקען רשי'ן, וועלכער האָט זיך געווענדעט צום פּרינץ נאָך הילף פאר זיינע ברידער, איז דער פּאגראָם איינגעשטעלט געוואָרען. פון יעמאָלט אן איז דער פּרינץ געוואָרען אַן אוהב־ישראל און האָט בעהאנדעלט די אידען זעהר גוט.

דערמיט ענדיגט זיך ניט די לעגענדע. זי האָט דער־צו צוגעשפּונען אַ גאנצע ליעבעס־געשיכטע. די טאָכטער פון ראש־הקהל, וואו רש"י איז איינגעשטאַנען, רבקה, האָט זיך פערליעבט אין רשי'ן. זי איז אַטירליך געווען אַ גרויסע פארשוין און נאָך אַ גרעסערע צדקניות. רש"י האָט איהר אויך ליעב בעקומען און זיי האָבען מיט דער צושטימונג פון איהרע עלטערן חתונה געהאט.

די מעשה פון רשי'ס צוזאמענטרעפען זיך מיט'ן מאנאָך מעג זיך זיין אין גאנצען אַן אויסגעטראכטע, אבער די ווערטער, וואס די לעגענדע האט אריינגעטהאן אין זיין מויל:

אונזערע רעליגיאָנען זיינען פערשיעדען, אבער מיר זיינען אַלע גלייכע מענשען, און מיין רעליגיאָן לערענט מיר צו

העלפען יעדען מענשען", די דאזיגע ווערטער זיינען כאראק־טעריסטיש פאר רשי'ן. רש"י איז געווען איינער פון די ערעלסטע, גוטמוטהיגסטע און צארטעסט מענשען ביים אידישען פאלק, א צווייטער הלל הזקן. זיין הארץ איז געווען גרויס און ברייט צו ליעבען אלע מענשען, אהן אונטערשיעד פון גלויבען אדער ראסע. ער האט ניט געוואוסט פון רעליגיעזען האס און פאנאטיזם. שנאה, קנאה און גאוה זיינען בכלל געווען אין גאנצען פרעמד זיין נאטור.

רש"י'ן איז אבער אויסגעקומען אויף זיינע עלטערע יאהרען זיך צו איבערצייגען, אז די מניעה איז ניט פון דער אידישער זייט, אז דער אנדערער צד, די „אנדערש־גלויביגע", די קריסטען, זיינען געווען הימעל־ווייט פון רשי'ס לעהרען, פון רשי'ס טאלעראנץ; אז זיי זיינען געווען זעהר ווייט פון מענשען־ליעבע און מענשען־פריינדשאפט. איהם איז אויס־געקומען דורכצולעבען, די ערשטע „קרייץ־ציגע" (מסע הצלב), ווען אידיש בלוט האט זיך געגאסען ווי וואסער, ווען טויזענדע און צעהנדליגע טויזענדע אידישע „קדושים" זיינען געפאלען אלס קרבנות צו דעם וואוטה און צווישעטען פאנאטיזם פון דער ווילדער באנדע, וואס איז כלומרשט געגאנגען בעפרייען דעם קבר פון דעם „ערלייזער"...

„מאנכע ליגענס שטארבען שווער. איינער פון די דאזיגע איז די לעגענדע, אז די קרייץ־פאהרער זיינען געווען אין גאנצען אינספירירט פון רעליגיעזער בעגייסטערונג.... א גרויסע כוואליע פון גלויבען, דערצעהלט מען אונז, האט איינגעשלונגען די מאסען און האט זיי מיט געוואלד געטראגען צו בעפרייען דעם הייליגען קבר. דער מעדאל דאט אן אנדער זייט—פאליטישע ציעלען און גראבער עגאאיזם אויפ־געפלאמט פון גלויבען און פערוואנדעלט אין באנדיטעריי. אהן צווייפעל, צווישען די קרייץ־פאהרער האבען זיך געפונען קריסטען וואס זיינען בעוועגט געווארען פון רעליגיעזער בעגייסטערונג. אבער וויפיעל זיינען אזעלכע געווען? שוין ניט רעדענדיג וועגען יענע, וואס האבען זיך אנגעשלאסען

צו די קרייץ־פאָהרער, כדי זייערע פערברעכענס און זינד זאָל זיי פערגעבען ווערען; שוין ניט רעדענדיג וועגען די ריטער און די אוואנטוריסטען, וועמען עס האָט צוגעצויגען דאָס אונבעוואוסטע און דאָס וואונדערליכע, — שוין ניט רעדענדיג וועגען זיי, איז די גרויסע מאַסע געטריבען געוואָרען פון דעם לוסט נאָך רויב.

גוטמוטהיגע היסטאָריקער דריקען אויס זייער בעוואונדערונג „אויף די הונדערטע טויזענדער מענשען, וואָס האָבען, מיט זייערע אויגען געריכטעט צום הייליגען קבר, מפקיר געווען זייער לעבען כדי איהם צו בעפרייען". זיי דריקען אויס זייער רחמנות "אויף די דאָזיגע נאַאיווע, גלויביגע נשמות, וואָס זיינען געשטאָרבען אין מאַסען אויפ'ן וועג קיין ירושלים, זיך וואָרפענדיג אויף דעם אונבעוואוסטען „איסלאַם". וואָלט ניט געווען אַ יושר, אַז זיי זאָלען לאָזען אַ ביסעל פון זייער בעוואונדערונג און רחמנות פאַר די אונגליקליכע קרבנות פון די דאָזיגע „נאַאיווע" מאַססען? וואָלט ניט געווען אַ יושר, אַז זיי זאָלען דערצעהלען, אַז די דאָזיגע „רעליגיעזע בעגייסטערונג" איז געווען אַ געמישעכץ פון בלינדען האַס און בלוטיגען פאַנאַטיזם? נאָך יעדען זיעג פון די קרייץ־פאָהרער פלעגען זיי אויסשלאַכטען און מאַסאַקרירען ניט בלויז די מאַהאָמעדאַנער, נאָר אויך זייערע אייגענע גלויבענס־גענאָססען, די קריסטען פון „אָריענט"!" (רש"י, מאררים ליבער).

די „קרייצציגע" זיינען פערשריעבען מיט בלוט און טרערען אויף די בלעטער פון דער אידישער געשיכטע. צוליעב פּאָליטישע צוועקען און אינטריגעס, צוליעב דער לוסט נאָך מאַכט און עראָבערונגען, צוליעב דעם פערלאַנג צו בעהערשען דעם אָריענט, איז די גאַנצע „בעוועגונג" אויפגעשפּיעלט געוואָרען פון עטליכע פּאָליטיקאַנטען, וואָס האָבען געדורשט נאָך אַ טהראָן און נאָך הערשאַפט. דאָס איז אָבער איינגעוויקעלט געוואָרען אין אַ רעליגיעזען מאַנטעל, פערזיסט געוואָרען מיט אַלערליי שעהנע פראַזען און אידעאַלען, כדי אויפצוהעצען דעם עולם און מאַכען דערפון אַ

„הייליגען" קאמפף... דער שווינדעל איז געלונגען; דער עולם איז אויפגעהעצט געווארען, און ער האט אפשר עהרליך געמיינט, אז ער קעמפפט פאר אידעאלען. און קעמפפענדיג פאר „אידעאלען", איז ער באלד פערוואנדעלט געווארען אין א ווילד־געווארענע, צווישעטע באנדע פון רויבער, פרויען־שענדער און מערדער. די אידען, ווי עס איז געוועהנליך, האבען דערפון אם מעהרסטען געליטען.

די לעגענדע האט פעראייניגט רש״ס נאמען מיט איינעם פון די וויכטיגסטע פיהרער פון די קרייץ־פאהרער, מיט ג א ט פ ר י ע ד פ ון ב ו ל א ן.

גאטפריעד פון בולאן האט געהערט פון רש״י און פון זיין גרויסע חכמה. ער האט זיך געוואלט מישב זיין מיט רשי'ן איידער ער האט אונטערגענומען זיין צוג. ער האט געשיקט נאך רשי'ן, וועלכער האט זיך אבער ענטזאגט צו קומען. אין דער בעגלייטונג פון זיינע ריטער איז ג א ט־ פ ר י ע ד צוגעקומען צו רשי'ס בית המדרש. די טהירען זיינען געווען אפען, אבער אינוועניג איז קיינער ניט געווען. רש״י האט זיך געמאכט פאר א „רואה ואינו נראה".

„וואו ביזטו, שלמה", האט גאטפריעד געפרעגט. „דא בין איך, וואס פערלאנגסטו מיין הערר" האט זיך געהערט רשי'ס שטימע. עטליכע מאל האט גאטפריעד געפרעגט די זעלבע פראגע און יעדעס מאל געקראגען דעם זעלבען ענטפער. ער האט שוין בעשלאסען אוועקצוגעהן, אבער דא האט ער דערזעהן רשי'ס א תלמיד. „זאג דיין רבי'ן אז ער האט זיך ניט וואס צו שרעקען, איך שווער, אז עס וועט איהם ניט פעהלען א האר אויפ'ן קאפ, זאל ער זיך בעווייזען."

רש״י האט זיך דאן בעוויזען. „איך זעה, אז דו ביזט א הייליגער מענש", האט גאטפריעד געזאגט, „זאג מיר, וועל איך זיין זיעגרייך אדער ניט? זאג דעם אמת, און האב קיין מורא."

רש״י האט געענטפערט: „דו וועסט איינגעהמען די הייליגע שטאדט און וועסט דארטען רעגיערען דריי יאהר.

אויפ'ן פערטען יאהר וועלען דיר די מאהאמעדאנער ארויס־טרייבען פון דארטען. און דו וועסט זיך צוריקקעהרען אַהיים מיט בלויז דריי ריטער.

„עס קען זיין, אז דו זאגסט אמת," האט געזאגט גאָט־פריעד, ווען די נבואה איז ניט געפעלען געווארען. „אבער אויב איך וועל זיך אומקעהרען צוריק אפילו מיט איין פערד מעהר ווי דריי, וועל איך דיין קערפּער ארויסווארפען פאר די הינד און אויסטויטען אלע אידען פון פראנקרייך."

אין עטליכע יאהר ארום איז גאָטפריעד, דער געוועזענער קעניג פון ירושלים, געפאָהרען צוריק אין פראנקרייך, בעגלייט פון דריי רייטער. צוזאמען מיט איהם, אלזאָ, פיער, מיט איינעם מעהר ווי רש"י האט געזאגט. ער האט זיך דערמאָהנט אן רשי'ס נבואה, און האט בעשלאָסען צו האבען זיין ראכע. ווען ער איז אָבער אָנגעקומען אין טרויא און האט געדארפט דורכגעהן דעם טויער, האט זיך פון טויער אבגעריסען אַ גרויסער שטיין און האט געטויטעט איינעם פון די רייטער מיט זיין פערד. זיינען אלזאָ געבליבען בלויז דריי, ווי רש"י האט פאָראויסגעזאגט. גאָטפריעד האט זיך איבערצייגט, אז רש"י איז געווען גערעכט און ער האָט איהם געוואָלט אָבגעבען כבוד, אָבער ער האָט זיך דערוואוסט־אז רש"י איז שוין טוידט.

אין דער לעגענדע זעהט זיך אַ געפיהל פון צופריעדענ־הייט, וואָס די ערשטע קרייץ־פאָהרער האבען געכאפּט אזא ביטערע מפּלה. פאר די אלע צרות און יסורים, פאר די גאנצע ימים פון אידיש בלוט און אידישע טרערען, וואס די קרייץ־פאהרער האבען פערגאָסען, האט דאס אידישע פאָלק געהאט זיין ראכע אין די מעשה'לע מיט די איבערגעבליבענע דריי ריטער...

אידישע נקמה!

III.

ר"שי'ס ערציהונג. דער אידישער חדר אין מיטעל־אלטער. רש"י'ס רביים. רש"י בעזעצט זיך אין טרוא און עפענט דארטען א ישיבה. זיינע „תשובות" און זיין פאעזיע.

רש"י איז געבארען געווארען אין ט ר ו א, צפון פראנקרייך, אין דעם יאהר 1040. וועגען זיינע עלטערען און זיין יחוס ווייסען מיר גאנץ ווייניג, כאטש די לעגענדע האט פאר איהם אויסגעפונען א יחוס־קייט, וואס דערגרייכט ביז דעם תנא ר' י ו ח נ ן ה ס נ ד ל ר. אלץ וואס מיר ווייסען בעשטימט איז, אז זיינער אן אנקעל, פון דער מוטער'ס צד איז געוועזן ר' ש מ ע ו ן ה ז ק ן א תלמיד פון ר ב י נ ו ג ר ש ו ם און אליין א בעריהמטער תלמודיסט.

ווער עס זיינען געוועזן זיינע ערשטע רביים אין זיינע קינדערשע יאהרען איז ניט בעקאנט. עס איז וואהרשיינליך אז ער האט געקראגען די זעלבע ערציהונג, וואס די מעהרסטע אידישע קינדער פון פראנקרייך און דייטשלאנד פלעגען אין יענער צייט קריגען, — דיא ערציהונג פון א אידישען חדר.

דער אידישער חדר איז אן אלטע איינריכטונג ביים אידישען פאלק. ער האט זיך אנגעפאנגען נאך אין דער צייט ווען אידען זיינען געזעסען אויף זייער אייגען לאנד. זיין ערשטער גרינדער זאל געוועזן זיין, לויט ווי דער תלמוד דערצעהלט, י ה ו ש ע ב ן ג מ ל א, איינער פון די לעצטע כוהנים גדולים. „צום גוטען זאל דערמאנט ווערען דער נאמען פון י ה ו ש ע ב ן ג מ ל א, וועלכער האט אין יעדער

שטאָדט און שטערטעל געעפענט שוהלען פאר קינדערלעך פון פינף און זעקס יאָהר. ווען ניט ער וואָלט די תורה פערגעסען געוואָרען ביי אידען" (בבא בתרא, כ"א).

עס פערשטעהט זיך, אז דער אידישער חדר האָט ניט אלע מאָל געהאַט דעם זעלבען פּנים און איז ניט איבעראל און אין אלע צייטען געווען גלייך אין אלע פּרטים. אָבער דער אידישער חדר פון פ ר א נ ק ר י י ך און ד י י ט ש ל א נ ד אין מיטעל־אלטער האָט זיך גאנץ וועניג אונטערשיידעט פון דעם אידישען חדר אין רוסלאנד פון לעצטען יאָהרהונדערט. ד ר. ג י ד ע מ א ן און זיין ווערק: „די געשיכטע פון דער ערציהונג און קולטור פון די מערב־אייראָפּעאישע אידען אין מיטעל־אלטער" גיט אַ לייגגערע בעשרייבונג פון דעם דאָמאָלסדיגען חדר. דאָ וועט איבערגעגעבען ווערען קורצע אויסציגע דערפון:

ווען דאָס קינד פלעגט אלט ווערען בערך פינף יאָהר, פלעגט מען איהם פיהרען אין חדר. ש ב ו ע ו ת פלעגט געוועהנליך אויסגעקליעבען ווערען אלס דער ערשטער חדר־טאָג, ווייל דאָס איז דער יום־טוב ווען די תורה איז געגעבען געוואָרען. איינגעוויקעלט אין א טלית פלעגט מען דעם קינד ברייננגען אין בית המדרש און איהם אוועקשטעלען אויף דער בימה, ווען מ'האט געלייענט די „עשרת הדברות". דאן האט מען איהם איבערגעגעבען דעם מלמד. צוריק פון בית המדרש פלעגט איהם דער רבי טראָגען אויף די הענד צו זיך אין הויז. דאָרטען האָט זיך געפינען א קליין ברעטעל אויף וועלכע עס זיינען געווען אויפגעשריעבען די ערשטע און די לעצטע פיער בוכשטאַבען פון דעם „אלף־בית", דער פסוק: „די תורה וואָס משה האָט אונז פערזאָגט, א ירושה פאר די געמיינדע פון יעקב" (תורה צוה לנו משה, מרשה קהלת יעקב) און דער ערשטער פסוק פון „ויקרא", דער טהייל פון חומש וואו עס ווערט גערעדט פון קרבנות, ווייל „די קינדערלעך זיינען ריינינקע און די קרבנות זיינען ריינע; זאָלען קומען די ריינע און זיך בעשעפטיגען מיט ריינע". אויף דעם ברעטעל האָט זיך אויך געפונען האָניג, און נאָכדעם ווי דער רבי פלעגט פאר דעם קינד דורכלייענען די

בוכשטאבען און די פסוקים, פלעגט ער איהם געבען די האָ־
ניג, „כדי דאָס קינד זאָל פערזוכען די זיסקייט פון דער תורה".
א חוץ דעם פלעגט דאָס קינד קריגען א לעקאך מיט א געקאָכ־
טע איי. א יונגע מיידעל פלעגט באקען דעם לעקאך און ער
פלעגט געמאכט ווערען פון זעמיל־מעהל, האָניג, מילך און
בוימאויל. אויפ'ן לעקאך פלעגט אויסגעקנאָטען ווערען פער־
שיעדענע פסוקים, ווי צום ביישפיעל: „און דו האָסט איהם
געגעבען צו זויגען האָניג פון שטיין און בוימאויל פון פעלז"
(ויניקהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור). און „האָניג און מילך
זיינען אונטער דיין צונג" (דבש והלב תחת לשונך). אויך אויף
דער איי זיינען געווען אויפגעשריעבען פאסענדע פסוקים,
וואס האבען געהאט א שייכות מיט'ן יום טוב. נאָכ'ן עסען
פלעגט מען דעם קינד נעהמען שפאציערען ביין טייך „ווייל
די תורה איז געגליכען צו א פליסענדען וואסער".

אין פעדאגאָגישען זינן איז דער אידישער חדר געשטאַ־
נען פיעל העכער ווי די דאמאָלסדיגע קריסטליכע שוהלען. א
כלמד האָט ניט געטאָרט האָבען מעהר ווי פיערציג תלמידים,
און ניט מעהר ווי צעהן אין א „כתה". דאָס קינד האָט ניט גע־
טאָרט שווער בעשטראָפט ווערען: קיין אַנדער זאך ווי א
קליינעם רימען האָט מען ניט געטאָרט געברויכען. דאָס לערנען
איז פאָרגעקומען סיסטעמאטיש. דאָס קינד האָט פריהער גע־
לערענט „עברי", דאן „חומש", שפעטער תנ"ך, דאן די לייכ־
טערע שטעלען פון דער גמרא און ערשט שפעטער די גמרא.
דער גאנצער קורס איז איינגעטהיילט געוואָרען אין פיער־
צעהן יאָהר: צוויי יאָהר עברי און חומש, צוויי יאָהר תנ"ך,
דריי יאָהר די לייכטערע מסכתות פון דעם תלמוד, און זיעבען
יאָהר אויף דעם שטודיום פון דעם תלמוד אין א העכערע שוהל,
א ישיבה, ערגעץ אין א פרעמדער שטאדט.

ווי לאנג רש"י האָט זיך אויפגעהאלטען אין אזא מין
חדר איז ניט בעוואוסט, אָבער אויף זיין פופצעהנטען יאָהר
טרעפען מיר איהם אלס „ישיבה־בחור" אין וואָרמס,
וואו דער ראש ישיבה איז געווען ר' יעקב בר יקר.
רש"י דערמאָנט איהם אָפט און רופט איהם „רבי הזקן". ער

רערט וועגען איהם מיט דעם גרעסטען דרך־ארץ ניט בלויז פאו זיינע גרויסע לומדות, נאָר אויך פאר זיין פרומקייט, גו־טע מדות און בעשיידענהייט. גרויס וויא דער דאָזיגער ר׳ יעקב איז געווען אלס למדן איז ער נאָך געווען גרעסער אין זיין בעשיידענהייט. ער האָט ניט ליעב געהאַט צו שטעלען אויף זיך און זיינע מיינונגען. מיט זיינע תלמידים פלעגט ער ארומגעהן ווי א גלייכער מיט א גלייכען. אויף איהם ווערט דערצעהלט, אז ער פלעגט מיט זיין באַרד אויסקעהרען דעם בית־המדרש. רש״י זאָגט וועגען איהם: „ער האָט זיך בע־טראכט ווי א ווארים, וואָס לאָזט זיך טרעטען מיט די פיס און האָט זיך קיינמאָל ניט גענומען דעם כבוד איינצופיהרען א נייען מנהג אָדער תקנה, כאָטש ער איז געווען גרויס גענוג אויף דעם". דער ביישפּיעל פון זיין רבי׳ן האָט אָהן שום ספק געהאַט א ווירקונג אויף דער אויסבילדונג פון רשי׳ס כא־ראקטער.

נאָך ר׳ יעקב׳ס טוידט איז געוואָרען דער ראש־ישיבה אין ווארמס ר׳ יצחק הלוי. אויך ביי איהם האָט רש״י געלערענט, אָבער ער איז שוין דאמאָלסט געווען אליין א גרוי־סער למדן און איז געווען מעהר חבר ווי תלמיד פון ר׳ יצחק הלוי. פון ווארמס איז רש״י אריבערגעגאנגען אין מאינץ, וואו דער ראש ישיבה איז געווען ר׳ יצחק בר יהודה. ביידע האָבען פון רשי׳ן געהאַט די העכסטע מיינונג און האָבען איהם בעטראכט אלס חבר און ניט אלס תלמיד. דער ערשטער שרייבט וועגען רש״י: „געבענשט זאָל זיין גאָט׳ס נאָמען, וואָס ער האָט ניט פער׳יתום׳ט אונזער דור און האט אונז נעגעבען אזעלכע גרויסע חכמים, ווי מיין טהייערער און געעהרטער פריינד, מיין קרוב ר׳ שלמה. זאָלען זיך פיעלע ווי ער מעהרען צווישען די אידען". דער צווייטער בעגריסט איהם אין א בריעף מיט די פאָלגענדע ווערטער: „צו איהם, וואָס איז בעליעבט אין הימעל און געעהרט אויף דער ערד, וואָס בעזיצט די אוצרות פון דער תורה" און אזוי ווייטער. רש״י דערמאָנט אויך א פיערטען רבי זיינעם, ר׳ אליקים פון שפּייער.

דאס רוב פון די גרויסע תלמודישע ישיבות פון יענער צייט האָבען זיך געפונען אין לאָטערינגען אָדער „לותיר", ווי דער פראָווינץ ווערט אָנגערופען אין די אַלטע רבנישע ספרים. די אורזאכע דערפון איז געווען א ריין עקאָנאָמישע. לאטהערינגען איז געווען די הויפט־וועג דורך וועלכער דער האנדעל איז פאָרגעקומען צווישען אי־טאַליען און דייטשלאנד, און צווישען פראנקרייך און דייטשלאנד. די אידען האָבען דאָרטען געקענט לייכטער קריעגען זייער פרנסה, און זיי האָבען זיך דארום דאָרטען בעזעצט אין מאססען, בילדענדיג גרויסע אי־דישע קהלות און דיא גרויסע ישיבות. די אידען פון איטאַליען, פראנקרייך און דייטשלאנד זיינען צוליעב דעם געשטאַנען איינע מיט די אנדערע אין נאָהענטע בעציהונגען. אזוי איז עס געקומען, וואָס רש"י, א גע־באָרענער אין פראנקרייך, האָט געקראָגען זיינע תלמודישע קענטניסע הויפטזעכליך אין דייטשלאנד. דערפאר האָט זיך וועגען רשי'ן אויסגעבילדעט דער ווערטיל: „פראנקרייך האָט איהם געשוואַנגערט און געבוירען; דייטשלאנד האָט ערצויגען איהר ליעב־קינד" (ארץ צרפת הרה וילדה, וארץ אשכנז גדלה שעשועיה).

חתונה געהאַט האָט רש"י, ווען ער איז נאָך געווען יונג, אָבער א קורצע צייט נאָך דער חתונה איז ער מיט זיין ווייב'ס צושטימונג געוואָרען א „פרוש". ער איז ארומגעגאנגען פון ישיבה צו ישיבה, אליין זוכענדיג, און פאָרשענדיג, און לערנ־דיג. ער האָט געלערענט תורה אין דחקות און אין צער. אין א פלאַטץ דערמאָנט ער פערבייגעהענדיג, אז ער האָט דאמאָלסט געליטען הונגער, געגאנגען „קרוע־בלוע" און געהאַט א ווייב אויפ'ן האלז.

בערך צעהן יאָהר האָט ער אזוי ארומגעוואנדערט פון ישיבה צו ישיבה, וואו ער האָט זיך ערוואָרבען דעם גרויסען וויסען, וואָס איז איהם שפּעטער צוניטץ געקומען פאר זיין לע־בענס־ארבייט. איינע פון די וויכטיגסטע ארבייטען, וואָס ער האָט אין יענער צייט אָנגעפאנגען איז בעשטאַנען אין נאכ־

זוכען און צו פערגלייכען די אלע פערשיעדענע „נוסחאות" פון דעם תלמודישען טעקסט. דאמאָלסט האָט מען נאָך פון קיין דרוק ניט געוואוסט, און די אלע ספרים פלעגען קאָפּירט ווערען פון פערשיעדענע איבערשרייבער. ביי דעם איבער־שרייבען פלעגען גאַנץ אָפט אריינפאלען טעות'ן. ניט שטענ־דיג האָבען דיא איבערשרייבער פערשטאַנען דעם טעקסט און פלעגען אָפט פערבייטען אָדער איבערשטעלען ווערטער; מאַנ־כעס מאָל פלעגען זיי זאָגאר צושטעלען עטוואָס פון זיך, מיי־נענדיג דערמיט קלהערער צו מאַכען דעם ענין. דאָס אלץ האָט געדארפט אויסגעבעסערט ווערען, און די ארבייט איז געווען א שווערע, א לאנגזאמע און ניט קיין אינטערעסאנטע, אָבער פון גרויס וויסענשאַפטליכען ווערטה און בעדייטונג. דער ריכטי־גער „נוסח" האָט דאָך איינמאָל פאר אלע מאָל געמוזט ווע־רען פעסטגעשטעלט. דאָס האָט געהאט ניט בלויז א וויסענ־שאַפטליכע בעדייטונג, נאָר אויך א פּראקטישען ווערטה, וואַ־רום אויב דער „נוסח" ווערט געענדערט, קען דאָך אמאָל אויך דער דין ווערען אנדערש. עס איז אמת, אז רבינו גרשום „דער ליכט פון גלות" האָט שוין געטהאָן די דאָזיגע ארבייט איידער רש"י. ער האָט אליין, מיט זיין אייגענער האַנדשריפט, אָנגעשריבען א קארעגירטען תלמוד. רבינו גרשום האָט אפילו ארויסגעלאָזען א מין חרם, אז קיינער זאָל זיך מעהר ניט ערלויבען צו קאָרעגירען דעם תלמוד, אָבער רש"י האָט זיך צוליעב דעם ניט צוריקגעהאלטען פון זיין ניצליכער און וויכטיגער ארבייט. דער תלמוד ווי מיר האָבען איהם איצטער איז לויט די „גרסא" אָדער „נוסח" פון רשי'ן, לויט וויא ער האָט איהם געקארעגירט (זעה דור, דור ודורשיו, חלק ד' פּרק כ"ה). א מענש מיט א גלייכען און טיע־פען שכל, פּינקטליך און פּארזיכטיג, מיט א טעמפּעראמענט פון א וויסענשאַפטס־מאַן, איז רש"י געווען די פּאסענד־סטע פערזאָן פאר אזא מין ארבייט, וואו עס פּאָדערט זיך א חוץ א גרויסען וויסען אין דעם פאך אויך געדולד און אויס־דויער.

אויף זיין דרייסיגסטען יאָהר איז ער אָנגעקומען צוריק

אין זיין געבורטס־שטאָדט, אין ט ר ו א, וואו ער האָט גע־ עפענט זיין ישיבה, וועלכע איז אין א קורצער צייט שפּעטער, נאָך דעם טוידט פון ר׳ יצחק הלוי, געוואָרען די גרעסטע און אנערקענטעסטע פון יענער צייט. ט ר ו א איז געוואָרען דער צענטער פון דעם תלמודישען שטודיום, און צו רשי׳ן זיי־ נען געקומען תלמידים ניט בלויז פון פראנקרייך נור אויך פון לאטהארינגען און אנדערע דייטשע פּראווינצען. דאָרטען האָט רש״י אָנגעפאנגען און דאָרטען האָט ער אויך געענדיגט זיין גרויסע לעבענס־ארבייט.

ווי עס איז שוין בעמערקט געוואָרען, האָט די לעגענדע געמאַכט פון רשי׳ן אויך א גרויסען געלעהרטען און שפּראַך־ קענער. ער זאָל האָבען געקענט אלע „זיעבען חכמות“ און שיעור ניט אלע „זיעבעציג לשונות“. עס איז אָבער ניטאָ קיין גרונד אָנצונעהמען, אז ער זאָל זיך האָבען אויסגעצייכענט אויף דיא דאָזיגע געביטען. ער איז געווען א קינד פון זיין צייט און זיין לאנד, און זיין וועלטליכער וויססען איז וואהר־ שיינליך ניט געווען פיעל גרעסער ווי פון די אנדערע אידישע געלעהרטע אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד אין יענער צייט. א חוץ העברעאיש האָט ער אויך געקענט גוט דיא דאָ־ מאָלסטדינגע פראנצויזישע שפּראַך, וויא מען זעהט עס ארויס פון זיינע ב ל ע ז ׳ע ן. א אידיש־פראנצויזישער געלעהר־ טער, ד א ר מ ש ט ע ד ט ע ר, האָט אָנגעפאַנגען שרייבען א ווערק, אין וועלכע ער האָט געהאַט בדעה פון די דאָזיגע „ל ע ז ׳ ן“ צוריקשטעלען די אלטע פראנצויזישע שפּראַך אָבער ער האָט איהר ניט דערענדיגט. רש״י האָט אויך געקענט דייטש און האָט, וויא עס ווייזט אויס, אויך געהאַט א ידיעה ווענגען אראביש. ער האָט אָבער א פּנים ניט געקענט גענוג די אראבישע שפּראַך, אז ער זאָל קענען לייענען די גרויסע אי־ דישע ליטעראטור, וואָס איז אין איהר געשאַפען געוואָרען. פון די אידיש־אראבישע שרייבער איז ער געווען גוט בעקאַנט מיט די גראמאַטישע ספרים פון מ נ ח ם ב ן ס ר ו ק און ד ו נ ש ב ן ל א ב ר א ט, וועמען ער ציטירט גאַנץ אָפט.

רש״י׳ס מאטעהמאטישע און אסטראָנאָמישע קענטניסע זיינען געווען זעהר בעגרענצט. ער האט ניט געהאט קיין רביים פון וועמען דאס צו לערנען. אין איראפּא, א חוץ שפּאניען, האָט מען נאָך דאמאָלסט איבערהויפּט וועניג געוואוסט פון די וויסענשאפטען. דיא איינציגע קוועלען פון וואנען ער האָט געקענט שעפּען אזעלכע ידיעות זיינען געווען די העברעאישע ספרים פון מאנכע אידיש־איטאליענישע געלעהרטע, און אזעלכע ספרים זיינען אויך געווען וועניג און פון גאנץ צוויי־פעלהאפטען ווערטה. ער האָט אָבער געוואוסט גענוג פון די דאָזיגע וויסענשאפטען, אום צו קענען ערקלעהרען געוויסע שטעלען אין תלמוד, וואָס בעשעפטיגען זיך מיט אזעלכע פּרא־גען. אויך זיינע ידיעות וועגען דער היסטאָריע זיינען ניט גע־ווען פאָלקאָמען. ער מאכט צייטענווייז א טעות אין דער כראָנאָלאָגיע, אָבער דערפאר וויים ער צו דערצעהלען פון גע־וויסע פאסירונגען און טראדיציאָנען, וועלכע וואָלטען אונז אהן איהם אין גאנצען געבליבען פרעמד.

אויב זיין וועלטליכע בילדונג איז ניט געווען קיין גלענ־צענדע, האָט ער אָבער צו זיך כמעט קיין גלייכען ניט אין זיין וויסען פון דער ביבלישער און תלמודישער ליטעראטור. דאָר־מען איז ער דער אונבעשטרייטבארער מייסטער, און אלע פערבאָרגענעסען זיינען אָפען פאר איהם. א חוץ דעם תנ״ך, וועלכען ער האָט געוואוסט ווי זעהר וועניגע פאר און נאָך איהם, איז כמעט ניטאָ קיין זאך פון דער גרויסער תלמודישער ליטעראטור, וואָס ער האָט ניט געוואוסט. אָנפאנגענדיג פון דעם „תלמוד בבלי“ און „ירושלמי“, האָט ער אויך געוואוסט דעם „מכלתא“, ספרא“, „ספרי“, די אלערליי מדרשים, ווי די „מדרש רבות“, דער „מדרש שיר השירים“, „מדרש תהלים“, „מדרש איכה“, פסקתא, „תנחומא“, און „פרקי דברי אליעזר“. ער איז אויך געווען בעקאנט מיט די שריפטען פון די גאונים און זייערע „הלכות“, מיט די ווערק און פירושים פון ר ב י נ ו ג ר ש ו ם, מיט די ווערק פון ר׳ משה הדרשן פון נ א ר ב א נ א און פון פיעלע אנדערע פראנצויזישע און דייטשע געלעהרטע. דיא דאָזיגע אלע

ספרים און מחברים ווערען דערמאָנט אין זיינע פירושים אויף דעם תנ"ך און אויף דעם תלמוד.

זיינע בעציהונגען צו זיינע פיעלע תלמידים זיינען געווען דיא פריינדליכסטע, וויא פון א פאָטער צו א קינד. זיינע תלמידים האָבען אויף איהם געקוקט וויא אויף א הייליגען, און האָבען פערצייכענט און פערשריעבען יעדען וואָרט וואס ער האָט ארויסגעזאָגט. זאמלונגען פון זיינע „תשובות" צו פערשיעדענע רבנים אויף רעליגיעזע פראגען, ווי אויך זיינע דינים און מנהגים, זיינען צוזאמענגעשטעלט געוואָרען פון זיינע תלמידים. ניט לאנג צוריק איז אָפּגעדרוקט געוואָרען א גרויסע זאמלונג אונטער דעם נאָמען „מחזור וויטרי" און א צווייטע זאמלונג אונטער דעם נאָמען „סידור של רש'י", וואו די מעהרסטע פון זיינע דינים און תשובות זיינען אריינגעקומען.

זיינע „תשובות" זיינען געשריעבען אין א בעשיידענעם און מילדען טאָן : רש"י האָט אליין ניט געוואוסט ווי גרויס ער איז. ער האלט זעהר שטארק פון אן אנגענומענעם מנהג. „א מנהג פון די אידען איז ווי די תורה ; אויב זיי זיינען ניט קיין נביאים, זיינען זיי די קינדער פון נביאים", זיינען זיינע געוועהנליכע ווערטלעך. ער טרעט כמעט קיינמאָל ניט ארויס געגען א מנהג, סיידען ווען ער איז אויסדריקליך געגען א דין. ר ש " י איז ניט קיין „מקיל"; ער פיהלט זיך ניט גרויס גענוג און אויטאָריטעט גענוג צו פסק'ענען עטוואָס. וואָס זאָל זיין אין ווידערשפרוך מיט דעם דין, אָבער מען זעהט אין איהם א מענשען מיט א געזונדען פערשטאנד, וואָס נעהמט אין אנבעטראכט דיא אומשטענדען. אזוי צום ביי־שפיעל פסק'ענט ער : „אז אידישע וויין וואָס א גוי האָט אָנ־גענאָסען, כאָטש דיא חכמים האָבען גע'אסרט דערפון הנאה צו האָבען, זיינען מיר זיך נוהג עס צו פערקויפען צו א ניט אידען, ווייל היינטיגע צייטען איז ניט שייך קיין יין־נסך.*) אזוי

*) „יין של ישראל שנסכו גוי אעפ"י שהחכמים אסרוהו בהנאה אנו נהגנין לזביני לגויים משום דבזמן הזה אין מנסכין.

ווערט אויף פון איהם דערצעהלט, אז זיינע תלמידים האָבען איהם אַמאָל געפרעגט: א איד האָט געטראָגען א קרוג מיט ווײַן. האָט איהם א גוי א שטויס געטהאָן און א טהייל פון די ווײַן האָט זיך אויסגעגאָסען. מעג מען די ווײַן טרינקען אָדער ניט? רש"י האָט געענטפערט מיט א וויטץ: „די אויסגע־גאָסענע ווײַן טאָר מען ניט טרינקען; די וואָס איז געבליעבען מעג מען".

זיין האלטונג צו דיא אידען, וועלכע האָבען זיך געטויפט צוליעב די גזרות פון דיא קרייץ־פאהרער און האָבען זיך שפּע־טער צוריקגעקעהרט צום יודענטהום, איז געווען זעהר א מיל־דע און א מענשען־פריינדליכע. עס האָבען זיך געפונען אידען, און צווישען זיי אויך רבנים, וואָס האָבען די דאָזיגע אונגליק־ליכע ניט געוואָלט אריינגעהמען צוריק צו זיך. רש"י האָט זיך פאר זיי אנגענומען: „צוליעב די מורא פון דעם טוידט האַ־בען זיי דאָך עס געטהאָן. זאָלען מיר חס ושלום, זיין אזוי שלעכט און זיי צוריקשטויסען פון זיך?" ר ש " י האָט אויך געשריעבען פּאָעזיע; עס געפינען זיך פון איהם איינינע תפלות וואס זיינען אריינגענומען אין די סליחות און אין מחזור. אין דעם שטעהט ער פיעל נידעריגער ווי אפילו די מיטעלמעסיגע שפּאנישע אידישע פּאָעטען. די שפּראך איז ארעם און אָהן בילדער, כּאָטש די פארמע וועלכע ער געברויכט איז פשוט'ער און איינפאכער:

„אונזער אונגליק האָסטו לאנג צוריק פאראויסגעזע־הען, — איז נאָך דיין פייערדיגער גרימצאָרן אלץ ניט בערו־היגט? מיר האָבען געזינדיגט אין די פערגאנגענע טעג, מיר ליידען איצטער. אונזערע וואונדען בלוטיגען, מקוים געוואָרען איז דיין שבועה, ערפילט געוואָרען דיין קללה. לאנג האָבען מיר געבלאָנדזשעט, פול מיט פחד און מיט ציטערנים קומען מיר איצטער צו דיר, מיר אָרעמע אין גוטע טהאַטען. איידער מיר געהען אונטער בעווייז זיך נאָך א מאָל צו דיינע קינדער".

דער זעלבער טרויער און דערזעלבער בעקלאָגען זיך גע־פינט זיך אין די איבעריגע סליחות פון רש"י א חוץ אין איינע,

וואָס איז אַ מין הימנע וועגען דער איינהייט פון גאָט. „דאָס כאראקטעריסטישע פון ־ש׳ם תפילות זאָגט צונץ, „איז דער טיעפער טרויער; זיי זיינען אלע פול מיט ביטערע טענות“.

אָבער רשי׳ס גרויסקייט ליגט ניט אין זיין פּאָעזיע, אפילו ניט אין זיינע „תשובות“ און דינים. זיין גרויסע בעדייטונג ליגט אין זיינע פירושים אויף דעם תנ״ך און אויף דעם תלמוד.

IV.

רש״י אלס קאָמענטאַטאָר.

„ווען ר ש״ י האָט פערענדיגט זיין פּירוש אויף דער תורה איז משה רבינו צו איהם געקומען, האָט איהם אַ קוש געטהאָן אויפ׳ן קאָפּ און האָט געזאָגט: שלמה, דו ביזט דער ערשטער וואָס האָט ריכטיג פערשטאַנען מיין כונה״, אזוי דערצעהלט די לעגענדע אויף איהר נאַאיוועז שטייגער.

אין דער דאָזיגער שעהנער לעגענדע ליגט אין דער אמת׳ען אַ טיעפע קריטישע אבשאַצונג פון רשי׳ן אלס קאָמענטאַטאָר, אן אבשאַטצונג וועלכע איז ניט זעהר ווייט פון דעם אמת. דער ערשטער וואס האָט ריכטיג פערשטאַנען די כונה״, איז דער גרעסטער קאָמפּלימענט וואָס קען געגעבען ווערען אַ קאָמענטאטאר, ווענמעס אויפגאַבע עס דארף זיין ניט ארויסצוזאָגען זיינע א י ג ע נ ע מיינונגען און געדאנקען, נאָר ארויסצוברייננגען די כונה פון דעם שרייבער, וועמעס ווערק עס ווערט קאָמענטירט.

אויב רש״י איז ניט געוועזן דער ערשטער, איז ער ווענינג־סטענס געוועזן איינער פון די ערשטע, וואָס האָבען געזוכט צו געבען דעם פּשוט׳ען זינן פון דער ביבעל, איהר פּראָסטען פּשט. רש״י זוכט ניט „אריינצוטייטשען״ און אריינצו׳פּשט׳־לען אין די ביבלישע ווערטער זיינע אייגענע געדאנקען און פּי־לאָזאָפעריען, ווי עס האָבען געטהאָן אנדערע מפורשים סאַ־פאַר איהם, סאַי נאָך איהם. ער זוכט ארויסצוברייננגען און

קלאָר צו מאַכען דעם מיין פון דער ביבעל גופא, אזוי ווי זי איז. דערפאר איז מ ע נ ד ע ל ס ז אָ ה ן גערעכט, ווען ער בעמערקט: „ווען רש"י האַלט זיך אַן פשט קען איהם קיי־נער ניט איבערשטייגען."

צו טהאָן אזא ארבייט געוויסענהאַפט און מיט ערפאָלג, ווען עס האנדעלט זיך וועגען קאָמענטארען אויף דער ביבעל, מוז מען זיין איינס פון די צוויי: ענטוועדער א פרייער וויסענ־שאַפטליכער פאָרשער אָדער א נאאיווער גלויביגער. דער פרייער וויסענשאַפטליכער פאָרשער בעטראַכט די ביבעל ווי א פראָדוקט פון מענשליכען דענקען און שאַפען, ווי א וויכטי־גער טהייל פון דער מענשליכער ליטעראטור און קולטור. ער ווערט ניט נתפעל, אויב ער געפינט דאָרטען געדאַנקען און מעשיות וואָס לייגען זיך ניט אויף זיין שכל, וואָס זיינען ניט אין איינקלאַנג מיט זיינע אייגענע מיינונגען און איבערציי־גונגען. ער וויים גאַנץ גוט, אז מענשען מיט צוויי צו מיט דריי טויזענד יאָהר צוריק האָבען אנדערש געטראַכט און אנ־דערש געפיהלט ווי מיר טהוען עס איצטער. זאכען, וואָס ציי־גען אונז אויס היינטיגען טאָג צו זיין נאריש און אונוויסענד, זיינען דאן געווען די העכסטע חכמה און דער אמת'ער וויסען; זאכען, וואָס זיינען ביי אונז איצטער מיאוס, זיינען דאן גע־ווען שעהן. ער, דער דאָזיגער פרייער פאָרשער, בעשולדיגט ניט און פערענטפערט ניט. ער פערשטעהט, אז עס איז א פשוט'ער אונזין צו בעשולדיגען יענע מענשען פאר וואָס זיי האָבען, למשל, געגלויבט, אז די זון און ניט די ערד דרעהט זיך. דאמאלס האָבען אלע אזוי געמיינט און זיי האבען בע־סער ניט געוואוסט, — דאָס איז דער תירוץ אויף אלע קשיות. ער נעהמט די ביבעל ווי זי איז, ער זוכט צו פערשטעהן, וואָס זי האָט געמיינט. איהם וועט בשום אופן ניט איינפאלען אויסצוטייטשען די פסוקים אזוי, אז זיי זאָלען זיך פאַסען מיט זיינע פערזענליכע איבערצייגונגען. פאר איהם זיינען דאָר־טען ניטאָ קיין סודות און קיינע רמזים, כאָטש עס קען טרעפען גאַנץ אָפט, אז געוויסע שטעלען פערשטעהט ער ניט. דאָס נעהמט זיך דערפון, וואָס געוויסע אויסדריקע און געוויסע אָנ־

דייטונגען, וועלכע זיינען געוועזן קלאָר און פערשטענדליך פאר די מענשען פון יענער צייט, זיינען פאר אונז איצטער אין גאַנ־צען פרעמד.

פונקט אין אזא גינסטיגע לאגע געפינט זיך דער גאאיווער גלויבינגער. אויך ער דארף ניט „אריינטייטשען“ און אויס־טייטשען. פאר איהם איז אלץ קלאָר און פשוט, נאַטירליך און פערשטענדליך. ער דארף זיך פאר קיינעם ניט ענטשול־דיגען און ער האָט זיך ניט וואָס און פאר וועמען צו פערענט־פערען. זיינע אייגענע מיינונגען און אנזיכטען קומען ניט אין צוזאמענשטויס מיט די מיינונגען און אנזיכטען פון דער בי־בעל: זיי זיינען די זעלביגע. ער קען אויך, ווי דער ערשטער, און אפשר נאָך מעהר, זיך פערגינען צו האלטען אָן פּראָסטען פשט.

רש"י בעלאנגט צום צווייטען קלאָס. ער איז צום גליק ניט געוועזן בעקאַנט מיט דער גריכישער און דער אראבישער פילאָזאָפיע, און ער האָט דארום ניט גענדארפט זוכען קיין תירוצים, ניט גענדארפט זיך פערענטפערען. ער איז געוועזן ווייט פון די ספיקות און די קשיות, וועלכע האָבען ניט געלאָזט רוהען די אבן־עזרא׳ס און די רמב"ם׳ס. די לעצטע, גלויבענדיג אין דער געטליכקייט פון דער ביבעל פון איין זייט, און אין דער אונפעהלבארקייט פון זייערע אייגענע פילאָזאָפע־רייען פון דעם אנדערען זייט, האָבען זיך ווי געפונען צווישען פייער און וואסער. ווען זייערע פילאָזאָפישע איבערצייגונ־גען האָבען ניט איינגעשטימט מיט דעם פּראָסטען פשט פון דער ביבעל, האָבען זיי זיך געפונען אין א פערלעגענהייט. זיי האָבען דאמאלס געזוכט צו מאכען פשרות, געזוכט צו פער־איינינגען דאָס אונפעראייננבארע. איבער געוואלט, מיט אלער־ליי קונצען און דורך אלעגאָריען, האָבען זיי געזוכט צו מאכען שלום, וואו קיין שלום האָט ניט געקענט זיין. מען קען בע־וואונדערען זייער חריפות, זייערע שארפע המצאות, אָבער נאָך אלעם זיינען עס געווען ניט מעהר ווי המצאות: דער פסוק האָט ניט געמיינט דאָס, וואָס זיי האָבען אין איהם אריינגע־לייגט. פאר דער וויסענשאפט פון ביבעל־פאָרשונג און ביבעל־

פערשטענדניס האָבען זיי ניט בלויז נאַרנישט אויפגעטהאָן, נאָר זיי זיינען זאָגאר געווען שעדליך. גאַנץ אנדערש איז עס אָבער געווען מיט רשי"ן: קלאָר און ליכטיג זיינען איהם גע־ווען זיינע אויגען; גלייך און ברייט איז איהם געלעגען זיין וועג. קיינע היגדערניסע, קיינע שטערונגען אין זוכען דעם פּראָסטען פּשט. מאַנכע ביבלישע אויסדריקע, וואו עס ווערט גערעדט פון גאָט אַלס קערפּער, זיינען שוין לאַנג צוריק אויס־געטייטשט געוואָרען פון אונקולוס און פון די תלמודיסטען. „די תורה רעדט מיט דער שפּראך פון דעם מענשען, כדי צו מאַכען עס פערשטענדליך פאר דעם מענשליכען אויער", דאָס איז שוין געווען אן אַלטער כלל, וועלכען רש"י האָט גאַנץ אָפט בענוצט. דער רעזולטאַט איז געווען, אז רשי"ס פּירושים שטעהען אין וויסענשאַפטליכען זינן אונפערגלייכבאר העכער ווי די אַלע פּירושים פון די פערשיעדענע אַלעגאָריסטען און „בעלי הסוד" צוזאַמענגענומען. דארום האָט רש"י מיט רעכט פערדיענט דעם נאָמען „פּרשן־דתא", דער ערקלערער פון דער תורה, וואָס ער האָט געקראָגען. רש"י מיט זיינע קאָמענטאַ־רען אויף דער ביבעל האָט ניט בלויז אויסגעאיבט א גרויסען איינפלוס אויף די שפּעטערע אידישע מפורשים, נאָר אויך אויף די קריסטליכע. דער בעריהמטער קריסטליכער ביבעל־קאָ־מענטאַטאָר ניקאָלאַי דע־לירא איז געווען א שטאַרקער נאַכאהמער פון רשי"ן. פון דעם דאָזיגען דע־לירא, ווידער, איז שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען לוטהער (צונץ).

ניט אַלע מאָל האַלט זיך רש"י אָן פּראָסטען פּשט. ער ברענגט גאַנץ אָפט אריין דרשות. ניט זעלטען מערקט ער דער־ביי אָן: „זאָל זיך די דרשה דרש'ענען, דער פּסוק אָבער געהט ניט ארויס פון זיין פּשט". ביי רש"י'ן איז דער דרש ניט אָנ־שטאָט דעם פּשט, נאָר א מין בעפּוצונג צום פּשט.

אויף דער עלטער, ווערט דערצעהלט, זאָל רש"י האָבען הרטה געהאַט אויף די דרשות וואָס ער האָט אריינגענומען אין זיינע קאָמענטאַרען. ער זאָל האָבען געזאָגט זיין אייניקעל און תלמיד, דעם רשב"ם, אז ווען עס וואָלט געווען מעגליך,

וואָלט ער אָנגעשריעבען א נייען פּירוש אָהן די אלע דרשות. דאָס האָט שפּעטער געטהאָן דער ר ש ב"ם, כאָטש וויט ניט מיט אזא טאלאנט ווי רש"י.

עס איז גוט, וואָס רש"י האָט די דרשות ניט ארויסגעלאָזען. צו געברויכען מ ע נ ד ע ל ס ז אָ ה נ'ס אויסדרוק, קען מען זאָגען: „ווען רש"י געברויכט דרש, קען איהם קיינער ניט איבערשטייגען." רש"י'ס דרשות זיינען ניט „גראָב ווי זעק, זיי זיינען עדעל ווי זייד". רש"י'ס דרשות פּאַסען זיך כמעט שטענדיג אריין אין פּסוק, אזוי ווי זיי וואָלטען געווען דער פּראָסטער פּשט. רש"י בעזיצט א וואונדערבארען חוש אין אויסקלייבען פון דער גרויסער מדרשים־ליטעראַטור דוקא די שעהנסטע, די עדעלסטע און די פּאַכענדסטע מדרשים. רש"י צייגט ארויס ניט בלויז א גוואַלדיגע בקיאות, נאָר א זעלטענע צאַרטקייט, אַן אמת'ען פּאָעטישען טאַלאַנט, אין דעם אויסוואהל פון זיינע דרשות. עס פּאַסירט אָפט, אַז ער שטעלט צוזאמען עטליכע מדרשים און מאַכט פון זיי איינס, און עס קומט דערפון ארויס אזוי ווי א נייע שאַפונג, עטוואָס שעהנעס און אנציהענדעס. דער פּראָסטער פּשט בעפּוצט מיט רש"י'ס דרשות, ווערט דער חומש אַן א נ ג ע נ ע ה מ ע ר לעזעבוך אפילו פאר קינדער.

רש"י'ס דרשות זיינען אייגענטליך ניט זיינע: ער האט זיי בלויז צוזאמענגעקליבען פון תלמוד און פון די פערשיעדענע מדרשים און ער צייגט יעדעס מאָל אָן די קוועלע פון וואנען ער האָט זיי גענומען. און פּונקט ווי די תלמודישע דרשות דארפען אויך זיי איינגעטהיילט ווערען אין „מדרש־הלכה" און „מדרש אגדה".

דער „מדרש הלכה" בעשעפטיגט זיך מיט דעם ארויסדרינגען דעם דין פון דעם פּסוק. אן איבריגער וואָרט אין טעקסט אָדער א ניט־געוועהנליכער אויסדרוק איז גענוג אום דערפון ארויסצוקריגען די נויטיגע הלכה. ר ש"י, וועלכער איז געווען איבערצייגט, אַז די אלע שפּעטערע תלמודישע דינים געפינען זיך שוין אין דעם פּשוט'ען זינן פון דעם פּסוק, בעווייזט זעהר אָפט אין זיינע פּרושים ווי אזוי דער דין ווערט

פון דעם בעשטימטען פסוק ארויסגעדרונגען אין תלמוד. דער־
ביי דארף מען ניט פערגעסען, אז דער „מדרש־הלכה“ איז על
פי רוב געוויסער־מאסען א מין ביבעל־פארשונג: ער זוכט צו
בעגרינדען דעם דין אויף די גראמאטישע כללים און די איי־
גענטהימליכקייטען פון דער שפראך פון דער ביבעל.

דער „מדרש־אגדה“ האט ניט דירעקט צו טהאן מיט דעם
דין. די אויפגאבע פון דעם „מדרש־אגדה“ איז אן ערציהערישע
און מאראלען זינן. אלערליי היסטארישע אדער לעגענדארע
טראדיציאנען, פאלקס־מעשה׳לעך, פאלקס־ווערטלעך, שפריך־
ווערטלעך און פראקטישע לעבענס־וויזהייטען, וואס האבען
געוואוינליך א מוסר השכל און א געוויסע עטהישע אויפ־
גאבע, בעלאנגען צום „מדרש־אגדה“. רש״י בענוצט זיך מיט
ביידע מינים דרוש, און אין זיין געברויכען זיי זעהט מען
ארויס ניט בלויז דעם גרויסען וויסען זיינעם, נאר אויך א
קינסטלערישען טאלאנט און אן אויסגעצייכענטען געשמאק.

רש״י בעזיצט נאך א מעלה, אפשר זיין גרעסטע מעלה,
וואס קיינער פון די מפורשים פאר איהם און קיינער פון זיי
נאך איהם האט ניט בעזעסען אין אזא הויכע מדרגה. דאס איז
די קורצקייט און די קלארקייט פון זיין שפראך, זיין פשוט׳ער
און איינפאכער סטיל. רש״י זוכט ניט קיינע שפראך־עפעקט־
טען, ער שפיעלט זיך ניט מיט ווערטער. ער פערשווענדעט
ניט אומזיסט קיין ווערטער, א ווארט איז ביי איהם א רענדיל.
ביי איהם איז קיינמאל ניטא קיין איבריגער ווארט פונקט ווי
עס פעהלט קיינמאל ביי איהם קיין ווארט ניט. יעדער ווארט
געפינט זיך אויף זיין פלאץ, ער געפינט זיך דארטען, וואו ער
האט געמוזט זיין. אלץ איז ווי געוואויגען און געמאסטען, אז
עהרליכע וואג און אן עהרליכע מאס: ניט צו ווייניג, אבער
אויך ניט צו פיעל. רש״י געפינט אלע מאל דעם פאסענד־
סטען ווארט אויסצודריקען דעם געדאנק וואס ער וויל. דאר־
טען, וואו אנדערע דארפען האבען גאנצע שורות צו אפילו
עמודים, איז פאר רש״י׳ן גענוג א ווארט צו צוויי. דער ריכטי־
גער ווארט אויפ׳ן ריכטיגען פלאץ, און אלץ ווערט פאר אייך
קלאר און פערשטענדליך.

דאס איז א טאלאנט וועלכען נור „יחידי סגולה“ בעזיצען. דאס איז א חוש פאר דער שפּראך. מיט וועלכע איינער ווערט געבוירען. דערצו איז אָבער אויך נויטיג א קלאָרער מוח און א גרינדליכער וויסען פון דעם ענין, וועלכער ווערט בעשפּראָ־כען. ווען איינער וויים אַליין ניט וואָס ער וויל אָדער ער רעדט וועגען אַן ענין, וואָס איז איהם אונבעקאַנט, וואָס עס פּאסירט זעהר אָפט, וועט ער ממילא מוזען שטאַמלען מיט זיין פעדער, וועט ער ממילא מוזען פּלוידערען און קריכען אויף די גלייכע ווענט. א קלאָרע שפּראך געהט מיט א קלאָרען קאָפּ. די שפּראך איז דאָך, נאָר אַלעמען, בלויז אַן אינסטרומענט פאר די געדאנקען און די געפיהלען, און זיינען זיי ניטאָ, איז די בעסטע שפּראך ניט בעסער ווי די בעסטע פּיעדעל אין די הענד פון א שוסטער. די שפּראך אַליין קען אזוי וועניג אויפטהאָן ווי די פּיעדעל אַליין: אין די הענד פון דעם פּארטאַטש וועלען זיי ביידע גלייך בלויז גרילצען אין אויער.

רש״י האָט בעזעסען ביידע מעלות: א פּאָלשטענדיג ענט־וויקעלטען חוש פאר דער שפּראך און דעם גרינדליכסטען ווי־סען פון דעם ענין, וועלכען ער האָט בעהאַנדעלט. און האָט ווען־ניט־ווען פּאסירט, אז ער האָט א געוויסע זאך ניט גע־וואוסט. האט ער ניט געפּרובירט פערדעקען זיין ניט־וויסען מיט ווערטער און פראזען. ער פלעגט פּשוט זאָגען: „לא ידעתי פירושו“; „לא שמעתי“ — איך וויים ניט וואָס דאָס מיינט; איך פערשטעה ניט.

רש״י איז דער פּאָפּולערסטער און דער קלעהרסטער פון אַלע מפורשים, איבערהויפּט אין זיינע פּירושים אויף דעם תלמוד. רש״י שעהמט זיך ניט צו זיין פּאָפּולער, ער פּלפּול׳ט זיך ניט און חקירה׳ט זיך ניט, ווי ער וואָלט נאָר גערעדט פאר לומדים און קענער. ער רעדט צום גרויסען עולם, צו דעם יונ־גען תלמיד וואָס האָט נאך אָקאַרסט געעפענט זיינע אויגען, פּונקט ווי צו דעם אַלטען למדן. און ער לאָזט קיין זאך ניט דורך, וואָס נויטהיגט זיך אין אַן ערקלעהרונג.

רש״י האָט אָבער זיין איינענע וועג, ווי פּאָפּולער צו מאַ־

כען א פערוויקעלטען ענין. עס זיינען דא פאפולאריזאַ־טאָרס, וואָס מיינען, אז דערמיט וואָס זיי ריידען א סך, מאַכען זיי קלעהרער דעם ענין. רש"י האלט ניט פון צוקייען און אי־בערקייען א געדאנק אָבער און ווידער אמאָל, פון ברענגען משלים און משלים צו די משלים, פון ברענגען ראיות און ראיות צו די ראיות, ביז וואנען דער לעזער ווערט צוטומעלט און ווייס אין גאנצען ניט וועגען וואָס דאָ האנדעלט זיך. רש"י העלפט דעם לעזער, ער צייגט איהם די וועג, ער פיהרט איהם אפילו פאר דער האנד, אָבער ער לאָזט איהם אליין געהן, ער לאָזט איהם געברויכען זיין אייגענעם שכל, ער ערלויבט איהם זיך אליין אָנצושטויסען.

רש"י גיט ניט דעם לעזער צו פיעל אויף א מאָל, ווי דאָס האָבען געטהאָן אנדערע מפורשים פון דעם תלמוד. ער זוכט ניט צו דערקלעהרען די גאנצע „סוגיא" מיט א מאָל איידער דער לעזער האָט נאָך אפילו א בעגריעף וועגען דעם. ער פאנגט ניט אָן פון ענדע, ער כאַפט ניט די פיש פאר דער נעטץ. לאנג־זאם און בהדרגה, טריט ביי טריט, געהט ער מיט דעם לעזער, דאָ פערטייטשט ער א וואָרט און דאָרטען ערקלערט ער א צו־פלאָנטערטען זאטץ, און ווען עס קומט צום ענדע ווייס דער לעזער די גאנצע „סוגיא", כאָטש רש"י האָט עס איהם ניט גע־זאָגט. איהר קומט אריין אין א גרויסע, פרעמדע שטאָדט און איהר דארפט אויסגעפינען א בעשטימטען פלאַטץ. איהר פאנגט זיך אָן נאָכצופרעגען. יעדער איינער וויל אייך זאָגען וואו דער פלאַטץ איז, אָבער זיי מאָלען עס אזוי אָפּ, אז איהר ווייסט אליין ניט וואוהין צו געהן: „געהט צוויי גאסען רעכטס, דאן פערדרעהט זיך לינקס און געהט נאָך דריי גאסען, דאן פערקירעווועט זיך ווידער רעכטס, דאן ווידער לינקס און דאָרטען וועט איהר מוחל זיין פרעגען." נאָך אזא מין ער־קלערונג בלייבט איהר אין גאנצען א צוטומעלטער און איהר ווייסט ערשט רעכט ניט, וואוהין און ווי צו געהן. שטעהט דערביי א גוטער אלטיטשקער, וועלכער נעהמט אייך ביי דער האנד און מיט א שמייכעל אויפ'ן פנים פיהרט ער אייך צו דעם פלאַטץ, וואָס איהר דארפט. ער ערקלעהרט אייך גאָרניט, ער

פיהרט אייך פשוט צו. אַט דער דאזיגער גוטער אלטיטשקער איז פאר אונז רש"י, ווען מען פערגלייכט איהם מיט די אנ־דערע מפורשים פון תלמוד. רש"י פיהרט אייך צו, וואו איהר בעדארפט, כמעט אָהן ווערטער. עס ווערט דערצעהלט, אז ווען רש"י איז איינמאָל קראנק געווען, האָט ער געבעטען זיין איניקעל און תלמיד, דעם ר ש ב"ם, אז ער זאָל פאר איהם ענ־דיגען שרייבען דעם פירוש אויף א געוויסען „פרק". ווען רש"י איז געזונד געוואָרען, האָט איהם דער אייניקעל גע־בראכט דעם מאַנוסקריפּט. עס איז געווען א גאַנצער פאק מיט אָנגעשריבענע פאפּיער. „אויב דו וועסט אויף אזא ארט שריי־בען א פירוש אויפ'ן גאַנצען תלמוד", האָט רש"י בעמערקט גוטמוטהיג, „וועט ער זיין אזוי שווער, אז מען וועט איהם דאר־פען פיהרען אויף א רייט־וואָגען". רש"י שרייבט קורץ, און דערפאר זאָגט א פאָלקס־ווערטיל: „אין רש"י'ס צייטען איז טינט געווען טייערער ווי גאָלד."

דער תלמוד איז אַן אונגעהויער גרויסער בוך, ריכטיגער, אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וועלכער בעהאַנדעלט אלע מעגליכע און אונמעגליכע פראגען וועגען געזעץ, וועגען וויסענשאַפט, וועגען היסטאָריע וכדומה. געשריעבען איז ער אין א שפּראך, וועלכע איז אייך כמעט אין גאַנצען פרעמד און אונפער־שטענדליך. קיין פונקטאַציע איז אויך ניטאָ, און איהר ווייסט אפילו ניט, וואו עס פאנגט זיך אָן און וואו עס ענדיגט זיך דער זאַטץ. און אָט דעם דאָזיגען שווערען, אונפערשטענדליכען בוך מאַכט רש"י אזוי קלאָר, אז אפילו אַכט, ניין יעהריגע קינדער קענען עס „לייענען". מען דארף דערצו ניט זיין קיין „עלוי": א געוועהנליכער אינגעל פון דעם דערמאָנטען על־טער קען מיט רש"י'ס הילף „לייענען א בלאַט גמרא". רש"י טהוט א דאָפּעלטע ארבייט: ער איז אי אַן איבערזעצער און אי א קאָמענטאַטאָר, און ער טהוט ביידע זאכען צוזאמען אויפ'ן קירצעסטען און קלאָהרסטען אופן.

דאָס וואָרט „לייענען", וועלכען דאָס פאָלק געברויכט, דריקט אם בעסטען אויס דעם דאָזיגען געדאנק. אָהן רש"י איז דער תלמוד א פער'חתמ'טער בוך; מיט רש"י איז עס א

„לייענעס", קען מען „לייענען". אָהן רש"י'ן וואָלט דער תלמוד געווען א פער'חתם'טער בוך", זאָגט דער ר י ב"ש. „אָהן רש"י", זאָגט אן אנדער בעריהמטער תלמודיסט (דער „צדה לדרך") „וואָלט דער תלמוד בבלי פערגעסען געוואָרען ביי אידען."

די שפּראך, מיט וועלכע רש"י בענוצט זיך, איז ניט די ריינע ביבלישע העברעאיש, וועלכע די „משכילים" האָבען פון דאָס נייע איינגעפיהרט אין אָנפאנג פון לעצטען יאהר־הונ־דערט. די דאָזיגע משכילים האָבען געמאכט א מין געטץ פון דער „ריינקייט" פון דער שפּראך (טהרת לשון הקדש), גאָר פערגעסענדיג, אז ריין ביבלישע ווערטער זיינען פערהעלטניס־מעסיג פאראנען ווענינ און זיי זיינען ניט שטענדיג גענוג אויסצודריקען איינעמס געדאנקען. דער רעזולטאַט איז גע־ווען, אז אָנשטאָט מיט געדאנקען פלעגען זיך די דאָזיגע משכילים בענוגנען מיט מליצות... רש"י'ס שפּראך איז וואָס מען רופט „די רבנישע", וועלכע די משכילים פלעגען מיט שפּאָט בעצייכענען אלס א „שפת־עלגים", א זשארגאָן. די דאָ־זיגע שפּראך איז צוזאמענגעשטעלט פון דעם ביבלישען העב־רעאיש, פון דעם „נייען העברעאיש" פון דער משנה און דעם מדרש מיט א געמישעכץ פון מאנכע פרעמדע ווערטער, וואָס זיינען אריין אין דער גמרא. צוזאמען שטעלט עס מיט זיך פאָר א ציעמליך רייכע און בוינינע שפּראך מיט גענוג ווער־טער אויסצודריקען אירגענד וועלכען געדאנקען. דאָס איז די־זעלבע שפּראך, וואָס די בעסערע העברעאישע שרייבער פון די לעצטע פאָר צעהנדליג יאָהר האָבען אָנגעפאנגען צו געברוי־כען. און ווען רש"י געפינט ניט דעם פּאסענדען העברעאישען וואָרט, שעהמט ער זיך ניט אריינצונעהמען א פרעמדען וואָרט. אין זיינע ביבלישע און תלמודישע פירושים געפינען זיך קנאַ־פּע דריי טויזענד „בלע"ז'ן", דאָס רוב פראנצויזישע ווער־טער. רש"י'ס שפּראך איז ניט אזוי ריין, ווי די „משכילים'־שע", דערפאר איז זי אָבער זאפטיגער און לעבעדיגער, רייך אין ווערטער און אין אויסדריקע.

רש"י'ס שפּראך איז ניט אין גאנצען אָריגינעל זיינע.

פּונקט ווי זיין מעטהאָדע אין זיינע פּירושים איז ניט דורכ־אויס זיינע. רש״י איז איןביידען בעאיינפלוסט געוואָרען פון זיינע פאָרגיינגער אין איטאליען, פראנקרייך און דייטשלאנד. די אידען פון די דאָזיגע לענדער זיינען א לאנגע צייט געשטאנען אונטער דעם איינפלוס פון די ארץ־ישראל׳דיגע אידען און זיינען דארום געקומען אין ענגערע און נעהענטערע בעריהרונגען מיט דער נייער לעבעדיגער העברעאישער שפראך, מיט דער שפראך פון דער משנה און די מדרשים. די אידען פון שפּאניען, דאגעגען, וואָס זיינען מעהר געווען אונטער דעם איינפלוס פון די גאונים אין בבל, וואו די פאָלקס־שפראך איז געווען אן ארמיש־פערזיש־כאל־דייאישער דיאלעקט, זיינען געווען ווייטער פון דעם ניי־העב־רעאיש. די אידיש־שפּאנישע פּאָעטען, וואָס האָבען געשרי־בען העברעאיש, האָבען זיך דארום בענוצט כמעט אויסשלים־ליך מיט דער ביבלישער שפראך. זייערע געלעהרטע און פי־לאָזאָפען האָבען זיך בענוצט מיט דער אראבישער שפראך, ווייל אין איהר האָבען זיי בעסער און פרייער געקענט אויס־דריקען זייערע געדאנקען. די איינציגע אויסנאהמע צווישען די גרויסע שפּאנישע דענקער איז דער רמב״ם, וועלכער האָט זיך בענוצט מיט דער רייכער ניי־העברעאישער שפראך און האָט בעזעסען א וואונדערבארען סטיל. אָבער אפילו ער האָט געשריעבען דעם „מורה נבוכים“ אין אראביש.

צווישען די פאָרגיינגער פון רשי״ן אויף דעם תלמודי־שען געביעט דארף א חוץ רש״י׳ס דירעקטע רביים אויך צוגע־רעכענט ווערען „רבינו גרשום מאור הגולה“. צווישען זיינע פאָרגיינגער אויף דעם ביבלישען געביעט זיינען געווען ר׳ משה הדרשן פון נארבאנא; ר׳ שמעון הדרשן, דער צוזאמענשטעלער פון „ילקוט שמעוני“; ר׳ יוסף טוב עלם און אנדערע. זיי זיינען געווען די גרינדער פון דער פראנצויזיש־דייטשער שוהלע פון ביבעל און תלמוד פאָרשונג; רש״י איז געווען דער גלענצענדסטער תלמיד פון דער שוהלע. רש״י איז ניט געווען דער ערשטער גרינדער פון דער דאָזיגער שוהלע, אָבער דערפאר האָט ער איהר אויסגעבעסערט און

ענטוויקעלט צו דער העכסטער מדרגה. זיין ארבייט איז ווייטער פאָרטגעזעצט געוואָרען פון זיינע תלמידים, די „בעלי התוספות“.

V.

דער איינפלוס פון רש״י. די „בעלי התוספות“. ווארום רש״י׳ס פירוש הייסט „קונטרס“. דער חלוק צווישען רש״י און די „בעלי התוספות“. ר׳ יוסף בר׳ שמעון קרא און ר׳ יוסף בר יצחק בכור שור און זייערע פירושים און דער ביבעל. דער רשב״ם אלס קאמענטאר. רבינו תם און זיינע קתנות. די ערשטע „עלילת דם“ בעשול־דיגונג. די רידפות געגען די אידען און זייער ווירקונג אויף דער ווייטע־רער ענטוויקלונג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען.

רש״י איז געווען גליקליך מיט זיינע תלמידים: דער רבי און די תלמידים זיינען זיך איינע די אנדערע ווערטה געווען. רש״י האט פערדיענט אזעלכע תלמידים און די תלמידים האבען פערדיענט אזא רבי׳ן. זיינע תלמידים זיינען גע־ווען פאר רש״י׳ן מעהר ווי תלמידים: זיי זיינען געווען זיינע מיטארבייטער און זיינע חברים. זיי האבען איהם געהאלפען אין זיין ארבייט ביי זיין לעבען און האבען דיא דאזיגע אר־בייט פארטגעזעצט און ווייטער ענטוויקעלט נאך זיין טויט. מיט רש״י׳ס טויט, אין יאהר 1105, איז די ארבייט וואס ער האט אנגעפאנגען ניט אפגעשטעלט געווארען. זיינע פיעלע תלמידים און די תלמידים פון די תלמידים, וועלכע האבען זיך פערשפרייט און בעזעצט אין די פערשיעדענע קהלות פון צפון פראנקרייך און דייטשלאנד, וואו זיי האבען געעפענט זייערע אייגענע ישיבות, האבען זיך געהאלטען אן די ווע־גען און אן דיא מעטהאדען פון רש״י׳ן.

דער איינפלוס פון רש״י׳ס גרויסער פערזענליכקייט האט זיך געצויגען אויף עטליכע דורות נאך איהם. ביז וואנען עס

האבען זיך אנגעהויבען די שווערע פערפאלגונגען און רדיפות געגען די אידען אין פראנקרייך, וואס האבען זיך געענדיגט מיט דעם גירוש פון 1306. אויף אזא ארט איז די גרויסע קול־טורעלע בעוועגונג פון די דארטיגע אידען איבערגעריסען גע־ווארען מיט געוואלד.. עס זיינען חרוב געווארען דיא אידישע קהלות און צוזאמען מיט זיי זיינען אונטערגעגאנגען די גרוי־סע ישיבות. וואו די ביבעל און תלמוד פארשונג איז גע־בראכט געווארען צו דער העכסטער מדרגה. אויף וויפיעל דיא אידישע ביבעל־פארשונג פון עלפטען און צוועלפטען יאהרהונדערט האט געווירקט אויף דיא קריסטען איז ניט זי־כער, אבער עטוואס שפעטער האט זיך אויך ביי דיא קריסטען אין פראנקרייך בעוויעזען א נייגונג צו א נאטירליכער ביבעל־פארשונג און צום פראסטען פשט. דאס האט געפיהרט צו אלערליי „אפיקורסישע" בעוועגונגען און סעקטעס ביי דיא קריסטען, וועלכע זיינען מעהר אדער וועניגער „יודאאיזירט" געווארען. עס פערשטעהט זיך, אז אזא מין בעוועגונג האט ניט געקענט געפינען קיין גרויסען חן אין די אויגען פון דעם פאבסט און די העכערע גייסטליכע, וולעכע האבען אין איהר געמוזט זעהן א געפאהר פאר זייער גדולה און זייער ממשלה. זיי האבען זיך דארום גענומען צום אלטען מיטעל: צו פרע־דיגען און העצען געגען די אידען. דאס איז אהן צווייפעל געווען איינע פון די אורזאכען, וואס האבען ארויסגערופען די אידען־פערפאלגונגען און שפעטער דעם גירוש.

רש"י'ס תלמידים און נאכפאלגער זיינען בעקאנט אונ־טער דעם נאמען די „בעלי התוספות", די צוגעבער, די הוספות־שרייבער. די היסטאריקער זיינען ניט איינינ צווישען זיך, ווארום רש"י'ס נאכפאלגער האבען זייערע פירושים און קא־מענטארען צום תלמוד אנגערופען „תוספות". ו ו י י ס, ג י ע ד ע מ א ן און אנדערע פארשער זיינען מיט דער מיי־נונג, אז דער נאמען איז געגעבען געווארען דערפאר, ווייל זיי האבען עס בעטראכט אלס הוספות צום תלמוד גופא. פונקט ווי די גמרא איז א פירוש און א הוספה צו דער משנה, אזוי זיינען זייערע פירושים געווען הוספות צו דער גמרא; אזוי

ווי די גמרא מאכט קלעהרער די משנה, אזוי האָבען זייערע פּירושים געמאכט קלעהרער די גמרא. די מעהרסטע היסטאָ־ריקער, צווישען זיי אויך ג ר ע ט ץ, דענקען, אז דער נאָמען שטאַמט דערפון, וואס זיי האָבען בעטראכט זייערע פּירושים בלויז אלס הוספות, צולייגונגען, צו דעם פּירוש פון רש״י, וועלכער איז פון זיי אָנערקענט געוואָרען אלס ד ע ר פּירוש. צוליעב דעם גרויסען כבוד, וואס זיי האָבען געפיהלט צו רש״י'ן האָבען זיי זייערע אייגענע פּירושים בעצייכענט בלויז אלס „תוספות“, אלס הוספות.

די וויכטיגסטע פון רש״י'ס תלמידים און נאָכפאָלגער זיינען געוועזען זיינע איידעמס און אייניקלאָך, וועלכע האָבען מ יט זיך געבילדעט א מין רש״י־דינאַסטיע. רש״י האָט ניט געהאַט קיין זיהן, אָבער זיינע טעכטער זיינען אַלע געוועזען פערהייראַטה צו גרויסע תלמודיסטען. איינער פון זיי איז געוועזען ר' יהודה בר נתן, דער ריב״ן, איינער פון די ערשטע בעלי התוספות. א צווייטער איז געוועזען ר' מאיר בר' שמואל פון ר אַ מ ע ר ר אַ, א קליין שטעדטעל ניט ווייט פון ט ר ו אַ. וועלכע איז שפּעטער אליין געוואָרען א צענטער פאַר דעם שטודיום פון דעם תלמוד. דער לעצטער האָט געהאַט פיער זיהן, דריי פון וועלכע עס זיינען געוועזען פון די בעריהמטעסטע בעלי תוספות: דער ר ש ב ״ ם, דער ר י ב ״ ם און ר ב י נ ו ת ם. א חוץ זיי האָט רש״י געהאַט אויך אַנדערע וויכטיגע תלמידים, וואס רעכענען זיך צווישען די בעלי־התוספות.

די „בעלי התוספות“ האָבען זיך געצויגען א גאַנץ לאַנגע צייט נאָך רש״י'ס טויט. צווישען זיי געפינען זיך אזעלכע, וואס האָבען געלעבט אין ערשטען, אין צווייטען און זאָגאָר אין דריטען דור נאָך רשי״ן. דאָס רוב פון זיי זיינען געוועזען פון פ ר אַ נ ק ר י י ך, אָבער אויך דייטשלאַנד האָט ארויס־געגעבען א היבשע צאָהל בעלי התוספות.

רש״י'ס פּירוש אויף דער גמרא ווערט פון די תוספות־שרייבער בעצייכענט מיט דעם נאָמען „ק ו נ ט ר ס“. דער וואָרט „קונטרס“, לויט ווי צ ו נ ץ ערקלעהרט, נעהמט

זיך פון וואָרט „קומנטרס" (קאָמענטאַרס), וועלכער בעדייטעט ערקלעהרונגען. אין תלמוד געפינט זיך דער דאָזיגער וואָרט אין זיין מעהר־צאָהל „קומנטרסים". קאָמענטאַרען. דער „מ" איז ארויסגעפאַלען און עס איז געבליבען „קונטרס". קונטרס מיינט, אלזאָ, קאָמענטאַרען, און איז געלייגט געוואָרען אויף די נאָטיץ ביכלאָך, וואו די תלמידים פלעגען פערשרייבען די ערקלעהרונגען פון דעם רבי, פונקט ווי די סטודענטען איצטער נעהמען נאָטיצען פון דעם פּראָפעסאָר'ס לעקציעס. אזוי ווי קיין דרוק איז נאָך דאַמאָלס ניט געווען, האָבען דיעזע קונטרסים געשפּיעלט א וויכטיגע ראָלע אין די ישיבות. אזעלכע „קונטרסים" זיינען וואהרשיינליך געווען אויך פון די אנדערע גרוסע ראשי ישיבות, אבער אזוי וויא רש"י'ס קאָמענטאַרען האָבען אַרויסגעשטופּט די אלע איבריגע, איז דער נאָמען „קונטרס" געלייגט געוואָרען בלויז אויף זיינע פּירושים.

ניט קוקענדיג אויף די גרויסע ליעבע און דעם גרויסען כבוד, וואס רש"י'ס נאָכפאָלגער און זיינע תלמידים האָבען געפיהלט צו רש"י'ן, זיינען זיי פון דעסטוועגען ניט געווען זיינע בלינדע חסידים. זיי האָבען ליעב געהאַט רש"י'ן, אָבער דעם אמת האָבען זיי מעהר ליעב געהאַט, און עס טרעפט צייטענווייז, אַז זיי טרעטען ארויס געגען איהם, אמת, זעהר עדעל, אבער דערפאַר ניט ווענינער ענטשיעדען.

די דאָזיגע ארויסטרעטונגען געגען רש"י'ן זיינען אָבער פערהעלטניסמעסיג ווענינ אין צאָהל. טהיילווייז איז עס דערפאַר, וואס זיי האָבען ניט געהאַט וואס אויסצוזעצען געגען איהם און טהיילווייז דערפאַר, וואָס זיי האָבען זיך בעשעפטיגט מיט אַ אנדער צווייג פון דער תלמוד־פאָרשונג. רש"י איז פריהער פאַר אלץ א קאָמענטאַטאָר; ער זוכט צו ערקלעהרען און פערשטענדליך צו מאַכען דעם טעקסט ווי ער איז. די „בעלי התוספות" זיינען קריטיקער. זיי אַנאַליזירען דעם טעקסט, צוגליעדערען איהם און שטרענגען זיך אַז צו בעווייזען, ווען דאס איז נויטיג, אַז ער איז ניט אין ווידערשפּרוך מיט א צווייטען טעקסט, וועלכער ווייזט אויגענשיינ־

ליד אויס ווי א סתירה צום ערשטען. רש"י'ס פירושים זיי־
נען גוט פאר דעם אנפאנגער ווי פאר דעם למדן; צו פער־
שטעהן דעם „תוספות" מוז מען שוין זיין א למדן. רש"י
גיט דען פשט פון דעם טעקסט; די „בעלי התוספות" זיינען
זיך שוין מפלפל, אבער דאס איז ניט דער פלפול, וואס פיהרט
צונויף א וואנד מיט א בוידעם, ווי ער האט זיך שפּעטער ענט־
וויקעלט, נאר על פי רוב א טיעפער אנאליז פון דעם ענין,
וואס ווערט בעהאנדעלט.

אויך אויף דעם געביעט פון דער ביבעל־ערקלעהרונג און
ביבעל־פארשונג זיינען רש"י'ס תלמידים געגאנגען ווייטער
פון איהם, באטש קיינער פון זיי האט ניט בעזעסען זיין קורצ־
קייט, קלאהרקייט און געשמאק. דאס רוב פון די דאזיגע
ביבעל־ערקלעהרער זיינען אויך געווען פון די בעלי התוספות.

ר' יוסף בר' שמעון קרא איז געווען א
אינגערער צייט־גענאסע און וואהרשיינליך א תלמיד פון
רש"י'ן. ער איז געבארען געווארען צווישען 1060 און 1070,
און האט געוואהנט אין טרוא. אין זיינע פירושים אויף
דער ביבעל האלט ער זיך שטרענג אן פשט. ער קומט ארויס
מיט דער בעהויפטונג, אז „שמואל" איז ניט געשריבען גע־
ווארען פון דעם נביא שמואל, נאר פון אן אנדערען.

ר' יוסף בן יצחק בכור שור איז געווען
א צווייטער ביבעל־קאמענטאטאר, וואס האט זיך געהאלטען
שטרענג אן פשט. ער איז געווען א תלמיד פון רשב"ם,
רבינו תם און דעם אויבענדערמאָנטען ר' יוסף
קרא. ער איז דער ערשטער, וואס מאכט אויפמערקזאם, אז
אין „בראשית" געפינען זיך צוויי־ערליי ערצעהלונגען וועגען
דער שעפּפונג, א זאך וואס די מאָדערנע ביבעל־קריטיקער האָ־
בען גאר פון דאס ניי „ענטדעקט". די ניסים זוכט ער צו ער־
קלעהרען אויף א נאטירליכען וועג. דער „עץ החיים", מיינט
ער, איז געווען א בוים פון רפואות. ער זוכט אויך צו ערקלעה־
רען די מעשה מיט לוט'ס ווייב, וואס איז געווארען א
שטיק זאלץ, אויף א נאטירליכען וועג. ער איז אויך איינער
פון די בעלי התוספות.

רבי שמואל בר׳ מאיר, דער ר ש ב ״ ם, איז געבארען געווארען אין ראמערא אין יאהר 1085 און איז געשטארבען אין 1174. ער איז געוועזען דער עלטסטער און איז פיעלע הינזיכטען דער בעדייטענדסטער פון ר׳ מ א י ר׳ס פיער זיהן. כאטש ער איז ווייט ניט געוועזען אזוי בעריהמט ווי זיין אינגערער ברודער, רב י נ ו ת ם.

פון ר ש ב״ם׳ס לעבען איז אונז ווענינ בעקאנט. ער איז געוועזען א שטילער, צוריקגעהאלטענער מענש און שטענדיג פערטיעפט אין זיינע מחשבות. עס ווערט פון איהם דערצעהלט אז אנעקדאט, אז ער האט זיך איינמאל פערטראכטערהייט אוועקגעזעצט אפרוהען אויף א וואגען, אויף וועלכען מען האט געפיהרט בהמות, און האט גאר ניט בעמערקט ווי דער ואגען איז אפגעפאהרען און האט איהם פערפיהרט א גרויסע שטרעקע פון שטאדט.

ער האט געשריעבען קאמענטארען אי אויף דער ביבעל און אי אויף דעם תלמוד. א טהייל פון זיי זיינען אפגעדרוקט געווארען אין דער גמרא אנשטאט רש״י, ווי צום ביישפיעל, פון עמוד כ״ט „בבא בתרא“ ביז׳ן ענדע. ער ציינט זיך ארויס צו זיין א גוטער קאמענטאטאר, אבער ווייט ניט אזוי קלאהר און קורץ ווי זיין זיידע רש״י.

דער רשב״ם איז געוועזען פאר זיין צייט א העכסט געבילדעטער מענש. ער האט בעזעסען גרינדליך די העברעאישע שפראך און איז פעררעכענט אלס איינער פון דיא בעסטע העברעאישע גראמאטיקער אין פראנקרייך פון יענער צייט. דערצו האט ער אויך געקענט פראנצויזיש און זאגאר לאטייניש.

אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל האלט ער זיך שטריינג אן פשט. אין מאנכע פלעצער ווייזט ער ארויס א גענינענדע בעקאנטשאפט מיט די וויסענשאפטען פון זיין צייט. ווי עס ווייזט אויס איז איהם אויסגעקומען צו האבען ויכוחים מיט קריסטליכע געלעהרטע וועגען דער ביבעל און ער האט זיי איבערצייגט אין זייער טעות. דער זוכען פון פראסטען פשט איז פאר פיעלע פון די אידישע ביבעל־

ערקלעהרער דאַמאַלס געווען אַ מין וואָפּע געגען די קרי־סטען, וועלכע פלעגען צודרעהען די פסוקים און אריינ־טייטשען אין זיי אלערליי כונות, כדי זיי זאָלען זיך צופּאַסען צו די קריסטליכע לעהרען.

דער רשב"ם בעזיצט אַ שאַרפען קריטישען קוק, און ער ערלויבט זיך צו מאַכען בעהויפּטונגען, וועלכע זיינען גאַנץ מאָדערנע. אזוי צום ביישפּיעל, זאָגט ער, אַז דער ספר „קהלת" פאַנגט זיך אַן פון דריטען פסוק. די ערשטע צוויי פסוקים זיינען אַ מין הקדמה צוגעשטעלט פון דעם רע־דאַקטאָר. דעם „שיר השירים" בעטראַכט ער אלס אַ ליע־בעס־ליעד. פון דעם פסוק „ויהי ערב, ויהי בקר יום אחד" (עס איז געווען אָבענד און עס איז געווען מאָרגענס, איין טאָג) וויל ער אויסדרינגען, אַז דער טאָג פאַנגט זיך אַן פון פריהמאָרגענס, ניט פון דעם פריהערדיגען אָבענד. אויף אַזאַ אופן וואָלט דאַרפען אויסקומען, אַז דער שבת דאַרף זיך אַנפאַנגען ניט פרייטאָג צו־נאַכטס, נאָר שבת אין דער פריה, און שבת־נאַכטס דאַרף ניט זיין קיין וואָכעדיגער אָבענד, נאָר דער אָבענד פון רוה. די דאָזיגע אויסטיי־טשונג איז שוין געווען צופיעל אפילו פאַר דעם אבן־עזרא, וועלכער האָט דעם רשב"ם שטאַרק אַטאַקירט דערפאַר אין זיין „אגרת השבת".

זיין אינגערער ברודער, ר' יעקב ב"ר מאיר, אָדער „רבינו תם", איז געבאָרען געוואָרען אין ראַמערוּ אין 1110 און איז געשטאָרבען אין טרואָ אין יאָהר 1171. אחוץ רש"י ווערט ער בעטראַכט אלס דער גרעסטער תלמודיסט, וואָס דאָס פראַנצויזישע יודענטהום האָט פון זיך ארויסגעגעבען. ער ווערט גערעכענט אלס דער וויכטיגסטער פון אלע בעלי־התוספות", און אלס דער גרינדער פון דער דאָזיגער שוהלע. ער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין שאַרפען קאָפּ, און ער זאָל זיך האָבען בערימט, אַז עס איז ניטאָ קיין סתירה אין תלמוד, וואָס ער זאָל ניט קענען פערענטפערען. דער־פאַר איז ער געווען געגען דעם, אַז מען זאָל קאָרעגירען

די נוסחאות פון דעם תלמוד, ווייל מען קען זיי אלע פער־ענטפערען.

א חוץ אין תלמוד האט ער זיך אויך אויסגעצייכענט מיט זיינע גראמאטישע קענטניסע, און ער איז געווען דער ערשטער צווישען די פראנצויזישע אידען, וואס האט גע־שריבען לידער אויף דעם שטייגער פון די אידיש־שפא־נישע פאעטען.

ביים פאלק האבען זיך אויסגעארבייט פערשיעדענע לעגענדען וועגען איהם. לויט איין לעגענדע האט ער אמאל געהאט א ויכוח מיט משה רבינו. ווען ער האט געזאגט אז ער האט א טעות.

אין זיינע דינים איז ער געווען א מקיל און האט געזוכט ווי ווייט מעגליך צו פערלייכטערען די פערשיע־דענע חומרות.

נאך זיין פאטער'ס טויט איז „רבינו תם“ געווארען דער ראש - ישיבה אין ראמערא און שפעטער איז ער געווארען דער הויפט פון דער ישיבה אין טרוא, וועלכע רש"י האט געגרינדעט. רבינו תם האט געהאט פיעל תלמידים, וועלכע האבען אויך בעלאנגט צו די „בעלי־התוספות“.

אין רבינו תם'ס צייטען האט זיך די לאגע פון די אידען אין פראנקרייך אנגעפאנגען צו פערערגערען. איהם אליין איז אויסגעקומען צו ליידען דערפון. ווען ער איז נאך געווען א יונגער מאן זיינען איהם די קרייץ־פאהרער, פון דעם צווייטען קרייץ־צוג, בעפאלען, בערויבט פון אלעס וואס ער האט פערמאגט און שיעור ניט ערמארדעט. זיי האבען איהם גע־מאכט פינף שווערע וואונדען פאר די פינף וואונדען, וועלכע י ע ז ו ס זאל לויט דער טראדיציע האבען געהאגט. ער איז גערעטעט געווארען פון טויט דורך זיינעם א בעקאנטען ריטטער, וועלכער האט זיך, מעשה אמת'ער ריטטער, גע־לאזט דערפאר גאנץ פיין בעצאהלען.

די בעציהונגען צווישען די אידישע און די קריסטלי־כע בעפעלקערונג האבען אנגעפאנגען צו ווערען אלץ ער־גער און ערגער. די סאמע שוידערליכסטע פאגראמען האבען

גענומען ווערען טעגליכע פּאַסירונגען. אידישעס לעבען און אידישעס בלוט זיינען געוואָרען הפקר. די אויפגעהעצטע און צוויושעטע באַנדעס האָבען געריבט מיט דער צושטימונג פון די בעאַמטע און אונטער דער פיהרונג פון די גלחים.

די אידען זיינען געווען מאַכטלאָז און האָבען זיך ניט געקענט העלפען. פלעגט זיך טרעפען אַ „גוטער“ פירסט אָדער אַ „גוטער“ בישאָף, פלעגט ער גנעדיגסט צונעהמען זייערע פערמעגענס און זיי שענקען זייערע לעבענס. דאָס רוב אָבער פלעגען זיי זיך מיט דאָס געלד אַליין ניט בעגנ־גענען, און פלעגען אויך וועלען די נפשות. אום אויסצומיי־דען אירגענד וועלכע צוזאַמענשטויסען מיט דער קריסטלי־כער בעפעלקערונג, האָבען זיך די אידען אַליץ מעהר גענומען אָפּזונדערען פון דעם אַרומיגען אַלגעמיינעם לעבען און זיך פערבאַרגען אין די ענגע טויערען פון זייערע גהעטאָס. ר ב י נ ו ת ם מיט זיין עלטערען ברודער, דער רשב״ם, האָבען פעררופען אַ גרויסע אסיפה פון די רבנים אין צפון פראַנקרייך און אין די רהיינישע פּראָווינצען. די דאָזיגע אסיפה, אין וועלכער עס האָבען זיך בעטהייליגט הונדערט און פופציג רבנים, האָט געמאַכט פערשיעדענע תקנות, וועמעס אויפגאַבע ס׳איז געווען צו פערהיטען, אויף ווי ווייט עס איז מעגליך, די אויפרייצונג פון די קריסטען געגען די אידען. צווישען די איבעריגע תקנות זיינען אויך איינגע־פיהרט געוואָרען די פאָלגענדע צוויי: 1) אידען טאָרען ניט נעהמען אַלס משכנות אָדער קויפען פון די גלחים אירגענד וועלכע „הייליגע“ ציערונג אָדער חפצים פון דער קירכע. 2) אידען טאָרען זיך ניט קלאָגען איינע די אַנדערע אין די קריסטליכע געריכט־הייזער. אַלע סכסוכים וואָס אידען האָבען צווישען זיך, דאַרפען פאַרגעבראַכט ווערען פאַר אַ אידישען בית דין און דער פּסק דין זאָל דורכגעפיהרט ווערען פון די טבעה־טובי־העיר“, פון די זיעבען שעהנסטע בעלי־בתים פון שטאָדט. אַ חרם איז אַרויפגעלעגט געוואָרען אויף די יענינע, וועלכע וועלען די דאָזיגע תקנות ניט אָפּהיטען.

פראַנקרייך איז דאָס לאַנד, וואָס האָט צום ערשטען

ארויסגעבראכט געגען די אידען די שמוציגע „עלילת דם“.
די דאזיגע מיאוס'ע בעשולדיגונג, וועלכע די רוימער האבען
בעשולדיגט די ערשטע קריסטען צוליעב זייערע מיסטע־
ריען פון „גאט'ס בלוט און גאט'ס פלייש“, האבען די פראנ־
צויזישע קריסטען צום ערשטען ארויפגעווארפען אויף די
אידען. אין בלוא האט מען געפונען דעם טוידטען קער־
פער פון א קריסטליכען אינגעל אין וואסער. באלד האט זיך
געפונען א קריסטליכער בעל עגלה, וואס האט געזאגט, אז
ער האט אליין געזעהן, ווי א אידישער בעל־עגלה האט דעם
קערפער אהין אריינגעווארפען. עס האט זיך פער־
שפרייט דער קלאנג, אז די אידען האבען איהם פריהער
געקרייציגט, דאן אויסגעצאפט דאס בלוט און דאס פער־
ברויכט צום סדר.

עס האט זיך אנגעפאנגען א פראצעס. עס זיינען נא־
טירליך ניט געווען קיינע בעווייזע א חוץ די עדות פון דעם
קריסטליכען בעל עגלה, און עס האט געהאלטען דערביי,
אז די אידען זאלען בעפרייט ווערען, בפרט אז די אידען
זיינען געווען פארטיג צו אוועקגעבען זייער גאנצען פער־
מעגען. דא האט זיך אבער אריינגעמישט א פרומער גלח
און האט געגעבען די פאלגענדע קלוגע עצה: מען זאל דעם
בעשולדיגער אריינלייגען אין א שיפעל מיט היילינגע וואסער
און אריינווארפען אין טייך. אויב די שיפעל וועט זינקען איז
א סימן, אז ער זאגט ליגען; אויב זי וועט שווימען איז א
סימן, אז ער האט געזאגט דעם אמת. די שיפעל האט נאטיר־
ליך ניט געזונקען, און פופציג אידען, מענער, פרויען און
קינדער, זיינען הינגעריכטעט געווארען. דאס רוב פון זיי דורך
פערברענען.

ווען דער רבינו תם, וועלכער האט, ווי זיין זיידע רש"י,
געפריידיגט ליעבע און טאלעראנץ צו אלע אנדערש־גלוי־
ביגע, האט זיך דערפון דערוואוסט, איז ער פון עגמת נפש
און הארץ־וועהטאג שטארק קראנק געווארען. ער האט
ארויסגעשיקט בריעף צו אלע רבנים פון פראנקרייך און
די רהיינישע פראווינצען, אין וועלכע ער האט זיי אויפ־

געפאדערט, אז זיי זאָלען דעם טאָג, ווען די הינריכטונג פון די מארטירער איז פאָרגעקומען, פעראייביגען אלס תענית און טרויער־טאָג. דאָס איז געווען אין כ' סיון.

רבינו תם האט דעם קלאָפּ ניט געקענט אריבערטראָגען און אין צוויי וואָכען שפּעטער, אין דעם נײַנטען יוני, (דעם פיערטען תמוז) 1171 איז ער געשטאָרבען.

מיט דעם טויט פון רבינו תם איז נאָך דיא טהעטיגקייט פון רש"י'ס שוהל ניט אין גאַנצען אָבגעשטאָרבען. אָבער זי האט שוין אָנגעפאנגען צו פערליערען איהר גלאנץ. די גרויסע קולטורעלע בעוועגונג פון די פראנצויזיש־דײַטשע אידען איז איבערגעריסען געוואָרען מיט געוואלט. איידער זי האט נאָך געהאט צײַט אין גאנצען זיך צו ענטוויקלען. דורך די רדיפות וואָס די אידען האָבען געהאט אויסצושטעהן. אנשטאָט די געזונדע, ראציאָנאַלע און נאַטירליכע ביבעל־א. תלמוד־פארשונג, מיט וועלכע רש"י און זיינע תלמידים האָבען זיך אויסגעצייכענט, האָבען זיך גענומען בעווייזען אלערליי מיסטישע שטרעמונגען און אויסטייטשונגען. דאָס לעבען איז געוואָרען פאר די אידען א שווערע, אונערטרעגליכע משא, און זיי האָבען גענומען אנטלויפען פון דער ווירקליכקייט אין די פאנטאסטישע וועלטען, וואָס זיי האָבען זיך אליין געשאפען.

די אידען אין דרום־פראַנקרייך.

VI.

די אידען פון דרום־פראנקרייך אלס די פערמיטלער צווישען דער אידיש־אראבישער קולטור און די אידישע קולטור פון די אנדערע אייראפעאישע לענדער. די פאמיליע קמחי: ר' יוסף קמחי און זיין זוהן דוד קמחי (דער רד"ק). די פאמיליע אבן־תבון, די פאטער פון די איבערזעצער. ר' יהודה אבן־תבון, ר' משה אבן־תבון און די ספרים וואס זיי האבען איבער־זעצט פון אראביש און העברעאיש. די קולטורעלע בעדייטונג פון זייערע איבערזעצונגען. אנדערע מיטגליעדער פון דער אבן־תבון פאמיליע.

אין דעם קולטורעלען לעבען פון דעם אידישען פאלק אין עלפטען, צוועלפטען און דרייצעהנטען יאהרהונדערט זיינען צו בעמערקען צוויי שטרעמונגען. וועלכע זיינען זיך געגאנגען אין פערשיעדענע ריכטונגען, כאטש זיי זיינען ביידע ארויס פון דעם זעלבען קוואל. די אידען פון שפאניען, ווערענדיג בעאיינפלוסט פון די אראבער, האבען נאך אריבערגעשטיינט זייערע רביים און האבען געשאפען די גרויסארטיגע אידיש־שפאנישע קולטור מיט איהר פילאזאפיע, וויסענשאפט און פאעזיע. אין די אנדערע אייראפעאישע לענדער ווי איטאליען, פראנקרייך און דייטש־לאנד, וואו די ארטיגע קריסטליכע בעפעלקערונג איז געווען פערזונקען אין פינסטערניס און אין אונוויסענהייט, זיינען די אידען געבליבען פרעמד צו דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען. די קולטור פן זייערע ברידער אין שפאניען איז זיי פאר א געוויסער צייט כמעט אין גאנצען געבליבען

אונבעקאנט, ווייל די מעהרסטע פון די אידיש־שפאנישע פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע ספרים זיינען געשריבען געווארען אין אראביש. די אידען פון די אויבענדערמאהנטע לענדער האבען זיך אויסגעארבייט אן אייגענע קולטור, וועלכע איז הויפטזעכליך בעשטאנען אין ביבעל און תלמוד פארשונג.

די דאזיגע ביידע שטרעמונגען זיינען אבער פעראייניגט געווארען דורך דער הילף פון די אידען אין דרום־פראנק־רייך, וועלכע זיינען געוועזען נאהענטע שכנים מיט זייערע שפאנישע ברידער און זיינען געקומען אונטער זייער איינ־פלוס. אין דרום־פראנקרייך האבען זיך בעגעגענט די ביידע קולטורען און זיינען איינע פון דער אנדערער בעאיינפלוסט געווארען. די אידען פון דרום־פראנקרייך, צווישען וועלכע עס האבען זיך געפונען מאנכע פליכטלינגע פון שפאניען, האבען בעקאנט געמאכט די אידען פון די אנדערע איירא־פעאישע לענדער מיט דער אידיש־שפאנישער ליטעראטור דורך דעם, וואס זיי האבען די וויכטיגסטע ווערק פון די שפאניער איבערזעצט פון אראביש אין העברעאיש, אין א שפראך וואס איז געוועזען פערשטענדליך פאר די מייסטע אידען פון אלע לענדער. די אידען פון דרום־פראנקרייך, א חוץ וואס זיי האבען שפעטער ארויסגעגעבען זייערע אייגענע פילא־זאפען און געלעהרטע, האבען זיך פערדיענט געמאכט דערמיט, וואס זיי זיינען געוועזען די פרמיטלער צווישען דער אידיש־שפאנישער קולטור און די אידישע קולטור אין די אנדערע אייראפעאישע לענדער.

די וויכטיגסטע צווישען די דאזיגע פערמיטלער זיינען די אבן־תבון׳ס און די קמחי׳ס.

ר׳ יוסף קמחי איז געבארען געווארען אין שפא־ניען בערך אין יאהר 1105. צוליעב דיא פערפאלגונגען פון די אלמאהאדען איז ער געצוואונגען געווארען צו פער־לאזען שפאניען און האט זיך בעזעצט אין נארבאן, פראווענס, פון דרום־פראנקרייך. דארטען האט ער געעפענט א שוהל, וואו ער האט זיינע תלמידים געלערענט

העברעאישע גראמאטיק, תנ"ך מיט'ן פראסטען פשט און וואהרשיינליך אויך פילאזאפיע.

ר' יוסף קמחי איז בעריהמט אלס קאמענטאטאר אויף דער ביבעל, כאטש די מעהרסטע פון זיינע קאמענטארען זיינען פערלארען געגאנגען.

צווישען די ספרים, וואס ער האט איבערזעצט פון אראביש געפינען זיך דער „חובות הלבבות" פון בחיי אבן־פאקודא און א ווערק איבער עטהיק פון ר' שלמה אבן־גבירול, וועלכען ער האט א נאמען געגעבען „שקל הקדש". אין זיינע איבערזעצונגען האלט ער זיך ניט אן דעם טעקסט פון דעם מחבר, ער גיט וואס מען רופט א פרייע איבערזעצונג. דאס איז געווען די אורזאכע, וואס זיין צייט־גענאסע ר' יהודה אבן־תבון האט געפונען פאר נויטיג צו געבען אן אנדערע איבערזעצונג פון די דערמאהנטע צוויי ביכער, וועלכע איז געווען מעהר טריי צום טעקסט.

עס געפינען זיך פראגמענטען פון זיינעם א בוך „ספר הברית", וועלכער שטעלט פאר א וכוח צווישען א אידען און א קריסט. דער מחבר זוכט צו בעווייזען, אז דיא אידישע אמונה איז שוין דערפאר אליין די בעסערע און די אמת'ע, ווייל די אידען זיינען בעסערע מענשען ווי די קריסטען. די אידען היטען אב די „עשרת הדברות", זיי בוקען זיך ניט צו איקאנען, זיי מארדען ניט, זיי שווערען ניט פאלש, זיי היטען זיך פון זנות. עס זיינען ביי אידען ניטא קיין רויבער. די אידען ערציהען זייערע קינדער אין גוטע מדות, אין דרך־ארץ פאר עלטערע; די אידישע טעכטער זיינען צנועות, פער־לאזען ניט זייערע היימען און פיהרען ניט קיין זייטיגע ליעבעס מיט „ריטטער". די אידען העלפען זיך איינע די אנדערע; זיי זעטיגען דעם הונגעריגען; בעקליידען דעם נאקעטען; לייזען אויס דעם געפאנגענעם; האדעווען יתומים און ער־ציהען זיי אין די וועגען פון דער תורה,—אלץ אזעלכע מדות, וואס מען געפינט ניט ביי די קריסטען. דער קריסט איז אין דעם וכוח מודה, אז די אידען זיינען העכער אין די דאזיגע מדות פאר די קריסטען, אבער ער בעשולדיגט די אידען אין

זייער ליעבע צו געלד, וואס זיי נעהמען אזעלכע שווערע פּראָ־צענטען פון די קריסטען. דער איך פערענטפערט זיך, אז די קריסטען נעהמען אויך פּראָצענט און זיי רייסען די הויט ניט בלויז פון פרעמד־גלויביגע נאָר אויך פון זייערע אייגענע ברידער. וועהרענד די אידען לייהען זייערע אייגענע ברידער געלד אהן פּראָצענט.

ר׳ יוסף קמחי האט געהאט צוויי זיהן: ר׳ משה און ר׳ דוד קמחי. ביידע זיינען געווען געלעהרטע גראַ־מאטיקער און קאָמענטאַטאָרס, נאָר דער לעצטער איז דער וויכטיגסטער צווישען זיי.

ר׳ דוד קמחי („דער רד״ק״) איז געבאָרען געוואָרען אין נארבאָן אין יאהר 1160 און איז געשטאָרבען אין 1235.

איינער פון זיינע וויכטיגסטע ספרים איז דער „מכלול״, וועלכער בעשטעהט פון צוויי טייל. דער ערשטער טייל איז אן אבהאנדלונג איבער דער העברעאישער גראַמאַטיק; דער צווייטער טייל איז א לעקסיקאָן פון די ווארצלען פון די העב־רעאישע ווערטער און הייסט „אוצר השרשים״.

ער האט געשריעבען פּירושים אויפ׳ן ספר „בראשית״, אויף דיא נביאים, אויפ׳ן תהלים און אויף דברי הימים. בכלל האלט ער זיך אין זיינע פּירושים אן דעם פּראָסטען פשט פון דיא ווערטער. נאָר מאנכע שטעלען זוכט ער אויסצוטייטשען אויף א פילאָזאָפישען וועג, זייענדיג בעאיינפלוסט פון רמב״ם. אין זיין פּירוש אויף תהלים געפינען זיך וכוחים נעגען די קריסטען, וועלכע זוכען אויסצוטייטשען געוויסע פסוקים און גאנצע קאפּיטלען אויף אזא אופן, אז זיי זאָלען זיך פּאסען מיט זייער אמונה. די דאָזיגע שטעלען זיינען ארויסגעוואָר־פען געוואָרען פון די צענזאָרס, אבער זיי זיינען שפּעטער אבגעדרוקט געוואָרען בעזונדער אונטער דעם טיטעל „תשובות לנוצרים״.

דעם רד״קס פּירושים זיינען אויך איבערגעזעצט געוואָרען אין לאַטייניש, און ווי דער אידיש־ענגלישער

געלעהרטער אבראהאמס וויל האבען, איז די אפיציעלע ענגלישע איבערזעצונג פון דער ביבעל שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון זיינע קאמענטארען.

איז דער ערסטער מהלוקה וואס האט אויסגעבראכען ווע־גען דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים" איז דער רד"ק געווען דער אנפיהרער פון דעם רמב"ם'ס פערטהיידיגער.

ר' יהודה אבן־תבון איז געבארען געווארען אין גראנאדא, שפאניען, אין יאהר 1120 און איז געשטארבען אין יאהר 1190. אין יאהר 1150 האט ער פערלאזען שפא־ניען צוליעב די פערפאלגונגען פון די אל מאהאדען און האט זיך בעזעצט אין לונעל, דרום פראנקרייך. דארטען האט ער אנגעפאנגען צו פראקטיצירען מעדיצין און האט זיך שנעל ערווארבען א גרויסען נאמען. ער איז באלד בעפריינ־דעט געווארען מיט ר' משולם ב"ר יעקב, וועלכער האט געשפיעלט אין דרום פראנקרייך די זעלבע ראלע פון מעצענאט און שטיצער פון געלעהרטע, וואס חסדאי אבן שאפרוט האט געשפיעלט אין זיין צייט אין שפאניען.

אויף דעם פערלאנג פון דעם דאזיגען ר' משולם האט זיך יהודה אבן־תבון גענומען צו איבערזעצען פון אראביש אין העברעאיש די ספרים פון די אידיש־אראבישע געלעהרטע און פילאזאפען.

צווישען די וויכטיגסטע ספרים, וואס ער האט איבער־זעצט געפינען זיך:

דער „האמונות והדעות" פון רב סעדיה גאון.
דער „חובות הלבבות" פון בחיי אבן־פאקודא.
די גראמאטישע ווערק פון ר' יונה אבן־גאנח.
דער „מבחר הפנינים" פון ר' שלמה אבן־גבירול.
דער „כוזרי" פון ר' יהודה הלוי.

ר' יהודה אבן־תבון האלט זיך אין זיינע איבערזעצונגען טריי אן דעם טעקסט, און דערפאר זיינען זיי גאנץ אפט שווער. ער פערענטפערט זיך, אז דאס איז די שולד פון דער

העברעאישער שפראך, וועלכע איז ארעם אין ווערטער און אויסדריקע.

ר׳ יהודה אבן־תבון איז געווען צופיעל פערנומען מיט זיין ארבייט אלס איבערזעצער און מיט זיין מעדיצינישער פראקטיס, אז ער זאל זיך אויך האבען געקענט אבגעבען מיט שרייבען איינענע ווערק. אין זיין „צוואה“, וואס ער האט געלאזען פאר זיין זוהן, ר׳ שמואל אבן־תבון, דער־מאנט ער זיין ספר „סוד צחות הלשון“ איבער העברעאישער גראמאטיק, וועלכער איז אבער פערלארען געגאנגען.

אינטערעסאנט איז זיין צואה, וואו ער פערזאגט זיין זוהן, אז ער זאל היטען די ביבליאטעק, וואס ער האט פון זיינטוועגען אנגעזאמעלט. „איך האב אנגעזאמעלט א גרויסע ביבליאטעק, כדי דו זאלסט ניט דארפען ארומלויפען בארגען ביכער... קוק איבער דיינע העברעאישע ביכער איינמאל א מאנאט; דיינע אראבישע איינמאל אין צוויי מאנאטען... האלט דיין ביבליאטעק אין ארדנונג, כדי דו זאלסט צו יעדער צייט געפינען דעם בוך וואס דו דארפסט... האלט זיי אין שראנקען און מאך דיר ליסטען פון די ביכער פון יעדער פאליצע. היט זיי פון פייכטקייט, פון שטויב און פון מייז, פערדעק זיי מיט שעהנע גארדינען, ווייל ביכער זיינען דער בעסטער אוצר.“ אין דער זעלבער צואה גיט ער דעם זוהן עצות און כללים, ווי אזוי צו מאכען איבערזעצונגען, אין פאל איהם וועט זיך געלוסטען צו טהאן די דאזיגע ארבייט.

ר׳ שמואל אבן־תבון איז געבארען געווארען אין לונעל בערך אין יאהר 1150 און איז געשטארבען אין מארסעל אין יאהר 1230. זיין פאטער, ר׳ יהודה, האט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג. א חוץ העברעאיש און אראביש, וואס ער האט גרינדליך געקענט איז ער אויך געווען בעקאנט מיט דער מעדיצינישער וויסענשאפט, וועלכע ער האט אבער, ווי עס ווייזט אויס, ניט פראקטיצירט.

ר׳ שמואל אבן־תבון איז געווען א שטארקער אנהענגער פון רמב״ם׳ס פילאזאפיע. אין מאנכע הינזיכטען איז ער נאך געגאנגען ווייטער ווי דער רמב״ם. לויט איהם זיינען

די אלע ערצעהלונגען פון דער ביבעל ניט מעהר ווי משלים און אלעגאריען, וועלכע האבען א טיעפערען זין און א פער־בארגענע בעדייטונג.

ער אליין האט אויך געשריבען אריגינעלע ווערק, צווישען וועלכע עס געפינט זיך זיין „מאמר יקוו המים". אן אב־האנדלונג איבער פילאזאפיע אין צוויי און צוואנציג קאפיט־לען; א פילאזאפישע אבהאנדלונג איבער „קהלת" און מאנכע אנדערע. בעריהמט איז ער אבער געווארען הויפט־זעכליך צוליעב זיינע איבערזעצונגען, צווישען וועלכע דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים" פערנעהמט דעם ערשטען פלאץ.

זיין איבערזעטצונג פון דעם „מורה נבוכים" איז אין מאנכע שטעלען שווער און ניט אין גאנצען קלאר, אבער דאס נעהמט זיך דערפון, וואס ער, פונקט ווי זיין פאטער, האלט זיך שטרענג אן טעקסט און זוכט צו געבען א ווערטערליכע איבערזעצונג. בכלל איז אבער זיין איבערזעצונג זעהר א גוטע, בפרט ווען מען נהמט אין אנבעטראכט, אז זיין פאטער און ער זיינען געווען די ערשטע צו איבערזעצען פילא־זאפישע ווערק אין העברעאיש. זיי האבען ניט בלויז גע־דארפט איבערזעטצען, נאר זיי האבען אויך געדארפט שאפען א שפראך. איינע פון די גרויסע פערדיענסטען און אויפ־טהועכצען פון די אבן־תבון'ס בעשטעהט אהן ספק אין דעם, וואס זיי האבען בעשאפען א פילאזאפישע שפראך, א פילאזאפישע טערמינאלאגיע, אין העברעאיש. ביז זיי איז די העברעאישע שפראך געווען רייך גענוג פאר פאעזיע, פאר פראגען פון געזעץ, אפשר אויך פאר'ן טעגליכען געברויך, אבער זי האט ניט בעזעסען קיינע פילאזאפישע אויסדריקע, קיינע ווערטער וואס זאלען אויסדריקען גענוי און פינקטליך יענע אבסטראקטע און הויכע ענינים. די אבן־תבון'ס, פאטער און זוהן, הויפטזעכליך דער לעצטער, האבען געשא־פען די דאזיגע ווערטער און אויסדריקע, וועלכע האבען אפשר די ערשטע צייט געקלונגען פרעמד, אבער וועלכע האבען אין פערלויף פון דער צייט געקראגען בירגער־רעכטע און זיינען איצטער פונקט אזא טייל פון דער העברעאישער שפראך

ווי די אַלע אַנדערע ווערטער, ווי די ווערטער פון דער ביבעל גופא. ר' שמואל אבן־תבון האט גאַנץ גוט געוואוסט, אז ער טהוט אויף א נייעס און ער האט דארום ביים ענדע פון דעם „מורה נבוכים" צוגעשריבען א „ביאור מהמלות הזרות" (אַן ערקלערונג איבער די פרעמדע ווערטער).

ניט קוקענדיג אויף די שוועריגקייטען וואס שמואל אבן־תבון האט געהאט צוליעב דער אָרעמקייט פון דער העברע־אישער שפּראַך אין פילאָזאָפישע אויסדריקע, איז איהם דאָך געלונגען איבערצוגעבען דעם רמב"ם'ס געדאַנקען מיט אַלע איינצעלהייטען און שאַטירונגען. ניט אומזיסט האט מען איהם און זיין פאטער בעטיטעלט מיט דעם נאָמען „אבות המעתיקים", די פאטערס פון די איבערזעצער. דער רמב"ם אליין איז געווען צופריעדען מיט אבן־תבון'ס איבערזעצונג. ער דריקט אויס זיין צופריעדענהייט אין א בריעף, וואס ער האט געשריעבען צו ר' שמואל אבן־תבון: „דו ביזט זיכער דער יעניגער, וועמען גאט האט געבענשט מיט דער פעהיג־קייט צו איבערזעצען פון איין שפּראַך אין דער אַנדערער, ווייל ער האט דיר בעשאנקען מיט א שכל צו פערשטעהן די משלים און די מליצות, די רייד פון חכמים און זייערע רעטע־ניסען. איך האב דערקענט אין דיינע ווערטער, אז דו ביזט אריינגעדרונגען אין די טיעפעניסען פון דעם עניין, און די פערבאָרגענע סודות (פון דעם מורה נבוכים) זיינען פאר דיר ענטדעקט געוואָרען."

א חוץ דעם „מורה נבוכים" האט ר' שמואל אבן־תבון איבערזעצט פיעלע אַנדערע פון דעם רמב"ם'ס שריפטען, ווי זיין „מאמר תחית המתים", „אגרת תימן", „שמונה פרקים" און א טייל פון זיין פירוש אויף דער משנה. ער האט אויך איבערזעצט אין העברעאיש מאנכע שריפטען פון אראבישע פילאָזאָפען און א ווערק פון אריסטאָטעלס (אותות השמים).

די קולטורעלע בעדייטונג פון די דאָזיגע איבערזעצונגען קען ניט איבערשאַצט ווערען. די איבערזעצונגען האבען געגעבען די מעגליכקייט פאר די אידען פון די אַנדערע איירא־פּאָאישע לענדער זיך צו בעקענען מיט די בעסטע און די

וויכטיגסטע ספרים פון דער אידיש־אראבישער פילאזאפיע, וועלכע האבען אויסגעאיבט אזא געוואלדיגען איינפלוס אויף דעם גייסטיגען לעבען פון דעם אידישען פאלק. ווער קען וויסען, אויב אזעלכע ספרים ווי דער „האמונות והדעות", דער „חובות הלבבות", דער „כוזרי" און דער „מורה נבוכים" וואלטען איז גאנצען ניט פערלארען געגאנגען, ווען זיי וואלטען ניט איבערזעצט געווארען אין העברעאיש? זיינען דאך פיעלע פון די אידיש־אראבישע שריפטען ווירקליך פערלארען געגאנגען, צווישען זיי אזעלכע גרויסע ווערק ווי אבן־גבירול'ס „מקור חיים". די דאזיגע איבערזעצונגען האבען געהאט א גרויסע בעדייטונג ניט בלויז פאר זייער צייט און פאר זייער ארט, נאר אויך פאר פיעלע דורות שפעטער און אין די אלע פערשיעדענע לענדער, וואו דאס אידישע פאלק איז געווען צו־זייעט און צושפרייט. די אידען אין די אלע גלות־לענדער האבען זיך אלס אומגאנגס־שפראך בענוצט מיט די שפראכען פון די פעלקער צווישען וועלכע זיי האבען זיך געפונען: דיא אידען פון שפאניען האבען געברויכט אראביש; דיא פראנצויזישע אידען—פראנצויזיש, די איטאליענישע—איטאליעניש, און די דייטשע אידען—דייטש. א ווערק געשרעבען אויף אראביש איז דארום געבליבען אונפערשטענד־ליך פאר די אידען פון פראנקרייך, למשל, פונקט ווי א ווערק געשריעבען אויף פראנצויזיש וואלט געבליבען פרעמד פאר די אידען אין שפאניען. אבער די אלע פערשיעדענע טיילען פון דעם אידישען פאלק, וואו זיי זאלען זיך ניט האבען געפונען, האבען בעזעסען איין אלגעמיינע שפראך, וואס האט זיי אלעמען צוזאמענגעבונדען אין איין גאנצעס—דאס איז געווען די העברעאישע שפראך. זי איז געווען די שפראך פון דעם אידישען גייסטיגען לעבען; דיא שפראך פון זייער תורה, פון זייערע תפילות און פון זייער ליטעראטור. די גרעסטע ווערק געשריעבען אין אראביש, אפילו דער „מורה נבוכים", האט ניט געקענט האבען מעהר ווי א לאקאלע און צייטליכע בעדייטונג, בלויז פאר די אידען וואס האבען פערשטאנען אראביש און נור אויף דער צייט ווען זיי האבען

איהר פערשטאנען. דער רמב"ם אליין האט עס איינגעזעהען און האט חרטה געהאט פארוואס ער האט געשריבען אראביש. דורך אבן־תבון'ס העברעאישער איבערזעצונג האט ערשט דער „מורה נבוכים" געקראגען זיין פערדיענטען ווערטה און איינפלוס פאר אללע אידען פון אלע לענדער און אויף א גאנץ לאנגער צייט, ביז היינטיגען טאג.

ר' משה אבן־תבון איז געוועזען א זוהן פון ר' שמואל אבן־תבון. ער איז געווען א געלעהרטער דאָקטאָר, מאטהעמאטיקער און פילאָזאָף. ער איז דער פערפאסער פון איינינע אָריגינעלע ספרים, אָבער ער האָט זיך, וויא זיין פאָ־טער און זיידע, הויפּטזעכליך אָפּגעגעבען מיט איבערזעטצונ־גען. ער האָט איבערזעצט דעם רמב"ם'ס „ספר מלות ההגיון" איבער לאָגיק און מאנכע פון זיינע מעדיצינישע שריפטען. א חוץ דעם האָט ער איבערזעצט אין העברעאיש מאנכע פון דיא ווערק פון דיא בעריהמטע אראבישע פילאָזאָפען אל־פאראבי, אבן־סינא און אבן־ראשד*). ער האט אויך איבערזעצט טהיילען פון יוקליד'ס גע־אָמעטריע און אן אבהאנדלונג איבער אריפמעטיק. עס געפינט זיך אויך זיינע אָן איבערזעצונג איבער אסטראָנאָמיע „חכמת הכוכבים" אָדער „חכמת תכונה". מיט זיינע איבערזעצונגען האָט ער געמאכט, אז די העברעאישע ליטעראטור פון יענער צייט איז, א חוץ דיא אראבישע, געווארען דיא רייכסטע אין פילאָזאָפישע און וויסענשאפטליכע ספרים.

די פאמיליע אבן־תבון האָט ארויסגעגעבען פון זיך א גאנצע רייהע פון געלעהרטע און פילאָזאָפען, וועלכע האָבען געשפּיעלט א גרויסע ראָלע אין דעם לעבען פון די אי־דען אין דרום־פראנקרייך און האָבען אויך געהאט זייער איינ־פלוס אויף דיא אידען פון דיא אנדערע אייראָפּעאישע לענ־דער. פאר א געוויסער צייט האָבען דיא אידען פון דרום־

*) „התחלת הנמצאים הטבעיים" פון אלפאראבי; „הסדר הקטן" פון אבן־סינא: "כללי השמים והעולם; „ספר ההויה וההפסד"; „כללי ספר הנפש": „החוש והמיחוש: „מה שאחר הטבע", פון אבן־ראשד.

פראנקרייך געטראָגען דעם פאקעל פון וויסען, וועלכען דיא שפאַנישע אידען האָבען צוליעב דיא רדיפות פון דיא אלמאַ־והאדען געמוזט ארויסלאָזען פון זייערע הענד.

יעקב בן מכיר אבן־תבון, אן אייניקעל פון ר' שמואל אבן־תבון, האָט געלעבט אין דרום פראנקרייך אין ענדע דרייצעהנטען און אָנפאנג פערצעהנטען יאָהרהונדערט. ער איז געווען א בעריהמטער אסטראנאָם און מאטהעמאטי־קער, און זיינע ספרים איבער אסטראָנאָמיע זיינען איבער־זעצט געוואָרען אין לאטייניש. ער און זיין קאָזין, ר' יהודה בר' משה אבן־תבון, האָבען זיך געשטעלט אויף דער זייט פון דיא פערטהיידיגער פון רמב"ם, ווען דער קריעג צו־ליעב דעם „מורה נבוכים" האָט אויסגעבראָכען צום צווייטען מאָל אין דיא צייטען פון דעם רשב"א. ער איז דאמאָלסט גע־ווען א קאמפף ניט נאָר געגען דעם רמבם"ס ספרים אליין, נאָר געגען דעם שטודיום פון פילאָזאָפיע און וויסענשאפט בכלל.

דיא קולטורעלע טהעטיגקייט פון די אידען אין דרום פראנקרייך, וועלכע האָט אויסגעוויעזען צו ווערען א ווירדיגע נאָכפאָלגערין פון דער אידיש־אראבישער קולטור פון שפאַ־רען איז איבערגעריסען געוואָרען מיט געוואלט דורך דיא שוידערליכע רדיפות, וואס האבען זיך אנגעפאנגען געגען אלע אידען פון פראנקרייך.

ביז דעם אלגעמיינעם לעצטען גירוש פון דיא פראַנצוי־זישע אידען ביין ענדע פון פירצעהנטען יאָהר־הונדרעט, האָ־בען דיא אידען פון דרום פראנקרייך ארויסגעגעבען א רייהע געלעהרטע, פילאָזאָפען און פאעטען.

VII.

די אידישע פּאָעזיע אין דרום פראנקרייך. אברהם בעדארעשי (בדרשי) און זיין זוהן ר' ידעיה הפניני. די נייע מחלוקה וועגען דעם רמב"ם, איהרע אורזאכען און איהרע פיהרער. די שטעלונג פון דעם „פניני" צו דער מחלוקה און זיין „אגרת ההתנצלות", זיין ספר „בחינת עולם".

די אידען פון דרום פראנקרייך האָבען ארויסגעגעבען פון זיך א היבשע צאהל פּאָעטען, וועלכע שטעהען אָבער פיעל נידריגער, סאַי אין זייער אינהאַלט, סאַי אין זייער פאָרם, ווי די גרויסע אידישע פּאָעטען פון שפּאניען, וועמעס תלמידים און נאכפאָלגער זיי האָבען געזאָלט זיין. על פּי רוב זיינען זיי געווען פּשוט'ע גראמען־מאכער און „מליצים", מענשען וואס האָבען געזוכט צו מאכען אָלערליי „קונצען" מיט דער שפּראך, וועלכע זיי האָבען פּאַלקאָמען און גרינדליך באַזעסען. איינער האָט געמאכט א תפלה, וואו יעדער וואָרט פאנגט זיך אָן מיט אַן „א"; א צווייטער האָט געמאכט א תפלה, וואו יעדער וואָרט פאנגט זיך אן מיט א „מם" און עהנליכע אזעלכע שפּראך־קונצען. זיי זיינען גיכער געווען שפּראך־פּאַקוסני־קעס ווי פּאָעטען. אין זייערע ליעדער געפינט זיך מעהר „קונצשטיק" ווי פּאָעזיע. זייער שפּראך איז מליצה'דיגע באָמבאסטיק, רייך אין ווערטער און אָרים אין געדאַנקען און בילדער.

די וויכטיגסטע פון די אידישע פּאָעטען אין דרום פראנקרייך זיינען די בעדארעשי'ס, פּאָטער און זוהן.

דער פאטער, א ב ר ה ם ב ע ד א ר ע ש י (בדרשי), האט געלעבט אין מיטען פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט, און האט זיך אויפגעהאלטען אין א שטעדטעל פון דרום פראנקרייך, ב ע ד ז י ע ר. אין בריטישען מוזעאום געפינט זיך א זאמלונג פון זיינע ניט־געדרוקטע פאעמען. א פאעמא אונטער דעם נאמען „חרב המתהפכת“ און א ספר איבער די סינאנימען און העברעאיש „חותם תכנית“ זיינען אפגעדרוקט געווארען. עס געפינט זיך פון איהם אויך א תפלה, וואס הייסט „בקשת הלמדים“, וואו יעדער ווארט פאנגט זיך אן מיט א „ל“.

פיעל וויכטיגער און א בעדייטענד גרעסערער פאעט פאר איהם איז געוועזן זיין זוהן ר' י ד ע י ה ב ע ד א ר ע־ש י, וועלכער איז מעהר בעקאנט אונטער זיין ליטערארישען נאמען י ד ע י ה ה פ נ י נ י, דער פערל־קלייבער.

ר' ידעיה הפניני איז געבארען געווארען אין ב ע ד ז י ע ר אין יאהר 1270 און איז געשטארבען אין יאהר 1340. זיין פאטער האט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג. האט איהם בעקאנט געמאכט מיט דער דאמאלסדיגער העברעאישער ליטעראטור און האט איהם געלאזט לערנען מעדיצין און פילאזאפיע.

שוין אין זיינע קינדערשע יאהרען האט ער זיך אויסגע־צייכענט מיט זיינע ברייטע קענטניסע אין דער העברעאישער שפראך, אין וועלכע ער האט אריבערגעשטיגען זיין פאטער. צו פופצעהן יאהר האט ער אנגעשריבען די „בקשת הממים“, א תפלה פון טויזענד ווערטער, וואו יעדער ווארט פאנגט זיך אן מיט א „מ“*), פון וועלכע זיין פאטער איז שטארק נתפעל

*) „מרום מראשון, מקום מקדשנו, ממציא מצואים מאין, מחולל משמרות מרומו מאפס, מעמיד מחברת מערכות מבחילות מתוהו מוחלט, מתאר מגלי מה מחונה מזלות, מכוננות מקבילות...“ — דאס איז דער אנ־פאנג פון יענער קונציגער תפילה, וועלכע לאזט זיך כמעט ניט איבער־זעצען.

נעוואָרען. ווערענדיג עלטער האָט ער אָבער אוועקגעוואָרפען די דאָזיגע קונצען מאַכעריי, און האָט זיך גענומען בעציהען ערנסטער צו דער פּאָעזיע.

צו זיבעצעהן יאָהר האָט ער אָנגעשריבען זיין „ספר הפרדס“, וואו ער בעהאַנדעלט אַלערליי פראַגען. ער רעדט דאָרטען וועגען דער ניש־טיגקייט פון דער וועלט און איהרע פערגעניגענס; ווי אַ מענש דאַרף זיך אויפפיהרען, און וועלכע וויסענשאַפטען אַ מענש דאַרף לערנען נאָכדעם ווי ער האָט געקראָגען זיין רעליגיעזע בילדונג. ער שרייבט דאָרטען אויך וועגען גראַמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, פּאָעזיע און מליצה.

עס געפינט זיך פון איהם אַ פּאָעמא אונטער דעם נאָמען „אוהב נשים“ (דער ליעבהאָבער פון פרויען), וועלכע איז אַן ענטפער אויף אַ פּאָעמא „שונא נשים“ (דער פיינד פון פרויען), וואָס איז געשריבען געוואָרען פון אַן אַנדער פּאָעט, יהודה בן שבתי.

ער האָט אויך געשריבען פילאָזאָפישע פירושים איבער די „אגדות“ פון תלמוד און איבער די מדרשים.

צו פינף און דרייסיג יאָהר האָט ער אָנגעשריבען צום רשב"א זיין „אגרת ההתנצלות“ (דער בריעף פון פערטהיידיגונג). ער האָט שוין דאַמאָלס געמוזט זיין אַ בעריהמטע פערזענליכקייט, ווען ער האָט זיך ערלויבט אריינצומישען אין דעם קריעג און זיך שטעלען געגען דעם רשב"א.

דער קאַמפּף געגען דעם רמב"ם און דעם „מורה נבוכים“, וועלכער איז פאַר אַ לאַנגע צייט שטיל געווען, האָט ביים אָנפאַנג פון פיערצעהנטען יאָהר־הונדערט (1303—1306) אויסגעבראָכען פון דאָס ניי. דער קאַמפּף האָט שוין אָבער דעם מאָל געטראָגען אַן אַנדער כאַראַקטער. ער איז געווען געריכטעט ניט אַזוי געגען דעם רמב"ם, ווען ביידע צדדים אין דער מחלוקה האָבען רעספּעקטירט; אפילו ניט געגען דעם „מורה נבוכים“, צו וועלכען מען האָט זיך שוין צוגעוועהנט. דער קאַמפּף איז הויפּטזעכליך געווען געפיהרט געגען דער פרייער ריכטונג, געגען דעם לינקען פליגעל, פון דעם רמב"ם'ס תלמידים. זיי, די דאָזיגע תלמידים, זיינען געגאַנ־

געז פיעל ווייטער ווי זייער רבי האט וועז גע'חלום'ט, און האבעז געזוכט צו ערקלעהרעז די גאנצע תורה, אפילו דעם טהייל וואס האט צו טהאז מיט די מצוות, אויף אן אללעגא־רישעז שטייגער. ניט בלויז די ערצעהלונגעז פון דער תורה זיינעז משלים, ווי דאס האבעז בעהויפטעט ר' יעקב אנאטאלי און ר' לוי בן אברהם בן חיים, וועלכע זיינעז געוועז די פאר־טערס פון דעם „לינקעז פליגעל", נאר די גאנצע תורה האט אן אינערליכע כונה. די אלע מצוות זיינעז אנדייטונגעז און משלים, כדי דער מענש זאל זיך קענעז בעהעפטעז מיט גאט. ערהויבעז זיין גייסט און לייטערעז זיין הארץ; אז און פיר זיך האבעז זיי קיין שום בעדייטונג ניט. דערפון איז גע־דרונגעז, אז א מענש, וואס פערשטעהט שוין דאס אלץ איז ניט מחויב צו היטעז די תורה. עס האבעז זיך געפונעז אזעל־כע, וואס האבעז זאגאר בעהויפטעט, אז משה רבינו איז ניט מעהר ווי א גרויסער געזעצגעבער. דאס עסעז פון חזיר־פלייש האט משה פארבאטעז, ווייל ער האט געמיינט, אז דאס איז שעדליך צום געזונד, אבער די דאקטוירים האבעז בע־וויעזעז, אז ער האט געהאט א טעות. (מנחת קנאות).

די דאזיגע געדאנקעז זייערע האבעז זיי געפריידיגט אין די שוהלעז און געלערענט פאר תלמידים. עס פערשטעהט זיך, אז דער קאנסערוואטיווער עלעמענט האט אין דעם גע־זעהן א געפאהר פאר דעם יודענטהום; ער האט אין דעם, ניט מיט אונרעכט, געזעהן א דערנעהענטערונג צום קריסטענ־טהום, וועלכער האט אויך געפריידיגט, אמת, פון אן אנדער שטאנדפונקט, אז די תורה, די פראקטישע מצוות פון איהר, איז בטל געווארעז.

דער ערשטער, וואס איז ארויסגעטראגעז געגעז די דא־זיגע עקסטרעמע אללעגאריסטעז איז געוועז ר' אבא מרי (מארי) בן משה, בן יוסף דון אשתרוק פון מאנפעליע. אבא מרי איז בשום אופן ניט געוועז קיין „פינסטערלינג". ער איז אליין געוועז גוט בע־קאנט מיט דער פילאזאפיע בכלל און אויך מיט דעם „מורה נבוכים". דעם רמב"ם האט ער שטארק רעספעקטירט, כאטש

ער איז ניט געווען איינפערשטאנען מיט איהם אין אַלע איינ־צעלהייטען.. אבא מרי האלט ניט, צום ביישפּיעל, פון דעם רמב"ם'ס דרייצעהן „עקרים". ער בעהויפּטעט, אז אין דער אידישער אמונה זיינען פאראן נאָר דריי עקרים:
1) די עקזיסטענץ פון אַן איינציגען, אונקערפּערליכען, אַל־מעכטיגען גאָט; 2) ער האט בעשאַפען די וועלט פון גאר ניט; 3) די וועלט ווערט געפיהרט מיט גאָט'ס השגחה. פון די דאָ־זיגע דריי עקרים קומען ממילא ארויס די אַלע אנדערע.

ניט פיהלענדיג זיך אויטאָריטעט גענוג און שטארק גע־נוג, האָט אבא מרי געזוכט צו געווינען אויף זיין זייט דעם „רשב"א, דער רב פון בארצעלאָנא, שפּאניען, דער גרעסטער תלמודיסטישער אויטאָריטעט פון זיין צייט. דאס איז איהם אויך געלונגען. דער רשב"א, וועלכער האט א חוץ זיינע גרויסע תלמודישע קענטניסע אויך בעזעסען א בעדייטענדע ידיעה אין דער פילאָזאָפיע און אין די וויסענ־שאַפטען, ווי עס איז צו זעהן פון זיינע דיספּוטען מיט די קריסטען און מאהאַמעדאנער, האט באלד זיך געשטעלט אויף דער זייט פון אבא מרי. דער רשב"א האָט געשיקט א בריעף צו דער געמיינדע פון מאנפּעליע, גע'חתמ'עט פון נאָך פופצעהן רבנים, אין וועלכען ער האָט פארגעשלאָגען, אז מען זאָל אריינלעגען אין חרם אלע די וואס וועלען לערנען פילאָזאָפיע און די וויסענשאַפטען, איידער זיי האבען געקראָגען א גענוי־גענדע תלמודישע און רעליגיעזע בילדונג און איידער זיי האבען דערגרייכט א בעשטימטען עלטער.

דער רשב"א האָט ערוואַרטעט, אז אלע וועלען אויף דעם איינגעהן, אבער ער האָט געמאכט א טעות אין חשבון. עס האט זיך באלד געבילדעט א פּארטיי, וואס איז געפיהרט גע־ווארען פון ר' יעקב בן מכיר אבן תבון, וועל־כע איז שטארק ארויסגעטראָטען געגען דעם. ר' יעקב בן מכיר איז אַליין ניט געווען פון די עקסטרעמע אַללעגאָריסטען, אבער ער האט איז דער דאָזיגער בעוועגונג פון אבא מרי גע־זעהן א בעליידיגונג פאר דער גאַנצער אבן תבון פאמיליע, איבערהויפּט אויף ר' שמואל אבן־תבון. דער איבערזעצער

פון מורה נבוכים און אליין אז אללעגאריסט. די מחלוקה, ווי אלע מחלוקות, איז אליז געווארען פארביטערטער און פער'עקשון'טער.ביידע צדדים זיינען געווארען פארביסען, און דער קאמפף געגען די עקסטרעמע אללעגאריסטען איז פערוואנדעלט געווארען אין א קאמפף געגען דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען בכלל. ביידע צדדים האבען צוגעקראגען נייע כוחות. און די אידישע געמיינדען פון דרום פראנקרייך און שפאניען זיינען פארנאנדערגעטהיילט געווארען אין צוויי פיינדליכע לאגערען. דער רשב"א איז געווען דער ערשטער, וואס האט זיך בענוצט מיט דער וואפע פון דעם חרם, און אום „שבת חזון" פון יאהר 1305, האט ער אין זיין שוהל ארויפ־געלעגט א חרם אויף אלע וואס וועלען לערנען פילאזאפיע און וויסענשאפטען איידער זיי וועלען ווערען פינף און צוואנציג יאהר. ער האט אויך ארויפגעלעגט דעם חרם אויף די יעניגע, וואס וועלען זוכען צו דערקלעהרען די תורה אויף א פילאזא־פישען שטייגער. ר' יעקב בן מכיר אבן־תבון און זיין פארטיי האבען אויך ניט געשוויגען. ווי זיי האבען דערהערט פון דעם רשב"א'ס חרם, האבען זיי פון זייער זייט ארויפגעלעגט א חרם אויף דעם אנדערען צד, אויף אלע די יעניגע, וואס וועלען שטערען די אידישע יוגענד אין שטו־דירען די וויסענשאפטען און די פילאזאפיע, און אויף אלע די יעניגע, וואס וועלען וואגען צו ריידען געגען דעם רמב"ם.

רבי ידעיה הפניני האט דאן אנגעשריבען צום רשב"א זיין „אגרת ההתנצלות", וואו ער פערטהיידיגט די משכילים. דער בריעף איז זעהר לאנג און געפינט זיך אין די „תשובות הרשב"א. אין דעם דאזיגען בריעף, וועלכער איז פול מיט מליצות און אונערהערטע שבחים צום רשב"א, מאכט איהם ר' ידעיה הפניני פארווירפע פאר זיין שטעלונג, פאר וואס ער האט זיך געלאזען פארפיהרען פון אבא מרי און האט ארייננגעלעגט גאנצע אידישע קהלות אין חרם. ער זוכט איהם צו בעווייזען, אז אידישקייט געהט האנד אין האנד מיט דער וויסענשאפט און מיט חכמה. אונז פארדריסט ניט, שרייבט ער אין דעם בריעף, וואס דו האסט די חכמה אריינ־

געלעגט איז חרם. וואס קען דער חרם שאדען די חכמה? אויב זי איז גאט'ס ווארט, דער אמת, קען איהר קיינער ניט פערניכטען. אונז פערדריסט אבער, וואס דו האסט זיך גע־איילט און צוגעהערט צו די רייד פון א ב א מ ר י און האסט פערשעהמט די אידישע קהלות פון פּ ר א ו ו ע נ ס, צווישען וועלכע עס געפינען זיך צדיקים, חכמים און לומדים. וואס זיינען זיי שולדיג, אויב עס געפינט זיך צווישען זיי איינער, וואס האט אפילו געזינדיגט. ביים ענדע בעט ער דעם רשב"א, אז ער זאל צוריקציהען דעם חרם צוליעב דעם כבוד פון רמב"ם און צוליעב זיין אייגענעם כבוד.

* * *

די וויכטיגסטע פון דעם „פּ נ י נ י ' ס" ווערק איז דער בעריהמטער „בחינת עולם" (א בעטראכטונג פון דער וועלט). דאס איז א גרויסע פּאעמא איז זיעבען און דרייסיג קליינע קאפּיטלען, וועלכע איז דורכגעדרונגען מיט'ן וועלט־שמערץ, אבער וועלכע ענדיגט זיך ניט אין פערצווייפלונג נאר אין טיעפען גלויבען און בטחון צו גאט. דערפאר טאקע האט די דאזיגע פּאעמא געהאט אזא גרויסען ערפאלג ביים אידישען פאלק, און ווערט נאך ביז היינט בעטראכט אלס איינער פון די בעסטע מוסר־ספרים. די שפּראך איז רייך און שעהן, באטש אין מאנכע פּלעצער עטוואס באמבאסטיש. גאנץ אפט זעהט מען אין זיינע בילדער און אין זיינע פערגלייכונ־גען דעם אמת'ן פּאעט:

„די וועלט איז א טיעפער און ברייטער שטורעמדיגער ים. די צייט איז א שוואכער בריק איבערגעווארפען איבער איהם. איהר אנהויב איז דער ניט־זיין, און זי ענדיגט זיך מיט דעם טויט, וואו עס פאנגט זיך אן דער אמת'ער גליק. שמאל איז דער בריק, ניט מעהר ווי אן איילע, און קיין פּארענטשעס זיינען אויך ניטא. און דו, מענשען־קינד, וועלכער לעבסט איבער געוואלד, מוזט איהם דורכגעהן. שמאל איז דער שטעג, ניטא וואו צו קעהרען זיך, רעכטס אדער לינקס. פוןביידע זייטען

ערוואַרטעט דיר אונטערגאַנג און טויט. האָסטו דען מיט וואָס צו שטאַלצירען? קענסטו דען זיך בעריהמען מיט דיינע רייכטהימער און מיט דיין ערווערב?... און וואָס וועסטו טהאָן, ווען דער ים וועט זיך צושטורמען און וועט אין גאַנצען פערניכטען דיין אַרימע אכסניא?"...

„וועלט, דו וועלט, דו קוואַל פון פערדאַרבען און פערניכטונג, זאָלען מיר פון דיר ערוואַרטען גליק און האָפנונג?..."

דער פּאָעט בעטראַכט די וועלט און איהר אויפפיהרונג; ער זעהט ווי די שלעכטע און די נאַרען פּאַרנעהמען דעם אויבען־אָן, וועהרענד די גוטע און די קלוגע ווערען פערטריבען פון טיש. ער קעהרט זיך צו דער וועלט און זאָגט:

„דיינע געליעבטע זיינען די ערגסטע; די גוטע האָסטו פיינט. דו קלייבסט די שאַלעכץ און וואַרפסט אַוועק די יאַדרעס; דו נעהמסט צו זיך די ליידיגע און שטויסט אָפּ די פולע". און ער ענדיגט מיט אַן עצה, אַז מען זאָל זיך ניט לאָזען פאַרפיהרען פון דער מרשעת „וועלכע פרעסט אויף איהרע אייגענע קינדער".

גרויס איז דער מענש, און גרויס איז זיין שכל. עס זיינען פאַר איהם ניטאָ קיינע געהיימניסע, איבעראַל קען ער אריינדרינגען און דורכדרינגען, „אפילו צו גאָט אליין שפּאַרט ער זיך אַרויף". און אָט ער, דער מענש, דאַרף שטאַרבען און פוילען אין דער ערד. זיין גאַנצער וועזען פּראָטעסטירט אין דעם פּאָעט געגען דער דאָזיגער גרויסער עולה:

„מען קען מעסטען די הויך פון די הימלען; מען קען דערגרונטעוועען די טיעפקייט פון דער ערד, — דער מענשליכער שכל אליין איז אונערפאָרשבאַר.... צי קען די גאַנצע וועלט אַרומנעהמען איין געדאַנק, וואָס געפינט זיך אין דעם קליינעם איבערשטען געצעלט, וואָס איז גרויס בלויז ווי אַ מענשליכע האַנד?... צי איז עס גוט, אַז אַזאַ סאַפּירען־שטיין זאָל זיין אַ ציעל פאַר אַלע פוילען פון צופאַל, פאַר אַלע אונגליקען? וואָרום זאָל דער מענש שטאַרבען און פערשווינדען, ווי די בהמות פון פעלד און

די חיות פון וואלד? ווארום זאָלען די הייליגע שטיינער זיך בעהעפטען מיט דער ערד?... איך האָב בעטראַכט דעם מענשען, ווי אזוי ער איז בעשאפען געווארען, אַלץ איז אין איהם גוט א חוץ דער טויט".

נאריש איז די מענשליכע האפנונג. דער מענש וואַרט אַלץ אויף מארגען און אויף שפּעטער, ווען בעסערע צייטען וועלען קומען. ער פערגעסט אז א פארשוואונדענער טאָג איז א פערשטארבענער טאָג, אז מיט יעדען טאָג ווערט ער נעהענ־טער צום טויט. עס קומט אויס, אז ווארטענדיג אויף דעם מארגען ווארט ער אייגענטליך אויף דעם טויט:

„ווי קען ער געלוסטען, אז עס זאָל אריבער די נאַכט, ווען אין דער נאַכט ווערט ער פערלאָרען? ווי קען ער ער־ווארטען דעם אבענד, ווען אין איהם ווערט ער פערטרי־קענט און פערשניטען? ווי קען ער זיך יאָגען נאָך א פלי־הענדען שאטען, ווען צוזאמען מיט דעם שאטען פער־פליהט אויך זיין לעבען?

און אַט די דאָזיגע מורא פאר דעם טויט, דער שרעק פאר דעם ניט זיין, אַט דער גרויסער וועלט־שמערץ, טרייבט איהם צום געדאנק פון אונשטערבליכקייט. ער קומט צום זעלבען אַלטען, אַלטען תירוץ וואס כמעט אַלע רעליגיאָנען און פילא־זאָפישע סיסטעמען האבען אויף אזא אָדער אַן אנדער אופן געגעבען די זוכענדע, פארשענדע, בלאָנדזשענדע מענשהייט, וועלכע האט אימער געזוכט א שכל און א תכלית אין דעם גרויסען סוד פון אונזער לעבען, וועלכער איז אפשר אין גאנ־צען גאָר קיין סוד ניט....

און א קוואַל פון לעבען האט אונז די נאטור גע־שאנקען, דורך דער חכמה פון דעם בורא, וואס אונזערע נשמות בלייבען לעבען. דערמיט קענען מיר זיך טרייס־טען פון די צרות פון דער וועלט און פון דעם צער פון ויט. וואס ביזטו, מענש, טרויעריג, ווען אנשטאט די נארישע וועלט בלייבסטו אונשטערבליך אין דער קעניג־ליכער הויז?"

דער תירוץ איז דא. און אלץ איז שוין רעכט. די וועלט איז ניט מעהר ווי א פרוזדור, ווי א פארהויז. דער עיקר איז „יענע וועלט“. צו וועלכע דער מענש דארף זיך צוגרייטען מיט זיינע גוטע מעשים און מיט זיין גוטער אויפפיהרונג. דער פאעט ידעיה הפניני ווערט מיט אמאל א פשוט'ער מוסר־זאגער...

און קען מען דען איהם פערדענקען? קען מען דען האבען צו איהם טענות? האט דען ווער־עס־איז ווען־עס־איז געפונען אן אנדערען, א בעסערען אדער א אמת'ערען תירוץ? קען דען זיין א תירוץ אויף א קשיא, וואס איז אייגענטליך גאר קיין קשיא ניט? מיר, מענשען, אין אונזער שוואכקייט און אין אונזער הילפלאזינקייט און אויס רחמנות צו זיך אליין, האבען זיי אויסגעטראכט א קשיא.

VIII.

קלונימוס בן קלונימוס — א אידישער סאטיריקער פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די אידישע לאגע אין פראנקרייך. די „גזרה פון די פאסטוכער“ און די „גזרה פון די קרעצינג“. זיין הויפּט־ווערק „אבן בוחן“, וואו דער ערנסט און דער שפּאס געהען האנד ביי האנד. זיין ביי־סענדרע סאטירע ווענען זיינע צייט־גענאסען.

קלונימוס (קאַלאָנימוס) בן קלונימוס איז געווען א עטוואס אינגערער צייט גענאָסע פון ידעיה הפניני. ווי דער לעצטער אזוי איז ער אויך געווען א געבירטיגער פון דרום פראנקרייך. ער איז געבאָרען געוואָרען אין ארל, בערך אין יאהר 1286, און איז געשטאָרבען אין צווייטען פערטעל פון פיערצעהנטען יאהר־הונדערט.

זיין פאָטער, וועלכער איז געווען א רייכער מאַן, א גרוי־סער יחסן און האָט געטראגען דעם טיטול „נשיא“, האָט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג. א חוץ תלמוד און דיא אנדערע אידישע למודים האָט ער אויך געשטודירט פילאָ־זאָפיע, מעדיצין און דיא אַנדערע וויססענשאַפטען.

זיין ליטעראַרישע ארבייט האָט ער אָנגעפאַנגען, ווען ער איז נאָך געווען א יונגער מאַן פון צוואַנציג יאהר. דיא ערשטע צייט האָט ער זיך בלויז אָפּגעגעבען מיט איבערזעצ־צונגען. ער האָט איבערזעצט א גאַנצע רייהע פון ביכער איבער מעדיצין, אַסטראָנאָמיע, מאַטהעמאַטיק, פיזיק און פילאָזאָפיע. דאָס רוב פון דיא דאָזיגע איבערזעצונגען גע־פינען זיך נאָך אין מאַנוסקריפּטען אין דיא פערשיעדענע

גרויסע אייראפעאישע ביבליאטעקען. בלויז איינע פון זיי האט זוכה געווען געדרוקט צו ווערען אזוי שנעלל וויא עס האבען זיך געפונען אידישע דרוקען. דאס איז זיין „אגרת בעלי חיים", וועלכע איז צום ערשטען געדרוקט געווארען אין יאהר 1557, אין מאנטוא. א פערקירצטע און א שלעכטע אי־בערזעטצונג דערפון איז אויך געמאכט געווארען אין אידיש פון איזיק מאיר דיק. דער „אגרת בעלי חיים" שטעלט פאר א ויכוח צווישען דיא חיות און מענשען. דיא חיות בעקלאגען זיך אויף דעם מענשען, פאר וואס ער בע־האנדעלט זיי אזוי שלעכט. דער מענש פרובירט זיך פער־ענטפערען און זוכט צו בעווייזען, אז ער האט א רעכט אויף דעם. אבער דיא מענשליכע תירוצים זיינען דארטען גאנץ שוואכע. דער „אגרת בעלי חיים" איז אריגינעל געשריבען געווארען אין אראביש און איז א טהייל פון דער ענציקלא־פעדיע פון די „לויטערע ברידער". א חוץ זיינע איבערזעצונ־גען פון אראביש אין העברייאיש, האט ער געמאכט איבער־זעטצונגען אויך פון אראביש אין לאטייניש.

זיין רעפוטאציע אלס געלעהרטער און איבערזעטצער, און וואהרשיינליך אויך זיין הויכע שטעלונג אין דער געזעל־שאפט, האט איהם געבראכט אין נאהענטע בעציהונגען מיט דעם קעניג ראבערט, וועלכער האט איהם געגעבען רע־קאמענדאציאנען קיין רוים, וואו ער האט זיך בעזעצט.

וויא לאנג ער האט זיך אויפגעהאלטען אין רוים איז ניט זיכער, אבער ער איז דארטען יעדענפאלס געווען לאנג גענוג אום צו ווערען בעאיינפלוסט פון דער דארטיגער אטמאס־פערע, וועלכע איז געווען וויא דורכגעדרונגען מיט סאטירע און בייסענדען הומאר. אין דעם לאנד פון באקאטשיא און דאנטע האבען שוין דאן אנגעפאנגען צו בלאזען פרישע ווינטען, אנזאגער פון דער נייער צייט, וועלכע האבען ענדליך פערטריבען די מיטעל־אלטערליכע כמארעס. דער דאזיגער גייסט פון שפאט און וויץ האט אויך דורכגעבראכען דיא דיקע מויערען פון דער גהעטא. דער גרעסטער אידיש־

איטאַליענישער פּאָעט פון יענער צייט, „דער אידישער דאַנטע" וויא ער ווערט פון מאַנכע אַנגערופען, ר' עמנואל הרומי, וועלכער האָט זיך ערלויבט צו לאַכען און צו שפּאָטען פון אַללעם און אַלץ, האָט דאַמאַלס זיך אויפגעהאַלטען אין רוים. מיט איהם האָט זיך קלונימוס בן קלונימוס בעקענט און בעפריינדעט און פון איהם איז ער אַהן צווייפעל בעאיינפלוסט געוואָרען.

א רייהע פון אונגליקען, איינער גרעסער פאַר דעם אַנ־דערען, האָט געטראָפען דיא אידען פון פראַנקרייך אין יענער צייט. אין דעם יאָהר 1306 האָט דער פראַנצויזישער קעניג „לואי דער שעהנער" ארויסגעגעבען א בעפעהל, אַז אַללע אידען זאָלען פערלאַזען פראַנקרייך. דיא גזרה איז דורכגעפיהרט געוואָרען דעם 22טען יולי (אויף מאָרגען נאָך תשעה באב). דאָס אידישע פערמעגען איז קאָנפיסקירט גע־וואָרען, וואָס דאָס איז אייגענטליך געווען דיא הויפּט־אור־זאַכע פון דעם גירוש: דער פעראַרעמטער קעניג האָט גע־זוכט אָנצופּילען זיינע אוצרות מיט דעם אידישען רייכטהום. אין ניין יאָהר אַרום האָט זיין זוהן, לואי דער צעהנטער, צוריק איינגעלאַדען דיא אידען אין פראַנקרייך. ער האָט איינגעזעהען, אַז כאָטש דער איד איז טריף איז אָבער זיין גראָשען כשר, און אַז זיין פאָטער האָט מיט דעם ארויסטרייבען פון דיא אידען מיט זיינע אייגענע הענד גע'הרג'עט דיא הוהן וואָס לייגט דיא גאָלדענע אייער. דיא אידען האָבען זיך פון אַנפאַנג געדונגען, אָבער דער קעניג האָט זיי נאָכגעגעבען אַללע זייערע בעדינגונגען. דיא אידען זיינען צוריק אריינגע־לאָזען געוואָרען אין פראַנקרייך אויף דער צייט פון צוועלף יאָהר. דערביי איז סטיפּולירט געוואָרען, אַז אויב דער קעניג בעשליסט זיי ווידער אַרויסצוטרייבען נאָכדעם וויא דיא צוועלף יאָהר וועלען זיך ענדיגען, מוז ער זיי וואָרנען מיט א יאָהר פריהער.

די אידען האָבען זיך קוים צוריק בעזעצט אין פראַנק־רייך, זיי האָבען נאָך ניט אוספּייעט צו אָנוואָרעמען זייערע פּיסס, וויא עס איז געקומען דיא „גזרה פון דיא פּאַסטוכער"

(1320). א יונגער פאנאטישער גלח האט דערצעהלט, אז א טויב האט זיך איינמאל געזעצט אויף זיין קאפּ און א צוויי־טען מאל אויף זיין פּלייצע, וועלכע איז באלד פערוואנדעלט געווארען אין א וואונדער־שעהנע יונג־פרוי. די דאזיגע יונג־פרוי האט איהם געהייסען אנזאמלען א גרויסע ארמעע און וויעדער כאבען א הייליגען קרייץ־צוג צו בעפרייען ירושלים פון דיא „אונגלויביגע". עס האבען זיך ארום איהם צוזאמענ־געקליבען ביז פיערציג טויזענד פאסטוכער, וועלכע האבען קדם כל אויסגעשאכטען הונדערטער און טויזענדער אידען, פערניכטענדיג קרוב פון הונדערט און צוואנציג אידישע קהלות.

א יאהר שפּעטער איז פארגעקומען דיא „גזרה פון דיא קרעטציגע". דיא אונגליקליכע קרעטציגע, וועלכע פלעגען אין מיטעל־אלטער ווערען בעהאנדע"ט נאך ערגער וויא זיי ווערען בעהאנדעלט איצטער, האבען אויס ראכע פערגיפטעט דיא ברינימער. און ווען מען האט איינעם פון די קרעטציגע גענומען אויפ'ן „פערהער", וואס האט דאמאלס געמיינט דיא שרעקליכסטע מאטערניסען און יסורים, האט ער ארויפגע־ווארפען דעם בלבול אויף דיא אידען. דיא אידען האבען זיי דאס אנגעלעהרענט צו טאהן. עס פערשטעהט זיך, אז מען האט דיא בעשולדיגונג גלייך אויפגעכאפּט און אהן שום וויי־טערע טענות האט מען די אידען נעפונען שולדיג. מען האט שוין אויסגעטראכט אללערליי טעאריען און ערקלעהרונגען, ווארום די אידען האבען עס געטאן. פינף טויזענד אידען זיינען פערברענט געווארען אין יענע „גזרת המצורעים". פיעלע האט מען ארויסגעטריבען און אויף דיא איבערגעבליבענע אידישע קהלות האט מען ארויפגעלייגט שווערע געלד־בע־שטראפונגען.

עס פערשטעהט זיך, אז אין אזעלכע שרעקליכע צייטען האט זיך דיא אידען פון פראנקרייך ניט געקענט לאכען. אויב דער אידישער געלעכטער איז אללע מאל געמישט מיט א טרעהר, איז ער דאמאלס בודאי געוועזן אזוי. דיא דאזיגע שווערע צייטען האבען אוועקגעלייגט זייער שטעמפעל אויף

דער דאַמאָלסדיגער אידיש - פּראַנצויזישער ליטעראַטור. ניט בלויז לאָזען זיך יענע אונגליקען פיהלען אין דעם טיעף ערנסטען „בחינת עולם" פון בדרשי, וועלכער בעטראַכט דיא וועלט פאַר אַ יאַמער־טהאָל און דעם לעבען פאַר אַן אַפּ־קומענים און אַן אונגליק, נאָר אפילו אין דעם אַפּלאַכענדען „אבן־בחן" (פּרוביר שטיין) פון קלונימוס בן קלונימוס געפינט מען אויף דעם זעלבען טיעפען טרויער און שמערץ. ביי איהם געהט דער קרעבץ און דער געלעכטער, דער שפּאַס און דער ערנסט האַנד ביי האַנד. זיין שפּאַס איז אַ בייזער און אַ גיפטיגער, און זיין געלעכטער איז ווי פון איי־נעם וואָס ווערט געפיהרט צו דער תליה.

ווי בדרשי קלאָגט אויף קלונימוס בן־כלונימוס אויף דער נישטיגקייט פון דעם לעבען און דעם צער פון טויט. וואס טויג דער לעבען, ווען ער ענדיגט זיך מיט'ן טוידט ? וואָס טויג דעם מענשענס גרויסקייט און עשירות, ווען ער דאַרף פוילען אין דער ערד ? „די וואָס האָבען געשלאָפען אויף בעטען פון עלעפאַנט־ביין, האָבען די ערד אלס זייער בעט; די וואס האָבען די בעסטע שפּייזען געגעסען, זיינען אליין שפּייז פאַר דיא ווערים; די רייך גע־קליידעטע קריגען אַ בגד פון ווערים. די ליפּען וואָס האָבען פון זיך פּערל געשאָטען, דאַרפען קושען די ערד; די בע־ריהמטעסטע מענשען ווערען שטויב".

„צו האָסטו פאַרגעסען, דוא אָרעמער מענש, דעם בי־טערען טאָג, ווען דיינע בעסטע פריינד נעהמען דיר אַרונטער פון דיין בעט, לייגען דיר אוועק אויף דער ערד און טהוען דיר אריין אין אַ ענגען ארון ? דיינע הענד זיינען ניט געבונדען, דיינע פיס זיינען ניט געקייטעט, אָבער דו בלייבסט דאָך בע־וועגלאָז.... און ווען זיי קעהרען זיך צוריק פון בית עולם, פאַנגט זיך אַן אַ רייסעריי ווענען דעם רויב. יעדער וויל אַלץ פאַר זיך. „דעם טאָג פון דיין טוידט האָבען זיי ביטערליך גע־שריען, און אויף מאָרגען פרעהען זיי זיך מיט זייער רויב. פון דרויסען טראָגען זיי שוואַרצען טרויער און פון אינוועניג ווייסען וואָל. זיי האָבען געוויינט איידער דוא ביזט גע־

שטאַרבען, ווייל דוא ביזט צו שפּעט געשטאַרבען; נאָך דיין טוידט זיינען זיי פריילעך, ווייל דוא האָסט זיי א רייכע ירושה געלאָזען. זיי לייגען אוועק א גרויסען שטיין אויף דיין קבר, כדי דו זאָלסט שוין קיינמאָל ניט קענען צוריק ארויס־קריכען פון דאָרטען און אויפמאַהנען דיינע עשירות".

„הערט זיך צו, מיינע פריינד, די עצה איז גוט פאר מיר און פאר אייך. איך בין צו איהר געקומען דורך לאנגער ער־פאהרונג. אנטלויפט פון דער וועלט, וואו איינער זוכט דעם אנדערען איינצושלינגען; מיידט אויס דיא מענשען, וועלכע זיינען אלע פאלש און ליגנעריש... אנטלויפט פון די מענשען, ווי מען אנטלויפט פון א שלאַנגען־נעסט, וויא פון א לייב אין וואלד. עס איז שוין בעסער זיך צו פערלאָזען אויף ווילדע חיות ווי אויף דעם מענשען. מיט גוטסקייט קען מען געווינען דיא ליעבע פון די חיות. איך האָב געזעהען לייבען געפיהרט פון קינדער, אויך טיגערען, בערען און גיפטיגע שלאַנגען. דיא מענשען זיינען ערגער, זיי זיינען פערפלוכט, מען קען זיך אויף זיי ניט פערלאָזען. וואָס מעהר גוטס איהר וועט זיי טהאָן, אלץ מעהר שלעכטס וועלען זיי אייך בעצאָהלען".

אָהן רחמנות רייסט קלונימוס בן קלוני־מוס ארונטער זיינע צייט־גענאָסען. זיי זיינען אלע שלעכט, ליגנער און בעריהמער. די רייכע האָבען שטיינערנע הערצער און בערויבען דיא אָרימע. זיי ווייסען ניט פון רחמנות און זיי ווייסען ניט פון יושר. מעג איינער זיין גראָב און אונוויסענד, קוים בעזיצט ער אָבער דיא בייטעל געלד, ערלויבט ער זיך חוצפה'דיג צו זאגען דעות ווענען אלץ.

ער מאַכט חוזק פון דיא יחסנים מיט זייערע לאנגע יחוס־בריעף, וועלכע האלטען זיך שטענדיג אין איין בעריהמען מיט זייערע גרויסע עלטערען. „עס זיינען דאָ אזעלכע, וואָס שטאַמען פון דיא פרויען וואָס זיינען געפיינינגט געוואָ־ביי דער בעלאגערונג פון ירושלים, און האלטען זיך פאר אָב־שטאַמונגען פון קעניגליכע הייזער. איינער שטאַמט פון עמלק, און בעריהמט זיך אז זיין פאָטער איז דער נביא גד און זיין מוטער מרים דיא נביאה"....

„און מאנכער בעריהמט זיך מיט זיין פרומקייט און גאטספארכטיגקייט, ווי ער טהוט קיינעם ניט בעשווינדלען, קיינעם ניט בערויבען און קיינעם'ס ניט פערלאנגען. גלויבט איהם ניט, ער איז א צבועק, ער וועט פון א נאקעטען די קליי־דער אויסטהאָן.... ער לייגט תפילין, אָבער אונטער די תפילין איז א פארך; ער טראָגט ציצית, אָבער אין זיינע קליידער גע־פינט זיך דאָס בלוט פון אונשולדיגע ארעמע לייט; ער קלאפט אן מזוזות אויף זיין טהיר, און ביי זיין טהיר ליעגט די זינד. איינער געהט מיט דעם קאָפּ ארונטער, די אויגען אויף דער ערד, דעם רוקען אויסגעבויגען און זיעבען אונריינינקייטען ליגען אין זיין הארצען".

„און איינער בעריהמט זיך מיט זיין דאָקטאָריע. ער דער־צעהלט וועגען זיך וואונדער. אלע סודות זיינען פאר איהם אָפען, ער וויים אלע ביכער פון ה י פ א ק ר א ט ו ס און ג א ל ל ע ן און די ביכער פון אלע אנדערע חכמים און גע־לעהרטע. ער קען פשוט מחיה מתים זיין, פון טויט לעבעדיג מאכען. און דער גרויסער נארישער עולם, זעהענדיג דעם גרא־בען רינג אויפ'ן פינגער און דעם מאנטעל פון פּורפּור־וואָל אויף זיינע פּלייצעס מיינט טאקע, אז ער איז א גרויסער דאָק־טאָר.... און איצטער הערט זיך צו, מענשען, וויא אזוי ער איז זיך נוהג מיט זיינע פּאציענטען: ער קומט צום חולה, גיט בלויז א קוק אויף איהם און געפינט באלד אויס, אז ער איז א מסוכן:

„עס וואקסט איהם עפּעס אויף זיינע געהירען", זאָגט ער. „איהר פרעגט פון וואנען איך וויים, ניש־קשה, איך דער־קען עס אן דעם דופק און קוקענדיג אויף זיין „השתנה". אזעל־כע פעללע זיינען ביי מיר קיין נייעס ניט; מיר זיינען דיא סימפּטאָמען גוט בעקאנט. זייט מוחל, דערלאנגט א פופציגער, דאָס איז מיין פּרייז. וואָס דען, אומזיסט וועל איך היילען?"

און ווען דער דאָקטאָר קריגט בעצאָהלט נעהמט ער זיך צו פערשרייבען זיינע רעצעפּטען. ער רופט אריין דעם אפּטיי־קער און דיקטירט איהם: נעהם אביסעל טריף־וואקס און עטליכע נעגעלעך, צורייב זיי גוט און לייג צו דעם צו ווילדען־

גראז און דערנער, א פערברענטע „ערלה“ און ביטערע וואָרצ־
לען, בלעטער פון אן אוילבערט בוים און דאָס בלוט פון א גאר־
טען־פייגעלע, קאלטע שאָלעכץ און מילך פון אן עזעלין. דיא
בליהונג פון א רויז און די שטויב פון לשון הרע, מיש עס אויס
און זיפּ אלץ דורך. דאָס איז אן אויסגעצייכעטע רפואה, מיינע
אן אייגענע ערפינדונג“.

דער דאָקטאָר בענוגענט זיך ניט מיט איין רעצעפּט. ער
שרייבט אָן גאנצע דריי. א צווייטער רעצעפּט בעשטעהט פון
מאָך, א שוך־בענדעל, דער צאָהן פון א פוקס, דיא זאפט פון
א פעלז, די נעגעל פון א טיגער, דעם שפּיץ פון א זאנג און די
מילך פון א הוהן. פאר דעם, וואָס איז בעקאַנט מיט דער גע־
שיכטע פון דער מעדיצין און וויים וואס פאר א מינים רעצעפּ־
טען מען פלעגט דאמאָלסט פערשרייבען, איז די לצנות פון
ק ל ו נ י מ ו ס ב ן ק ל ו נ י מ ו ס בשום אופן ניט אי־
בערגעטריעבען.

די קרובים פון דעם חולה טהוען זייער בעסטעס דעם
קראנקען צו רעטען, אָבער אין מיטען נאכט שטארבט ער.
„וואָס קימערט עס דעם דאָקטאָר? ער רייסט ניט קיין
קריעה, ער זיצט ניט קיין שבעה, ער וויים ניט פון שלושים.
ער האָט זיין געלד, און וואָס נאָך דארף ער? און דער דאָזי־
גער רויבער טהוט נאָך ערגער, ער קומט צולויפען צו דיא
קרובים און מאכט געוואלדען: „איהר האט איהם געטוי־
טעט, ווייל איהר האָט ניט געפּאָלגט מיינע ווערטער“. ווען
איהר לייענט קלונימוס בן קלונימוס׳עס בעשרייבונג פון דעם
דאָקטאָר, מיינט איהר, אז איהר האָט צו טהאָן מיט א דאָק־
טאָר פון צוואנציגסטען און ניט פון פיערצעהנטען יאָהר־
הונדערט.... אפּנים, מענשען בייטען זיך ווייניג.

ניט וועניגער סארקאסטיש איז ער, ווען ער רעדט וועגען
דיא פּאָעטען, וועלכע געהען ארום מיט פערריסענע נעזער,
ווייל זיי איז געלונגען צו מאכען א שעהנעם פערז אָדער א
פּאסענדען גראם. זיי מיינען, אז עטוואָס אזעלכעס איז נאָך
קיינמאָל ניט געווען. פילאָזאָפען, געלעהרטע, תלמודיסטען,
וואָס פאר א ווערטה האָבען זיי לגבי איהם, דעם גראמען־

פלעכטער, און זיין גראם ? און אז ער קלייבט זיך אָן א העפ־טעלע פון די דאָזיגע פּוסטע מליצות, ווערען אלע אידישע חכמים אין זיינע אויגען ווי דיא שאָלעכץ פון קנאבעל. ער טראָגט זיך ארום מיט צעטעלעך פערשריעבען מיט שעהנע מליצות, — ער דערצעהלט ניט וויפיעל בוים־אייל האָט ער אין דיא נעכט פערברויכט זיי ארומצופוטצען, — טראָגט די פערשריעבענע צעטעלעך מיט זיך אין די גאסען און לייענט זיי פאר אלעמען פאר. „הערט זיך צו, הערט זיך צו“, רופט ער אלע ווײלע צו זיינע צוהערער; „הערט ווי שעהן דאָס איז, וויא גרויס דאָס איז, וויא טיעף דאָס איז. וואָס, ניין ? וויא קומט איהר צו פערשטעהן אזעלכעס. ווי קומט איהר צו בע־גרייפען אזעלכע טיעפע ענינים ?“ א מענש אָהן חכמה און אָהן א מלאכה. ער האָט זיך אראָפּגעלאָזען אין די טיעפע וואַ־סערען און ארויסגעשלעפּט א שטיקעל שערבעל.

קלונימוס בן קלונימוס שאָנעוועט קיי־נעם ניט. ער לאַכט אָפּ פון די לומדים און די רבנים, וועלכע זוכען זיך בלויז אויסצופּיינען מיט זייער לומדות און מאכען דערפון א קוואל פון פרנסה. זיי ווייסען די תורה, אָבער זיי היטען איהר ניט. אז איינער זאָגט כשר, מאַכט דער אנדערער מריפה; אז איינער זאָגט מותר, זאָגט דער אנדערער אסור. „און זיי פערמעהרען דיא מחלוקות צווישען אידען, ביז וואנען דיא תורה ווערט וויא צוויי“. ער לאַכט אָפּ פון די מדקדקים מיט זייער „דקדוק“; פון די אסטראלאגען און שטערנזעהער מיט זייערע פאלשע נבואות; פון די געלעהרטע און פילאָ־זאָפען, וועלכע מיינען אז זיי ווייסען שוין אלץ.

ער ערלויבט זיך אפילו צו ריידען סארקאסטיש וועגען דער תורה. ער בעדויערט זיין שיקזאל, וואָס ער איז געבאָרען געוואָרען א מאַנסביל און מוז טראָגען אויף זיך א לאַסט פון דיא תרי״ג מצוות, אזעלכע שווערע מצוות. ער וואָלט בעסער געוואָלט זיין א פרוי. וואס וואָלט איהם דאן געפעהלט ? ער וואָלט בלויז געדארפט אָבהיטען דריי קליינע מצוות און פער־שפּארען זיך צו פלאָגען מיט׳ן לערנען די תורה, דעם תלמוד, די פוסקים און נאך די וויסענשאפטען דערצו. ער וואלט גע־

ווען א באלעבאסטע אין הויז, געפלוידערט נארישקייטען, דערצעהלט זיך מעשיות און בערעדט איינע דיא אנדערע. וואָל וואָלט איהם געפעהלט : זיין קלייד, זיין שפייז און אויך זיין „עונה" וואָלט ער נעקראַגען....

„פאָטער אין הימעל, וואָס דוא האָסט געטהאָן ניסים צו אונזערע עלטערען אין וואסער און אין פייער, וואס האט גע־מאכט אז אברהם'ס קאלך־אויווען זאָל ניט ברענגען, וואָס האָט אין איהר מוטער'ס בויך געמאכט, אז ד י נ ה זאָל פון א זכר א נקבה ווערען *), וואָס האָט דעם שטעקען צום שלאנג געמאכט און דיא ריינע האנד איז קרעציג געוואָרען, וואָס האָט אויסגעטריקענט דעם ים און צושפאלטען דעם י ר ד ן, וואָס האָט פון פעלז א וואסער־קוואל געמאכט, איך בעט דיר: מאך מיר פון א זכר א נקבה... אָבער וואָס זאָל איך טהאָן, איך בין געבאָרען געוואָרען מיט א מום, וועלכער מוז שוין ביי מיר בלייבען"....

אינטערעסאנט איז זיין בעשרייבונג פון דיא אידישע ימים־טובים, וויא אזוי זיי פלעגען דאמאָלסט געפייערט ווע־רען. ער בעשרייבט חנוכה מיט די לאטקעס, וואָס מען פלעגט דאמאָלסט וויא איצטער באַקען. ער בעשרייבט פורים מיט דיא פורים־שפיעלער און דיא מצוה פון שכור'ען **). ער בע־שרייבט שבועות מיט דיא מילכיגע געריכטען און די אלערליי געבעקסען. דיא מנהגים זיינען דאמאָלסט געווען דיא זעלבע וואָס איצטער. וועגען ראש השנה דערצעהלט ער, אז די לצים בעגריסען זיך אויף אזא ארט : „צום נייען יאָהר מיט נייע פליגען", און דער אנדערער ענטפערט : „צום נייען יאָהר מיט נייע פליי".

* * *

דיא שפראך פון דעם „אבן־בוחן" איז ניט אזוי שעהן, ניט אזוי רייך און ניט אזוי ביבליש ריין ווי די שפראך פון

*) אזא תלמודישע לעגענדע.

**) וועגען פורים האט ער אויך אנגעשריבען א בעזונדערע „מסכת פורים", געשריעבען אין דעם סטיל פון דעם תלמוד, וועלכע איז פון די בעסטע פאראדיען אין דער גאנצער העברעאישער ליטעראטור.

דעם „פּניני". ער האָט ליעב אריינצובריינגען תלמודישע אויסדריקע און תלמודישע שפּריך־ווערטלעך, וואָס האָבען אָפט צווייזייטיגע בעדייטונגען. ער מאַכט פיעל געברויך פון ווארט־שפּיעל, פון דונקעלע אָנצוהערעניסען, פון ריידען אויפ'ן וואונק, אזוי אז עס איז כמעט אונמעגליך איהם ווערטערליך צו איבערזעצען. אין זיין וויטץ און אין זיין הומאָר, זעהר אָפט א בייזער און א גיפטיגער, האָט ער צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער מיטעל־אלטערליכער העברעאישער ליטעראטור.

IX.

די אידישע פילאזאפען פון דרום פראנקרייך. ר׳ יוסף אבן כספי. ר׳ משה נרבוני. דער „שווארצער טויט“ און די לאגע פון די אידען אין דרום פראנקרייך און שפאניען. דער פאבסט קלעמענט דער זעקסטער. די משומדים־עפידעמיע. דער משומד אבנר פון בורגאס. זיין „אגרת הגזרה“ און ר׳ משה נרבוני׳ס ענטפער „מאמר בבחירה“.

די אלע מורא׳דיגע צרות און די שוידערליכע רדיפות און גירושים וואס די אידען פון פראנקרייך האבען געהאט אויסצושטעהן האבען נאך ניט בעוויזען איין גאנצען צו אונטערדריקען און פערניכטען דעם גייסט פון פארשען און דעם דורשט נאך וויסען ביי די אידען. פונקט אזוי ווייניג, אויב ניט נאך ווייניגער, האבען געהאלפען די פערפאלגונגען פון אינווייניג. דער חרם וואס דער רשב״א און די איבריגע קנאים האבען ארויפגעלעגט אויף אלע די יעניגע וואס וועלען זיך אפגעבען מיט דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען האט ניט געבראכט די רעזולטאטען, וואס זיי האב׳ען ערווארטעט. די אידישע יוגענד האט זיך ניט געלאזט איינשרעקען. אין די עטליכע צעהנדליג יאהר, צווישען די ענדע פון דרייצעהנטען ביז׳ן מיטען פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט, האבען די אידען פון דרום פראנקרייך ארויסגעגעבען פון זיך א גאנצע רייהע פון גלענצענדע געלעהרטע, פילאזאפען און ביבעלערקלעהרער, וואס קענען זיך גאנץ גוט פערגלייכען מיט די אידישע געלעהרטע און פילאזאפען פון דער „גאלדענער שפאנישער עפאכע.

יוסף בן אבא מרי אבן כספי (קאספי) איז געבאָרען געוואָרען אין ל'ארזשענטיע אין לעצטען פערטעל פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט און איז געשטאָרבען אין טאראסקאָן אין יאהר 1340. פון זיין לעבען איז אונז וועניג בעקאַנט. ער איז געוועזען איינער פון די וואָס האָבען געליטען פון דער „גזרה פון די פּאסטוכער". ער איז געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען זיין געבורט־שטאָדט, און האָט אַ לאַנגע צייט געפיהרט דעם לעבען פון אַ וואַנדערער.

כספי איז ניט געוועזען קיין גרויסער תלמודיסט, אזוי דערצעהלט ער אליין אין זיין צוואה צו זיין זוהן, און דאָס איז וואהרשיינליך די אורזאַכע, ווארום ער איז געבליבען כמעט אונבעקאַנט, כאָטש ער איז געוועזען איינער פון די פּרוכטבאַרסטע שרייבערס פון זיין צייט. דער שטודיום פון תלמוד און פּוסקים איז געוועזען אבסאלוט נויטיג פאַר אַ אידי־שען געלעהרטען, אום ער זאָל קענען ווערען אנערקענט און קריגען אַ נאַציאָנאַלע רעפּוטאַציע. די תורה האָט פערנומען דעם ערשטען פּלאַץ; נאָכהער ערשט איז געקומען די חכמה. דער רמב"ם אליין וואָלט ניט געהאַט אַזאַ בעדייטונג און וואָלט פיליייכט אין גאַנצען פערגעסען געוואָרען, ווען ער זאָל ניט געוועזען זיין אַזאַ גרויסער תלמודיסט.

כספי האָט אָנגעשריבען איבער דרייסיג ספרים, די מעהרסטע פון וועלכע זיינען נאָך ניט געדרוקט געוואָרען און געפינען זיך אין מאַנוסקריפּטען אין די פערשיעדענע ביי־בליאָטהעקען. ער האָט געשריבען איבער גראַמאַטיק, ביבעל־ערקלעהרונג, פילאָזאָפיע און עטהיק. ער איז געוועזען אַ שטאַר־קער אנהענגער פון רמב"ם און האָט געשריבען אַ פּירוש אויף דעם „מורה נבוכים". אָבער ער איז שווין געקומען אונטער דעם איינפלוס פון דעם גרויסען אַראַבישען פילאָזאָף אבן ראשד (אווערראָעס), וועלכער איז דאַמאָלס געוועזען דער אנערקענטסטער אַריסטאָטעליאַנער אין דער אַלגעמיינער פי־לאָזאָפישער וועלט. ביי די אידען פּונקט אזוי גוט ווי ביי די קריסטען און די מאַהאָמעדאַנער. כספי ערלויבט זיך אין געוויסע פּונקטען צו געהן ווייטער ווי דער רמב"ם, און

אין זיין פירוש אויף דעם „מורה נבוכים" גיט ער אנצוהערע־
ניס, אז די וועלט איז מעגליך אן אויביגע. דערפאר האט ער
געגען זיך ארויסגערופען די אונצופריעדענהייט אפילו פון
אזעלכע מענשען ווי קלונימוס בן קלונימוס,
שמעון דוראן און יצחק אברבנל.

ווי ביי אלע עכטע אריסטאטעליאנער פארנעהמט ביי
איהם דער שכל דעם מיטעל־פונקט; דער שכל, די דיינקונגס־
קראפט, איז דער העכסטער ריכטער און דער אליין־הערשער.
ער איז דער מקור פון אונזער גאנצער ערקענטניס. דער גאנ־
צער יוניווערזום איז א שכל'דיגע ערשיינונג אדער געשעהע־
ניס. ווייל גאט אליין איז דער ריינסטער, טהעטיגסטער שכל.
דער אמת איז נאר דאס, וואס דער שכל געפינט פאר אמת.
דער שכל אנאליזירט די ערשיינונגען און די איינדריקע פון
דער אויסערער וועלט און קלייבט אויס דאס אמת'ע פון דעם
שיינבארען. ווען דער מענש פערטיעפט זיך מיט דעם „שכל
העיוני", מיט זיין ריינער דיינקונגס־קראפט, „ברענגט ער
אריין גאט אין זיין קאפ". ווייל „דער שכל איז גאט און גאט
איז דער שכל".

די וויכטיגסטע יסודות אדער עיקרים פון דעם יודענטהום
זיינען פיער: 1) אז עס איז דא א גאט; 2) אז ער איז איינער;
3) אז מען דארף איהם ליעבען און 4) מורא האבען פאר איהם.
דאס מיינט אבער ניט, אז מען דארף די אנדערע מצוות ניט
אפהיטען. ווען איינער ווייס די אלע פילאזאפישע און מאראלע
טעמים און כונות פון די מצוות איז אודאי גוט, אבער עס איז
רעכט אהן דעם אויך, דער עיקר איז זיי אפצוהיטען. ווען עס
האנדעלט זיך וועגען די פראקטישע געבאטע און פערבאטע
זאגט די תורה „ועשית", דו זאלסט טהאן, ווייל דער עיקר איז
דער טהאן און ניט דער פארוואס און פארווען. דער טהאן אליין
האט אן ערציהערישע בעדייטונג. עס ערעלט אויס דעם מענ־
שען און פלאנצט אין איהם איין גוטע מדות. בלויז ווען עס
האנדעלט זיך וועגען בעגריפען די גאטהייט שטעהט גע־
שריבען „וידעת", און דו זאלסט וויסען. גאט'ס עקזיסטענץ,

הייסט עס, דאַרף בעוויזען ווערען על פּי שכל, דער מענש דאַרף עס פערשטעהן. ווערענד בנוגע די מצוות איז גענוג, אז מען זאָל זיי טהאָן.

א צווייטער בעדייטענדער פילאזאף פון יענער צייט איז געוועזן ר׳ משה בר׳ יהושע נרבוני (נאַר־באָני). ער איז געבוירען געוואָרען אין פּערפּיניאַן ביים ענדע פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט און איז געשטאָר־בען בערך 1362. ער האָט געשטודירט מעדיצין, פילאָזאָפיע און די וויסענשאפטען. פון זיין לעבען איז אונז גאַנץ וועניג בעקאַנט. פאַר א געוויסע צייט האָט ער זיך אויפגעהאַלטען אין סערוועראַ, שפּאַניען, וואו איהם איז אויסגעקו־מען דורכצולעבען איינעם פון יענע שוידערליכע פּאָגראָמען, ארגיען פון רויב און מארד, וועלכע די קריסטליכע פעלקער פון אלע מעריב אייראָפּעאישע לענדער האָבען געמאַכט געגען די שוואַכע און שוצלאָזע אידען. נרבוני איז געווען איי־נער פון די אנטרונענע, און ער האָט בלויז פערלאָרען זיין פערמעגען און זיינע ביכער.

די אורזאַכע פון די דאָזיגע אויסשלאַכטונגען און די וויל־דע בלוט־ארגיען איז געווען דער שוואַרצער טויט, „דער בייטש פון דער מענשהייט“. געקומען איז ער פון כינא, וואו ער איז געבוירען געוואָרען אין שמוץ און אין ארימקייט, און ער האָט זיך פערברייט מיט דער שנעלקייט פון א בליץ. די מענשהייט איז ניט געווען פאַרבערייטעט און האָט נאָך ניט געוואוסט פון קיינע סאַניטאַרע מאסרעגעלען. קיינער האָט ניט געוואוסט די אורזאַכע פון דער דאָזיגער שרעקליכער קראַנקהייט; קיינער האָט ניט געוואוסט ווי איהר צו היילען, און קיינער האָט ניט געוואוסט ווי איהר אבצוהאַלטען. פריי און אונגעשטערט האָט דער שרעקליכער טויט זיך פערשפּרייט פון שטאָדט צו שטאָדט און פון לאַנד צו לאַנד. גאַנצע שטעדט און גאַנצע פּראָווינצען זיינען פערניכטעט געוואָרען. פינף און צוואַנציג מיליאָן מענשען, א פיערטע טהייל פון דער דאַמאָלס־דיגער מענשהייט, זיינען אומגעקומען. א שרעקליכע מורא

און נאך אן ערגערע פערצווייפלונג איז בעפאלען דער מענש־הייט. מענשען האבען זיך פערלארען, און אין זייער פער־צווייפלונג. אין זייער כעס און אין זייער הילפלאזיגקייט זיי־נען זיי געווען פארטיג אלץ צו גלויבען און אלע שוידערליכ־קייטען צו בעגעהן.

די קרבנות פון דעם דאזיגען מאכטלאזען גרימצארען, פון דער דאזינער אונבעהאלפענער פערצווייפלונג זיינען, אין די קריסטליכע לענדער, געווען דיא אידען. אויך די מאהאמעדא־נער און די מאנגאלען האבען געליטען פון דעם שווארצען טוידט ניט ווייניגער ווי די קריסטען, אבער זיי איז ניט איינ־געפאלען צו בעשולדיגען אין דעם די אידען. גאנץ אנדערש איז עס געווען אין דיא קריסטליכע לענדער. יאהר־הונדערטע לאנג האט דיא קירכע און איהרע גייסטליכע געהאלטען אין איין העטצען און פריידיגען געגען די אידען. די אידען זיינען די מערדער פון דעם ערלייזער; די אידען זיינען פון גאט אליין פערשאלטען; די אידען זיינען ערגער ווי אפיקורסים; די אי־דען זיינען שותפים מיט דעם שטן; זיי זיינען מכשפים; די אידען מארדען קריסטליכע קינדער און געברויכען זייער בלוט אין די מצות; די אידען פערשוועכען די „הייליגע ברויט". א כלל, די אידען זיינען די ערגסטע פון די ערגסטע, קינדער פון דעם טייפעל, וועמען עס איז א מצוה צו פערניכטען. די דאזי־גע לעהרען האבען געהאט זייער ווירקונג, און ווען דער גרוי־סער אונגליק, דער שרעקליכער שווארצער טוידט, איז געקו־מען האט מען אינסטיקטיוו גענומען זוכען די אורזאכע דער־פון אין דעם אידען, וועלכער איז אימער פון דער קוואל פון אלע אונגליקען. דערצו האט אויך געהאלפען דער אומ־שטאנד, וואס די אידען האבען געליטען ווייניגער פון שוואר־צען טוידט ווי די קריסטליכע בעפעלקערונג. צו דאס האט זיך גענומען דערפון, וואס די אידען האבען דאן געפיהרט א מע־סיגערען און א מאראליש־ריינערען לעבען; צו איז עס געווען דערפאר, וואס זיי זיינען בעסער געווען בעקאנט מיט היגיע־נישע כללים און זייערע שפייזען זיינען געווען ריינערע, איינפאכערע און געזינטערע; צו איז עס, ענדליך, גאר געקו־

מען דערפֿון, וואָס די אידען אַלס שטענדיגע שטאָדט־מענשען, זייענדיג געצוואונגען צוליעב זייער פּאָליטישער און עקאָנאָמי־שער לאַגע צו לעבען אין ענגשאַפּט, האָבען ביסלעכווייז זיך ערוואָרבען אַ מין אימיוניטעט געגען די אַלע יעניגע עפּידעמי־שע קראַנקהייטען, וואָס קומען ארויס און ענטוויקלען זיך אין ענגשאַפּט און אין שמוץ, — צו איז דאָס, יענעס אָדער אפשר אַלע צוזאמען געוועזען די אורזאכע, וואָס די אידען האָבען ווע־ניגער געליטען פון שווארצען טוידט, קען מען ניט וויסען. דער פּאַקט איז אָבער, אז די שרעקליכע עפּידעמיע האָט געהאַט וועניגער שליטה אויף די אידען.

די אידען זיינען אַלזאָ די שולדיגע. זיי האָבען פערגיפ־טעט די טייכען, די קוואַלען, די ברינימער, אפילו די לופט. זיי האָבען עס געטהאָן כדי ראכע צו נעהמען פון די קריסטען. דאָס איז אַ קאָנספּיראַציע פון די אידען צו פערניכטען די קריסטען פון אַלע לענדער מיט איין קלאַפּ, און אויף אזאַ אופן פּטור צו ווערען פון קריסטענטהום. די אידישע דאָקטאָרען פון שפּאַניען, וועלכע זיינען בעקאַנטט מיט מאַגיק, כשוף און אַלערליי „שווארצע קונצען“, האָבען עס פּאַבריצירט די גיפט, און דער „אינטערנאַציאָנאַלער יודענטהום“ האָט פערשפּרייט דעם דאָזיגען גיפט אין אַלע קריסטליכע לענדער.

דער עולם האָט געגלויבט. דער עולם גלויבט אימער אין די ווילדעסטע מעשיות, אין אַלערליי אונמעגליכקייטען, וואָס ווערען געזאָגט אויף זיינעם אַן אמת'ען אָדער אַן איינגערעדר־טען שונא. פּריהער דאַרף מען דעם עולם בלויז איינריידען, אַז יענער און יענער איז זיין טוידטליכער שונא, דאַן וועט ער שוין אַלץ גלויבען אויף איהם. ארגומענטירען, דעבאַטירען, בעווייזען — דאָס זיינען אַלץ ארויסגעוואָרפענע ארבייט. דער מענש איז ניט קיין ראַציאָנאַלע חיה, ער ווערט ניט געפיהרט און בעוועגט פון שכל. דער מענשליכער שכל איז בכלל בלויז אַ דינער צודעק אויף זיינע פּרימיטיווע חיה'שע אינסטינק־טען. דער מענשליכער שכל איז דער אינגסטער, דאָס הייסט דער ש פּ ע ט ס ט ע ר, פון זיינע ערוואָרבענע פעהיגקייטען

און קומט א וועלכע־ניט־איז וועלט־ערשיטערענדע עראייגניס, ווערט דער שכל פערשטויסען ווי מעקענע פון א שטורם.

די אידען זיינען די טוידטליכע שונאים פון די קריסטען, אזוי האט מען כסדר גלערענט די קריסטען. מען האט עס איינגעפלאנצט אין זייערע הערצער פאר דורות־לאנג, פון זייער קינדהייט אן. איז דען א וואונדער וואס די קריסטען האבען אלץ געגלויבט אויף די אידען? די אידען האבען פערגיפטעט די וואסערען און די לופט, — ווער קען דען אין דעם צווייפלען? שטארבען דען ניט צעהנדליגע טויזענדע און מיליאנען פון דעם שווארצען טוידט? דארף מען דען נאך בעסערע בעווייזע? אי וואס, די אידען אליין שטארבען דאך אויך דערפון און עס איז דאך אונמעגליך, אז זיי זאלען זיך אליין פערגיפטען? דאס איז א טענה פאר דער באבען. אין צייטען פון ווילדער אויפרעגונג הערט מען זיך ניט צו און מען קען זיך ניט צוהערען צו שכל'דיגע טענות.

מען מוז צוגעבען, אז די קריסטען האבען געזוכט צו בערוהיגען זייער געוויסען; זיי האבען געזוכט צו געפינען בעווייזע, אז די אידען זיינען ווירקליך די פערגיפטער, די פעראורזאכער פון דעם שווארצען טוידט און זיי האבען די בעווייזע געקראגען. און געקראגען האבען זיי די דאזיגע „בעווייזע" דורך אזעלכע מיטלען, וואס מאכען אונז היינט אויפשוידערען, וואס מאכען, אז דאס בלוט זאל פערגליווערט ווערען אין די אדערען, אבער דאן, אין דעם שרעקליכען מיטעלאלטער, זיינען אזעלכע מינים בעווייזע בעטראכט געווארען פאר געזעצליך. די בעווייזע זיינען ארויסגעצוואונגען געווארען פון די אונגליקליכע קרבנות דורך די שוידערליכסטע יסורים, דורך אונערהערטע און בעסטיאלישע מאטערניסען, אבער יענע מענשע האבען אין דעם קיין עולה ניט געזעהן. פאר זיי זיינען די דאזיגע מאטערניסען געוועזן א געוועהנליכער מיטעל, וואס איז געברויכט געווארען ארויסצוקריגען די נויטיגע בעווייזע אין אירגענד וועלכען פראצעס און בעשולדיגונג, אפילו ווען עס האט זיך געהאנדעלט געגען קריסטען. דאס

איז דאמאָלס געווען אזא מין געריכטליכער פּראָצעדור, וואָס איז פון אלעמען אנערקענט געוואָרען.

און די דאָזיגע יסורים און מאַטערניסען האָט מען גענו־מען געברויכען געגען די בעשולדיגטע אידען. מען האָט זיי אזוי לאַנג און אזוי שרעקליך געמאַטערט ביז די אונגליקליכע געפּייניגטע האָבען אלץ מודה געווען, האָבען געזאָגט און האָ־בען געשוואָרען אויף אלץ וואָס מען האָט פון זיי געפאָדערט. זיי האָבען בעשולדיגט זייער גאָט, זייער רעליגיאָן, זייערע על־טערען, זייערע קינדער, אבי פּטור צו ווערען פון די יסורים, אבי וואָס גיכער צו בעפרייט ווערען פון די מאַטערניסען דורך דעם ערלייזענדען טוידט. זיי האָבען געזוכט דעם טוידט, זיי האָבען אין איהם געזעהן זייער ערלייזונג און זייער האָפנונג. א מענש קען ליידען דעם טוידט פאר זיינע אידעאלען, פאר זיין אמת, דאָס האָבען די הונדערט־טויזענדע אידישע קדושים בעוויזען; א מענש קען אָבער ניט ליידען יסורים און מאַטער־ניסען אָהן אן אויפהער צוליעב זיינע איבערצייגונגען, און נאָך אזעלכע מאַטערניסען ווי מען האָט דאמאָלס געברויכט. דאָס האָבען אפילו די אידען ניט געקענט.

קוים האָט מען די נויטיגע „בעוויזע" געקראָגען, האָבען זיך אָנגעפאנגען די אויסשלאכטונגען פון די אידען. די דאָ־זיגע ארבייט איז געפיהרט געוואָרען סיסטעמאַטיש און גרינד־ליך. די צאָהל פון די אידישע קרבנות, וואָס זיינען פער־ברענט און אויסגעשאָכטען געוואָרען, איז אונגעהויער. די, וואָס זיינען געבליבען פון שווארצען טוידט, האָט דער פייער און שווערד פערניכטעט. אומזיסט האָט דער פּאפּסט קלע־מענט דער זעקסטער גענומען די אידען אונטער זיין שוטץ; אומזיסט האָט ער אפּעלירט צו דער קריסטליכער וועלט און אומזיסט האָט ער אָנגעגעבען אלערליי ארגומענטען צו בעווײ־זען די אונשולד פון די אידען. דאָס האָט ניט געהאָלפען; ארגומענטען העלפען איבערהויפּט ניט אין אזעלכע צייטען. דער טייוועל האָט געבוירען א קינד, וועלכען דער טאַטע אליין האָט מעהר ניט געקענט קאָנטראָלירען. דעם פּאפּסט'ס ארויס־טריט האָט אבער דאָך געהאט א געוויסע ווירקונג אויף דער

קריסטליכער בעפעלקערונג פון דרום־פראנקרייך*) און שפא־ניען. דארטען זיינען די רדיפות און די פערפאלגונגען ווייט ניט געווען אזוי שרעקליך ווי אין דער „הייליגער רוימישער אימפעריע", וועלכע האט אין זיך איינגעשלאסען גאנץ מעריב־אייראפא.

די לאגע פון די אידען אין דרום־פראנקרייך און אין שפאניען איז געווען עטוואס בעסער ווי אין די אנדערע איי־ראפעאישע לענדער. זי איז ניט געווען אזוי האפנונגסלאז, אבער זי איז געווען שלעכט גענוג. דער אידישער לעבען איז אויך דארטען ניט געווען זיכער און זיי האבען אויך דארטען געהאט אויסצושטעהן אלערליי בעגרענצונגען און בעליידיגונ־גען. דאס האט געפיהרט דערצו, וואס מאנכע פון די שוואכע־רע אין גייסט, וועלכע האבען מעהר ניט געקענט אריבערטרא־גען די צרות, האבען פערלאזען זייער פאלק און זיין גלויבען און זיינען אריבערגעגאנגען צום שונא. דאס זיינען על פי רוב געווען מענשען, וואס האבען געקראגען א וויסענשאפטליכע און פילאזאפישע ערציהונג און האבען וועניג געהאלטען פון אירגענד וועלכער רעליגיאן. זיי האבען ניט געהאט פאר וואס צו קעמפפען און צוליעב וואס צו ליידען און האבען געזוכט פטור צו ווערען פון זייערע צרות דורך דעם טובל'ען זיך אין די „הייליגע וואסער". זיי האבען אנגענומען די נייע רעליגיאן ניט אויס איבערצייגונג, נאר צוליעב פערזענליכע נוצען און צוועקען.

דער וויכטיגסטער צווישען די דאזיגע משומדים־פער־רעטהער, וועלכע זיינען שפעטער אויך געווארען מוסרים און ביטערע שונאים פון זייער פאלק, איז געווען אבנר פון בורגאס. דער דאזיגער אבנר איז געווען א בעדייטענ־דער תלמודיסט און פילאזאף. ר' משה נרבוני זאגט וועגען איהם, אז ער איז געווען א „חכם מהמיוחדים שבדורו",

---

*) דער פאבסט איז דאן געווען אין „גלות", און האט זיך אויפגע־האלטען אין אוויניאן, דרום פראנקרייך. זיין איינפלוס איז דארום דארטען און אין שפאניען געווען שטארקער ווי אין די אנדערע אייראפע־אישע לענדער.

איינער פון די גרעסטע געלעהרטע פון זייט צייט. נאָך זיין טויפען זיך האָט ער געביטען זיין נאָמען אויף אַ ל פ אָ נ ז אָ און ער איז בעקאַנט אלס אלפאָנזאָ פון בורגאס אָדער אלפאָנזאָ פון ו ו א ל א ד אָ ל י ד, אין לעצטען פּלאַץ איז ער געוואָרען דער הויפּט־פּריעסטער פון דער דאָרטיגער קירכע.

די ערשטע צייט האָט ער זיך אַ פּנים געשעהמט מיט זיין טהאט און ער האָט זיך געזוכט צו פערענטפערען. ער האָט אָנגעשריבען אַ פּאמפלעט אונטער דעם נאָמען „אגרת הגזרה“, דער בריעף וועגען דעם אונפערמיידליכען. אין דעם דאָזיגען פּאמפלעט זוכט ער צו בעווייזען, אז ער איז אייגענטליך ניט שולדיג אין זיין טהאט. מענשען זיינען ניט פריי, זיי האָבען ניט קיין פרייען ווילען, אַלץ איז פון פאָראויס בעשטימט און איינגעאָרדענט, אַלץ איז על פּי גזרה. מענשליכע טהאטען זיינען ניט אבהענגיג פון איהם, זיי זיינען אורזאכען פון פאָלגען, רינגעלעך אין אַ לאַנגע קייט. ער האָט אויף זיי קיין דעה ניט, ער קען זיי ניט קאָנטראָלירען, און ער דאַרף דארום ניט גע־האַלטען ווערען פעראנטוואָרטליך פאר זיי. אומזיסט איז דער מענשליכער שטרעבען, ווארים „זיי זיינען ווי פיש אין אַ שלעכטע נעץ און ווי פויגעלאך אין אַ פּאסטקע“. דער מענש קען ניט ענטרינען פון זיין מזל.

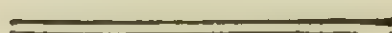
עס פערשטעהט זיך, אז די דאָזיגע זאָנדערבארע פער־טהיידינגונג פון דעם משומד האָט געקענט ארויסרופען בלויז שפּאָט און פעראַכטונג צווישען זיינע פריהערדיגע חברים און גלויבענס־געגאָסען. זיי האָבען זיך ניט געשעהמט איהם צו זאָגען, וואָס זיי דענקען וועגען איהם און זיין טהאט, אז ער האָט צוליעב אַ בעסערען מאָהלצייט פערראטהען זיין פאָלק. דאָס האָט איהם נאָך מעהר אויפגערייצט און ער האָט אָנגע־באַנגען ארויסצוטרעטען אלס אָפענער בעשולדיגער און מוסר פון אידען און אידעשקייט.

ר' משה נ ר ב ו נ י איז געוועזען דער איינציגער, וואָס האָט געפונען פאר נויטיג צו בעקעמפּפען אַ ב נ ר'ס לעהרען פון דע־טערמיניזם, ריכטיגער, פאטאליזם, אויפ'ן טעאָרעטישען באָ־דען. ער האָט אָנגעשריבען אַ פּאמפלעט אונטער דעם נאָמען

„מאמר בבחירה", אין אַבהאַנדלונג וועגען דעם פרייען ווילען. אַלע פאסירונגען, טענה'עט ער, זיינען טאַקע פאָלגען פון אור־זאכען, אָבער זיי, די פאָלגען, זיינען ניט שטענדיג אונפער־מיידליכע. ווען א גענענשטאַנד ברענט איז אין דעם שולדיג א פייער; דער פייער איז די סבה פון ברענען. אָבער דער גע־גענשטאַנד מוז ניט ברענען, ווען מען לייגט איהם ניט אריין אין פייער אָדער ווען מען צינדט איהם ניט אָן. דער מענש־ליכער ווילען גופא איז איינע פון די אורזאכען, וואָס רופען ארויס פאָלגען.

א חוץ דעם „מאמר בבחירה" האָט ר' משה נ ר ב ו נ י אָנגעשריבען א פירוש אויף דעם „מורה נבוכים" און פיעלע אנ־דערע ספרים. אין זיין פילאָזאָפיע איז נרבוני א קאָנזעקווענ־טער אריסטאָטעליאנער, ווי דער אריסטאָטעליאניזם איז אויסגעטייטשט געוואָרען פון אבן־ר א ש ד.

דער וויכטיגסטער און בעדייטענדסטער פון אלע אידישע פילאָזאָפען אין דרום־פראנקרייך, איינער פון די גרעסטע וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין מיטעל־אלטער, איז ר' ל ו י ב ן ג ר ש ו ן אָדער גערסאנידעס (דער רלב"ג).

X.

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג). זיינע וויסענשאפטליכע, מאטהעמאטישע און אסטראנאמישע ספרים. זיינע פירושים אויף דער ביבעל. זיין פילאָזאָפישער ספר „מלחמות ה'". זיין בעציהונג צו די פריהערדיגע פילאָזאָפען און זיין אונערשראָקענהייט. זיין מיינונג וועגען אונשטערבליכקייט. זיין מיינונג וועגען גאָט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען. וואָס מיינט השגחה? איז די וועלט א בעשאָפענע אָדער אן אייביגע? איז זי בעשאָפען פון גאָר נישט אָדער פון א עטוואָס?

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג), אויך בעקאנט אלס לעאָן דע באַנאָלס און מאגיסטער לעאָ העברייאוס, איז געבאָרען געוואָרען אין באַנאָלס אין יאָהר 1288 און איז געשטארבען אין יאָהר 1344.

ער האט אפּגעשטאמט פון אן אנגעזעהענע און לומדישע פאמיליע, זיין זיידע פון זיין מוטער'ס צד איז געווען דער רמב"ן, און ער האָט נאָך אין זיינע יונגע יאָהרען געקראָגען א גרינדליכע אידיש־תלמודישע ערציהונג. ער איז געווען איינער פון די בעקאנטעסטע תלמודיסטען פון דרום־פראנקרייך אין זיין צייט. זיינער א אינגערער צייט־גענאָסע, ר' יצחק דע לאטטעס, שרייבט וועגען איהם: „אונזער גרויסער „נשיא", ר' לוי בן גרשון, איז געווען דער מחבר פון פיעל וויכטיגע ספרים. ער האָט געשריעבען פירושים איבער דעם תנ"ך און דעם תלמוד. אין אלע צווייגען פון דער וויסענשאפט, איבערהויפּט אין לאָגיק, פיזיק, פילאָזאָפיע, מאטהע־

מאטיק און מעדיציז האט ער צו זיך קיין גלייכען ניט" (שערי ציון).

צוזאמען מיט זיין אידישער בילדונג האט ער אויך אנגעפאנגען צו שטודירען דיא וויסענשאפטען און די פילאזאפיע, ווען ער איז נאך געווען גאנץ יונג, ניט קימערענדיג זיך וועגען דעם פערבאט פון רשב"א, וועלכער האט ארויפגעלעגט א חרם אויף אלע וואס וועלען לערנען פילאזאפיע איידער זיי ווערען פינף און צוואנציג יאהר אלט. צו דרייסיג יאהר האט ער שוין אנגעפאנגען שרייבען זיין בעריהמטען ספר „מלחמות ה'" (די קריעג פון גאט), וואו ער צייגט ארויס ניט בלויז א טיפען און גרינדליכען קענען פון דער פילאזאפיע, נאר אויך א ברייטע און אן אלזייטיגע בעקאנטשאפט מיט די וויסענשאפטען פון יענער צייט.

כאטש ער איז געווען א גרויסער תלמודיסט, האט ער זיך פון דעסטוועגען ניט אפגעגעבען מיט רבנות. זיין חיונה האט ער געצויגען פון דער מעדיצינישער פראפעסיע. עס ווערט בעהויפטעט, אז ער איז געווען דער דאקטאר פון דעם פאפסט קלעמענט דעם זעקסטען, וועלכער איז געווען א גרויסער פערעהרער פון דעם אידישען געלעהרטען. דער פאפסט האט זאגאר געלאזען איבערזעטצען אין לאטייניש א טהייל פון דעם רלב"ג'ס ווערק איבער אסטראנאמיע. יענעם טהייל וואו ער בעשרייבט זיין ערפינדונג פון אן אינסטרומענט צו מאכען אסטראנאמישע השבונות.

דער רלב"ג איז דער מחבר פון פיעלע וויכטיגע ספרים איבער פערשיעדענע געגענשטענדע. ער האט געשריבען פרושים אויפ'ן „חומש", אויף די „נביאים ראשונים" און די „כתובים". זיינע ערקלעהרונגען אויף דער ביבעל טראגען גאנץ אפט א פילאזאפישען כאראקטער; ער זוכט אריינצוברייגען זיינע פילאזאפישע מיינונגען אין דעם טעקסט פון דער ביבעל, און ווען עס איז איהם נויטהיג טייטשט ער אויס דעם טעקסט אויף אן אללעגארישען שטייגער. ער געהט אבער ניט אזוי ווייט וויא דיא אנדערע אללעגאריסטען פון זיין צייט: ער האלט זיך שטרייננ אן פראסטען פשט, וואו עס

האנדעלט זיך וועגען די מצוות אָדער וועגען ערצעהלונגען פון היסטארישע פּאסירונגען.

פון זיינע תלמודישע שריפטען דערמאָנט ער א פירוש אויף דער מסכת „ברכות", וועלכע איז אָבער פערפאלען גע־וואָרען. ער האָט אויך געשריעבען איבער די „דרייצעהן מדות" (מעטהאָדען) פון ר' ישמעאל און ערקלעהרונגען אויף מאנכע „אגדות" פון דעם תלמוד.

א חוץ זיינע ספרים איבער אידישע ענינים האָט ער אָנ־געשריעבען 1) אן אבהאנדלונג איבער לאָגיק, ספר ההקש הישר; 2) אן אבהאנדלונג איבער אלגעברא (מעשה חושב); 3) א אָבהאנדלונג איבער געאָמעטריע; 4) אן אבהאנדלונג איבער אסטראלאָגיע אין 5) אן אָבהאנדלונג איבער אסטרא־נאמיע, וועלכע איז לכתחלה געווען א טהייל פון זיין ספר „מלחמות ה'" איבער פילאָזאָפיע.

אלע זיינע ספרים, סאי איבער דער ביבעל און סאי וועגען די וויסענשאפטען און פילאָזאָפיע, האָט ער געשריעבען אין העברעאיש, כאָטש ער האט, ווי עס ווייזט אויס, אויך געקענט אראביש און לאטייניש. זיין שפּראך איז קלאָהר און פשוט אָהן שום מליצות. אין דער הקדמה פון זיין ספר „מלחמות ה'" רעדט ער וועגען דעם, ווי עס איז נויטהיג פאר א שרייבער צו זיין סיסטעמאטיש און צו אויסהיטען זיך פון מליצות: „עס איז קלאָהר, אז דער שרייבער שרייבט ניט פאר זיך, נור צו בעלעהרען אנדערע. און דערפאר דארף ער זיך אנשטרענגען צו סיסטעמאטיזירען זיינע געדאנקען אויף אזא אופן, אז זיי זאָלען זיין פערשטענדליך פאר דעם לעזער... דער־פאר דארף ער אָנפאנגען פון די לייכטערע און אריבערגעהן צו דיא שווערערע... די שרייבער וואָס טהוען ניט אזוי, וואָס מאַ־כען זייערע געדאנקען אונפערשטענדליך ענטוועדער צוליעב זייער שלעכטער סיסטעם אָדער דורך זייער שווערער שפּראך, דערגרייכען ניט דעם ציעל, וואָס יעדער שרייבער שטעלט זיך. ניט בלויז העלפען זיי ניט דעם לעזער, נאָר זיי צוטומלען איהם נאָך מעהר... מאנכעס מאָל טהוען עס די דאָזיגע מחברים מיט א כיון. ווען זיי זיינען זיך משער, אז זייער שרייבעריי

האָט פעהלערען און איז שוואך, געברויכען זיי שווערע ווערטער אָדער שעהנע אויסדריקע, כדי איינצושרעקען דעם לעזער און דערמיט צו פערדעקען זייערע פעהלערען און זייער שוואכקייט... דאָס איז די סבה, וואָס מיר בענוטצען זיך ניט מיט שעהנע מליצות און מיט א שווערען לשון" *).

די קורצקייט און די פשוט'קייט פון דער שפּראך מאַכט אָבער דעם „מלחמות ה" בשום אופן ניט פאר אנגענאהמע אָדער אפילו פאר לייכטע לעזע־שטאף. פון אלע העברעאישע ביכער איבער פילאָזאָפיע, וואָס זיינען געשריעבען געוואָרען אין מיטעל־אלטער, איז דער „מלחמות ה" דער שווערסטער. אין דעם איז שולדיג זיין מעטהאָדע. דער ר ל ב " ג שרייבט אויף דעם זעלבען שטייגער ווי די אלע פּראפעסאָרען פון פילאָזאָפיע (סכאָלאַסטיקער) אין מיטעל־אלטער האָבען געשריבען : ער לאָזט זיך אריין אין האאר־שפּאלטענדע לאָגישע פּייערוועֶרק, וואָס פערטונקלען גאַנץ אָפט דעם ענין אנשטאדט איהם קלעהרער צו מאַכען.

ער איז אַ שטריינגער לאָגיקער און א קאַלטער מאַטהעמאַטיקער. ער האָט ליעב צו בעהאַנדלען א פראַגע פון אלערליי מעגליכע זייטען און ווינקלען, ניט אויסלאָזענדיג קיין איינצעלהייט, קיין קנייטש. ער ברייננגט די אלע מיינונגען, וואָס געפינען זיך איבער א בעשטימטע פראַגע, די אלע „דאפירס" און די אלע „דאָגעגענס", אנאַליזירט און צוגליעדערט זיי דאן מיט אַ שטריינגער לאָגיק, צייגט ארויס זייערע שוואכקייטען

*) „כי המחבר הלא מבואר שלא יחבר לעצמו, אבל להשפיע לזולתו. ולזה ראוי לו שישים השתדלותו לסדר דבריו בדרך יגיע בה המעיין אל תכלית הכונה בספר ההוא, ומפני זה יתחייב לו שיתחיל הלמוד בקל... אבל המחברים אשר לא ינהגו כמו זה המנהג אלא שהם מוסיפים העלם והסתר בדבריהם מצד סדורם או עומק לשונם... הם מפסידים הכונה אשר בעבורה יחבר כל מחבר, כי הם לא די שלא יועילו למעיין, אלא שיוסיפו על מבוכתו מבוכה... ואולם לפעמים יהיה זה לתחבולה מן המחבר: וזה כי נשערו במום מאמריו או בחולשתם, יתקן להם לשונות עמוקים וצחים ויחבר להם עוד ענינים יבהילו המעיין הבהלה חזקה, עד שיסתיר זה ממנו מה שבמאמרים ההם מן המום או מן החולשה... ולזאת הסבה לא השתמשנו בו במליצות נאות ובלשונות עמוקים".

און וויא זיי זיינען זיך איינע די אנדערע סותר, און קומט דאַן ארויס מיט זיין מיינונג. גאנץ אָפּט שיידעט זיך זיין אייגענע מיינונג אונטער פון דער מיינונג, וועלכע ער בעקעמפּפט בלויז אין אַז עדעלע, קוים בעמערקבארע ריין־לאָגישע שאַטירונג. וועלכע אפילו דער אויפמערקזאמער לעזער קען קוים כאַפּען. על פּי רוב זוכט ער צו צופיהרען די אלע בעווייזע, פאר די „דאפירס" און פאר די „דאגעגענס", צו א לאָגישע פּאָרמולע, צו א סיללאָגיזם, אָדער צו א מאַטעמאַטישע אַקסיאָמע. דער גאנצער געבוי ווייזט דאַן אויס, ווי אַן ענטפער אויף א גע־אמעטרישע פּראָבלעם. און איהם קומט אָפּט אויס צו ווידער־האַלען זיינע הנחות און די פּועל־יוצא'ס. וואס דאס פערמאַ־טערט אויך דעם לעזער. ווען איהר נעהמט נאָך דערצו אין אנבעטראַכט, אַז דער ר ל ב"ג, פּונקט ווי אלע מעטאַפּיזיקער, בעהאַנדעלט ב ע ג ר י ע פּ ע אַזוי ווי זיי וואָלטען געוועזן ווירקליכקייטען. לאָגישע פּאָרמולער, ווי זיי וואָלטען געוועזן פאקטישע טהאַטזאַכען, פאנגט אייך אָן צו פערדריסען, וואָס אַזוי פיעל שאַרפזין, אַזוי פיעל חריפות, איז פערוועגדט גע־וואָרען אויף זאכען, וואָס האָבען סוף כל סוף קיין ממשות ניט.

דער ר ל ב"ג איז דער אונערשראָקענסטער פון אלע אי־דעשע מיטעל־אַלטערליכע פילאָזאָפען. ער בעהאַנדעלט די פּראַגען, וועלכע אינטערעסירען איהם ניט ווי א טעאָלאָג, נאָר ווי א פילאָזאָף. דאָס מיינט בשום אופן ניט, אַז דער רלב"ג ערלויבט זיך צו האָבען אנדערע מיינונגען ווי די תורה, אָדער אַז ער איז ניט פרום גענוג. ער איז אָבער אַזוי טיעף איבער־צייגט אין דער אונפעהלבאַרקייט פון דעם מענשליכען שכל, אין דעם אבסאָלוטען אמת פון די לאָגישע פּאָרמולען, אַז ער איז זיכער, דאָס קיין אנדער אמת ווי דער אמת פון שכל איז ניטאָ, און אַז די תורה, וועלכע איז אויך אמת, קען ניט זיין להיפּוך פון דעם אמת פון שכל. „און דערפון איז קלאָהר, אַז אויב דער פילאָזאָפישער געדאנק וועט אונז ברענגען אין די דאָזיגע ענינים צו מיינונגען, וואָס ווייזען אויס אנדערש ווי דער פּראָסטער פּשט פון דער תורה, וועלען מיר זיך צוליעב דעם ניט צוריקהאַלטען פון צו זאָגען דעם אמת. דאָס הייסט

ניט זיין געגען דער תורה, ווייל די תורה צווינגט אונז ניט צו גלויבען אין ליגענס; פערקעהרט, זי פערפערטיגט אונז מיט אלע מעגליכקייטען צו בעגרייפען דעם אמת... און דעריבער זיינען מיר זיך נוהג פריהער פאר אלין צו בעהאנדלען די דאָזיגע חקירות פון א ריין פילאָזאָפישען קוק. און דערנאָך ווערט אונז קלאָר, אז דאָס, צו וואָס מיר זיינען געקומען דורך דעם שכל, דורך דעם „עיון“, וועגען די דאָזיגע ענינים איז טאַקע אויך די מיינונג פון דער תורה“.*) דער רלב"ג געהט ווייטער ווי דער רמב"ם; ער זוכט ניט „אויסצוטייטשען“ די תורה, אז זי זאָל זיך צופאסען צו די פאָרשונגען פון מענשליכען פערשטאנד. ער לאָזט דעם שכל פריי און אונגעשטערט טהאָן זיין ארבייט, אָהן אירגענד וועלכע ריקזיכטען וועגען דער תורה. ער געפינט אָבער, אז די רעזולטאטען פון זיין פאָרשונג זיינען מסכים מיט די מיינונגען פון דער תורה...

דער רלב"ג איז ביי זיך א תקיף און איז זיכער אין זיינע אייגענע כוחות. איהם קימערט ניט, וואָס געגען איהם וועלען ארויסטרעטען מענשען, „וואָס האָבען זייערע מיינונגען געקראָגען בירושה פון אנדערע. מיט די מענשען פון דער דאָזיגער כתה האבען ניט מיר וואס צו רייערן. פאר זיי איז געווג דער גלויבען און זיי ווילען ניט וויסען.“ איהם קימערט אויך ניט, וואָס מאנכע פון די איינגעשראָקענע פילאָזאָפען וועלען עס בעטראכטען פאר א חוצפה פון זיין זייט, וואס ער נעהמט זיך אונטער צו פערענטפערען אזא פראגע ווי די וועלט־שעפפונג. זיי, די לעצטע, מיינען, אז מיט דעם שכל קען מען די דאָזיגע פראגע ניט בערענטפערען, בפרט ווען אפילו דער

*) „ולזה הוא מבואר שאם היה דרך העיון מביא אותנו באלו הענינים אל זולת מה שיראה מפשוטי התורה, לא היינו נמנעם מלפני התורה להגיד בהם האמת, כי אין זה חולק על התורה לפי האמת, כי אין נמוס יכריח אותנו להאמין הדברים הכוזבים, אבל היא מישרת אותנו בתלית מה שאפשר להשגת האמת... ולזה היה מנהגנו כאלו הדרושים לחקור בהם חקירה שלמה, תחילה מצד העיון, ואחר כך נתבאר לנו שמה שהביאנו אליו העיון בדבר דבר מאלו הדרושים הוא דעת תורתנו“.

רמב"ם האָט איהר ערקלעהרט פאר א פראגע, וואָס שטעהט אויסערהאַלב די גרענצען פון דעם מענשליכען שכל. פאר זיי איז דאָס גופא שוין א גענוגענדער בעווייז, אז מען קען די דאָזיגע פראגע איבערהויפּט ניט לייזען, וואָרים אויב די לייזונג פון דער פראגע וואָלט געווען מעגליך, וואָלטען עס דאָך די קדמונים ניט אויפגעגעבען. „דאָס", זאגט דער רלב"ג, „איז א שוואכע טענה. דערפון וואָס די „פריהערדיגע" האָבען ניט געוואוסט, איז נאָך ניט געדרונגען, אז די שפּעטערע קענען עס אויך ניט וויסען. די צייט און דער פּראָגרעס העלפען ארויסצוברענגען דעם אמת. אויב קיינער וואָלט ניט געקענט ווי־סען מעהר ווי דאָס וואָס ער האָט געלערענט פון די פריהערדי־גע, וואָלט איבערהויפּט ניט מעגליך געווען קיין חכמה".

דער רלב"ג ווערט בעטראכט אלס דער טיעפסטער און קאָנזעקווענטעסטער אריטאָטעליאנער צווישען אידען. ער איז אָבער ווייט פון צו זיין א בלינדער חסיד פון אריסטאָטעלסען. ער איז א פּאָלשטענדיג זעלבסטשטענדיגער דענקער און ער ערלויבט זיך צו האָבען זיינע אייגענע מיינונגען. ער טרעט ארויס געגען אריסטאָטעלסען מיט דער זעלבער שטאַרקייט און זעלבסטצוטרויען ווי געגען דעם רמב"ם.

דער „מלחמות ה'" איז ניט קיין פאלשטענדיגע אבהאנד־לונג איבער פילאָזאָפיע. ער שטעלט מיט זיך ניט פאָר א גאַנצע פילאָזאָפישע סיסטעם, ווי דאָס איז, צום ביישפּיעל, דער „מורה נבוכים". אזעלכע פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונגען זיינען אין דעם רלב"ג'ס צייטען שוין געווען מעהרערע אין העברעאיש. דער רלב"ג בעשעפטיגט זיך דארום נאָר מיט אזעלכע פילאָזאָפישע פּראָבלעמען, וואו ער האָט צו זאָגען עט־וואָס נייעס. ער בעהאַנדעלט די יעניגע פראגען, וועלכע דער רמב"ם האָט אין זיין „מורה נבוכים" ענטוועדער וועניג בע־ריהרט אָדער ער האָט זיי פערענטפערט אויף אזא אופן, וואָס איז געגען זיינע, דעם רלב"ג'ס, אנזיכטען.

איינע פון די דאָזיגע פראגען איז די פראגע וועגען „השארת הנפש" (אונשטערבליכקייט). דער ערשטער קאַפּיטעל פון „מלחמות ה'" בעהאַנדעלט די דאָזיגע פראגע.

א ר י ס ט אָ ט ע ל ס אַליין האָט זיך ניט גענוג קלאָר אויסגעשפּראָכען וועגען דעם „מהות“ פון דעם מענשליכען שכל*) און וועגען זיין אונשטערבליכקייט. פון איין פּלאַץ קען מען ארויסדרינגען, אז דער שכל איז ניט מעהר ווי אַן איינגענשאפט פון קערפּער און שטעהט אין דער זעלבער בעציהונג צום קערפּער ווי די פ אָ ר מ ע פון א זאך צו איהר מאַטעריע, ווי די „צורה“ צום „חומר“. פון א זעלבסטשטענדיגער עקזיסטענץ פון שכל אויסערהאַלב דעם קערפּער קען גאָר קיין רייד ניט זיין, אזוי ווי עס קען ניט זיין די פ אָ ר מ ע פון א זאך אהן דער זאך. מיט דעם טויט פון קערפּער ווערט נאַטירליך אויך דער שכל פערשוואונדען. דאָס איז אייגענטליך א ריין מאַטעריאַליסטישער בעגריף פון שכל. אין א צווייטען פּלאַץ מאכט אריסטאָטעלס א חלוק צווישען דעם מאַטעריעלען אדער דעם פּאסיווען שכל, וואס עקזיסטירט בלויז אין מעגליכער עקזיסטענץ און דעם שכל וואס איז ארויס פון מעגליכען און ווירקליכען צושטאַנד, דער „טהעטיגער שכל“, וועלכער איז אונשטערבליך.

די מפורשים פון אריסטאָטעלסען האָבען געזוכט צו פערענטפערען די דאָזיגע סתירה, יעדער אויף זיין אופן. דער רלב״ג ברענגט די מיינונגען פון א ל כ ס נ ד ר, ט ה ע־מ י ס ט י א ו ס און א ב ן ־ ר א ש ד. לויט אלכסנדר

*) אונטער דעם וואָרט „שכל“ ווערט ביי די מיטעל־אַלטערליכע פּילאָזאָפען פון די פערשיעדענע שוהלען פערשטאַנען די ספּעציעל מענשליכע פעהיגקייט זיך צו בילדען א ל ג ע מ י י נ ע אידעען, אוניווערזאלס, אויף דעם סמך פון די איינצעלנע איינדריקע וואָס ער קריעגט דורך זייע חושים. די דאָזיגע פעהיגקייט, וואָס שיידט אונטער דעם מענשען פון די אנדערע חיות, איז עס, לויט זיי, די מענשליכע נשמה, אזוי אז דער וואָרט „שכל“ האָט דאַ די זעלבע בעדייטונג וואָס דאָס וואָרט נשמה.

נאָט איז ריינער שכל און דער גאַנצער אוניווערזום איז גאָט׳ס א שכל׳דיגער געדאַנק. די הימלישע קערפּערס זיינען לעבעדיגע וועזענס און יעדער פון זיי האָט א „שכל“, וואָס איז אויף איהם ממונה. אונזער וועלט, די וועלט פון אונטער דער לבנה, די וועלט פון די פיער עלעמענטען, האָט אויך אזא שכל, וועלכער הייסט „שכל הפועל“.

איז דער שכל ניט מעהר ווי אן אייגענשאפט פון דעם לעבעדי־גען מענשליכען קערפער. די אייגענשאפט ווערט ארויסגערו־פען אין ווירקליכקייט דורך דער ווירקונג פון דעם וועלט־שכל, פון גאט אליין, וועלכער ווירקט אבער בלויז, ווען דער מענש לעבט, ווען דער מענש בעזיצט די כלים, די חושים, צו בעגריי־פען זאכען. מיט דעם טוידט ווערט דער מענשליכער שכל פערשוואונדען, ווייל עס ווערען פערשוואונדען די חושים. קיין אונשטערבליכקייט איז ניטא. לויט ט ה ע מ י ס ט י א ו ס קומט אויס, אז דער שכל איז ניט בלויז אן אייגענשאפט פון קערפער, נאר א זעלבסטשטענדיגער „עטוואס" וואס געפינט זיך אין קערפער, וואס איז, אמת, פערבונדען מיט דעם קער־פער, אבער וועלכער האט א זעלבסטשטענדיגע עקזיסטענץ. ער איז אייביג און אונשטערבליך. א ב ן ־ ר א ש ד, לויט ווי דער ר ל ב"ג פערשטעהט איהם, מאכט א מין פשרה צווי־שען זיי. לויט איהם קומט אויס, אז די דאזיגע פארבערייטונג אדער אייגענשאפט פון דעם קערפער איז דער „שכל־הפועל" גופא (דע ר„שכל הפועל" איז דער אלגעמיינער שכל פון לעצ־טען „גלגל", פון „דער וועלט אונטער די לבנה"), וועלכער בע־העפטענדיג זיך מיט'ן גוף, רופט ארויס די דאזיגע אייגענ־שאפט פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט *). דער מענשלי־כער שכל איז א טהייל פון דעם אלגעמיינעם „שכל הפועל". נאכ'ן טוידט ווערט דער מענשליכער שכל, אויב ער איז ענט־וויקעלט, פעראייניגט מיטן' שכל הפועל, און בלייבט אונ־שטערבליך, אבער קיין אינדיווידועלע אונשטערבליכקייט איז ניטא.

דער רלב"ג צוגליעדערט די דאזיגע מיינונגען, די אלע „דאפירם" און „דאגעגענס", ווייזט ארויס זייערע שוואכקיי־טען און סתירות, און קומט צום שלום, אז קיינע פון זיי קען ניט אויסהאלטען קיין גרינדליכע קריטיק. ער זאגט דאן ארויס זיין אייגענע מיינונג:

דער שכל וואס איז געבארען מיט דעם מענשען איז

*) „הוא יחשוב שזאת ההכנה הוא השכל הפועל בעצמו, אלא שמצד דבקותו בנו הוא הכנה וימצא לו כוח על שישכיל מה שבכאן".

ניט מעהר ווי א פעהיגקייט אָדער אייגענשאַפט פון דעם מענשליכען קערפּער. די אור־מאַטעריע (חומר היולי), וואס איז דער מאַטעריעלער יסוד פון אלץ וואָס עקזיסטירט אונטער דער לבנה, האַט צווישען די איבריגע אויך די אייגענשאַפט ארויסצוענטוויקלען פון זיך דעם שכל. מיר ווילען די דאָזיגע אייגענשאַפט פון דער מאַטעריע א נאָמען געבען דער „אור־שכל“ (שכל ההיולאני). זי, די דאָזיגע פעהיגקייט, געפינט זיך אין א צושטאַנד פון מעגליכקייט (אין כוח“) און ווערט אונטער געוויסע אומשטענדען ארויסגערופען אָדער ארויסענטוויקעלט אין דער ווירקליכקייט (אין „פועל“). בלויז ווען די אור־מאַטעריע בעזיצט שוין לעבענס־קראַפט (כוח החיוני) און פארשטעלונגס־קראַפט (כוח המדמה), בלויז דאַן קען זי זיך אויך ערווערבען די פעהיגקייט ארויסצוברענגען פון זיך דעם שכל. וואָרום ווען ניט, וואָלט דאָך אלץ וואָס עקזיסטירט און בעשטעהט פון מאַטעריע אויך געמוזט בעזיצען דעם שכל. מיר זיינען דארום געצוואונגען אנצונעהמען, אז בלויז די מאַטעריע, וואָס האָט דערגרייכט א געוויסע מדרגה, אז בלויז זי איז פעהיג ארויסצוענטוויקלען פון זיך דעם שכל, וועלכער געפינט זיך ביי איהר אין דער מעגליכקייט.

דער „שכל ההיולאני“ אדער דער מאטעריעלער שכל ווערט ארויסגערופען פון כוח אין פועל דורך דער ווירקונג פון דעם „שכל־הפועל“. ער, דער „שכל־הפועל“, איז די אורזאכע און די קראַפט, וואָס רופט ארויס די בעוועגונג אין דעם אור־שכל פון דער אור־מאַטעריע, ווען זי, די לעצטע, געפינט זיך אין דעם נויטיגען צושטאַנד, ווי עס איז שוין אויבען בעמערקט געוואָרען.

דער „שכל ההיולאני“ איז איינער און דער זעלבער ביי אלע מענשען, ווייל, ווי מיר האָבען שוין געזעהן, איז ער דאָך ניט מעהר ווי אַן אייגענשאַפט אין דער אלגעמיינער אור־מאַ־טעריע. דער „שכל־הפועל“ וויעדער, וואָס ווירקט אויף דעם שכל ההיולאני“, איז אויך איינער און דער זעלבער פאר אלע מענשען, ווייל ער איז דאָך דער א ל ג ע מ י י נ ע ר שכל פון דער ג א נ צ ע ר וועלט פון אונטער דער לבנה. דערפון

איז אָבער נאָך ניט גערדרונגען, אז אַלע מענשען דארפען האָ־
בען די זעלבע און גלייכע שכל'ען. דאָס ווענדט זיך אָן דעם,
אויף וויפיעל יעדער מענש בעזונדער זוכט צו בעפריעדיגען
זיין פערלאַנג נאָך וויסען און פאָרשען. וואס מעהר איינער
לערענט און שטודירט, וואָס מעהר איינער פערטיעפט זיך אין
אַלערליי פראגען, אַלץ מעהר ענטוויקעלט ער ארויס זיין שכל,
אַלץ א גרעסערען, אַלץ א שטארקערען, אַלץ אן אומפאסענדע־
רען שכל ע ר ו ו ע ר ב ט ער זיך. דער ר ל ב"ג רופט דאָ־
רום אָן דעם מענשליכען אינדיווידועלען שכל, — „שכל
הנקנה", דער ערוואָרבענער שכל.

דער „שכל הנקנה" איז אַלזאָ ניט מעהר ווי דער סכום,
דער סך־הכול, פון וויסען, וואָס דער מענש האָט זיך ערוואָר־
בען אין פערלויף פון זיין לעבען. דאָס דאָזיגע וויסען, די דאָ־
זיגע שכל'דיגע בעגריעפע, זיינען לויט דעם ר ל ב"ג ניט בלויז
פארשטעלונגען. נאָר ווירקליכקייטען. רוחניות'דיגע רעאליטע־
טען, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען, וועלכע קענען ניט
ווערען פערשוואונדען מיט דעם מענשענ'ס טוידט. דער
„שכל הנקנה" איז א רעזולטאט פון דער ווירקונג פון דעם
„שכל הפועל", וועלכער איז דורכאוים ווירקליכקייט, אונקער־
פערליך און אונשטערבליך; ער, דער „שכל הנקנה", מוז דאָ־
רום אויך זיין אונקערפערליך און אונשטערבליך. ווען מען
רעדט פון מענשליכער אונשטערבליכקייט, ווערט געמיינט די
אונשטערבליכקייט פון דעם ערוואָרבענעם שכל. מען דארף
אָבער וויסען, אז קיין נייע בעגריעפען, „מושכלות", קען זיך
דער „שכל הנקנה" ניט ערווערבען נאָכ'ן טוידט, ווייל עס
פעהלען איהם דערצו די כלים. דער „שכל ההיולאני" שטארבט
אָפּ מיט דעם מענשען.

די אַלע שכל'דיגע בעגריעפע בלייבען לעבען נאָכ'ן טוידט
ניט בלויז אלס איינצעלנע, יעדער בעזונדער, נאָר זיי בילדען
מיט זיך עטוואָס גאנצעס און הארמאָנישעס אין צוזאמענהאַנג
איינער מיט דעם אַנדערען. ביין לעבען, צוליעב די שטערונ־
גען פון גוף, איז אונזער וויסען נויטוועגדיגערווייזע בע־
גרענצט און ניט קלאָהר. מיר ווייסען די זאכען מצד זייערע

פרטים און מיר קענען די אלע פרטים ניט פערבינדען אין איין גאנצעס; מיר זעהען און פערשטעהען איינצעלנע ערשיינונ־גען, איינער מעהר, דער אנדערער וועניגער, אבער מיר זעהען ניט די גאנצקייט, די איינהייט, פון די איינצעל־ערשיינונגען. וועז פון מענשען בלייבט נאר ריינער שכל, דער „שכל הנקנה", פערשווינדען די הינדערניסע מצד דער מאַטעריע, און ער קען זעהן די זאכען אין זייער גאנצקייט. אין דעם בעשטעהט דער מענשליכער גליק פון השארת הנפש. אויף אזוי וויט און נור אויף אזוי וויט ווערט דער שכל הנקנה בעהעפט מיט דעם „שכל הפועל" אבער ער ווערט ניט פערשוואונדען אין איהם.

דער „שכל הנקנה„ ווערט ניט פערשוואונדען נאר'ן טויט אין דעם „שכל הפועל" אלס א טייל פון איהם, ווי דאס ווילען האבען אנדערע פילאזאפען. דער מענש קען אזא הויכע מדרגה ניט דערגרייכען. דערצו וואלט נויטיג געווען, אז ער זאל וויסען און בעגרייפען אלץ וואס עס איז דא צו וויסען און בעגריי־פען, אלץ וואס דער „שכל־הפועל" בעגרייפט, אלץ וואס עס געפינט זיך אין דער וועלט פון אונטער דער לבנה. ער וואלט געמוזט וויסען און פערשטעהן אלע נאַטירליכע ערשיינונגען, די מיליאָנען גרויסע און קליינע ערשיינונגען, ניט נאר אלס פרטים, נאר אויך אין זייער צוזאמענהאנג איינער מיט דעם אנדערען. נאר דאן וואלט ער געקענט ווערען א י י נ ס מיט דעם „שכל הפועל". דערצו, אויב מען זאל אננעהמען, אז דער אינדיווידועלער שכל פעראייניגט זיך מיט דעם „שכל־הפועל", מוז ער דאך פערלירען זיין אינדיווידואליטעט, און עס וואלט דאן ניט געקענט זיין קיין חילוק צווישען איין שכל און דעם אנדערען, עס וואלט ניט געווען קיין חלוק צווישען דעם פיעל ־ וויסענדען און דעם אונוויסענדען. עס וואלט גע־מיינט, אז וויסען און אונוויסען איז איינס און דאס זעלבע. עס וואלט אויסגעקומען, אז דער „שכל־הפועל", אין וועמען די אלע שכל'ען פעראייניגען זיך, איז אי וויסענד, אי אונווי־סענד אין איינער און דער זעלבער צייט.

דער „שכל הנקנה" פיהרט, אלזא, א זעלבסטשטענדיגע, אינדיווידועלע עקזיסטענץ. יעדער מענש, אין אנדערע ווער־

טער, האָט אַן אינדיווידועלען שכל אָדער נשמה און איז אינ־דיוויודועל אונשטערבליך. נאַטירליך, יעדער לויט זיין מדרגה נאָך, יעדער לויט דעם סכום פון וויסען און גוטע מעשים וואָס ער האָט זיך ערוואָרבען. יעדער האָט „עולם הבא", כאָטש ניט אַלע גלייך.

* * *

איידער דער רלב"ג קומט צו דער פראגע פון „ידיעה און בחירה" בעהאנדעלט ער די פראגע פון חלומות, וואהרזאגעריי און נבואה. געלעהרטער און פילאָזאָף וואס ער איז געווען, איז ער דאָך בלויז א קינד פון זיין צייט און האט זיך ניט געקענט אין גאנצען בעפרייען פון די גלויבענס, וואס מיר אין אונזער שטאַלץ רופען „אבער־גלויבענס", פון זיינע צייט־גענאָסען. ער גלויבט אין דער ווירקונג פון די הימלישע קערפּערס אויף די פּאסירונגען פון אונזער וועלט, און אויב די אסטראלאגען טרעפען ניט שטענ־דיג מיט זייערע פאראויסזאגונגען, איז עס „מחמת מיר זיינען אזוי ווייט פון יענע הימלישע קערפּערס סאַי אין דער מאַ־טעריע און סאַי אין רוים", אז מיר קענען זיי ניט בעגרייפען פאלשטענדיג מיט אונזערע חושים און מיר זיינען דארום ניט פעהיג אויסצושטודירען זייערע אייגענשאפטען. ער גלויבט אויך אין דער מעגליכקייט פון וואהרזאגעריי, און ער וויים אפילו צו דערצעהלען פון חלומות וואס זיינען מקוים גע־וואָרען. וועגען נבואה איז דאָך שוין ניטאָ וואס צו רעדען, „וואָרים אַלע פעלקער זיינען אויף דעם מסכים".

נון, וואס איז אַלזאָ אזוינס נבואה? אויך דער רמב"ם בעהאנדעלט די דאָזיגע פראגע, אבער ער, דער רמב"ם בעהאנדעלט איהר פון דער ריין־פסי־כאלאגישער זייט. פאר איהם איז די פראגע, וועלכע גייסטיגע פעהיגקייטען מוז א מענש בעזיצען, אום ער זאל ראוי זיין צו נבואה. ער קומט צום שלוס, אז א נביא קען זיין נאר אזאַ מענש, ביי וועמען דער שכל און די פאנ־טאזיע האבען דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון ענטוויקלונג.

דער רלב"ג גיט זיך אָפּ א חוין מיט דער פּסיכאָלאָגישער זייט פון דער פראגע אויך מיט איהר פילאָזאָפישער זייט. ביי איהם איז די פראגע פון נבואה פערבונדען מיט דער פראגע פון פאראויסבעשטימונג און דעם מענשליכען פרייען ווילען: ווי אזוי איז די נבואה און פאָראויסזאָגונג בכלל מעגליך, אויב מען זאָל אננעהמען, אז דער מענש האָט א פרייען ווילען? אויב דער נביא צי, להבדיל, דער וואהרזאגער, קען וויסען פון פאראויס, וואס עס וועט פּאסירען, דאן וועט עס דאך הייסען, אז די פּאסירונגען זיינען פון פאראויס בעשטימט, אז זיי זיינען אונפערמיידליך, און אויב דאס איז אזוי, האָט דאך דער מענש קיין פרייען ווילען ניט. און אויב א מענש האָט קיין פרייען ווילען ניט, טאָ וואס איז די פּעולה פון דעם נביא'ס שטראפען אוןווארנען?

עס איז קלאָהר, אז דער נביא קען ניט וויסען פאראויס אזעלכע פּאסירונגען, וואס זיינען ריינער צופאָל. אונטער דעם ווארט „צופאָל" ווערט פערשטאנען א פּאסירונג וואס קען פארקומען אי אזוי אי אנדעריש, און ביי א פּאסירונג וואס קען זיין אי אזוי און אי אנדעריש, איז דאך ניט שייך וויסען. ווייל אונטער דעם ווארט „וויסען" פערשטעהען מיר עטוואס בעשטימטעס, זיכערעס, אין וואס עס קען קיין ספק ניט זיין, וואו עס איז ניטאָ קיין צווייערליי מעגליכקייטען. „וויסען און מעגליכקייט" זיינען א תרתי דסתרי, א סתירה אין זיך גופא, וואס שליסען אוים איינע די אַנדערע.

ווי קען, אַלזאָ זיין אי נבואה און אי פרייער ווילען, און וואס פאר א זינן האָט נבואה, אויב קיין פרייער ווילען איז ניטאָ? ווי קריכט מען דאָ אַרוים פון דעם פּלאָנטער?

דער ר ל ב " ג זאָגט ארויס א געדאנק, וועלכער וואָלט געקלונגען העכסט מאָדערנע, ווען ער וואָלט איהם ארויסגעזאָגט אין מאָדערנע ווערטער און אין א מאָדערנע טערמינאָלאָגיע: די וועלט און איהרע פּאסירונגען, קליינע ווי גרויסע, ווערען רעגיערט דורך אייביגע, פעסטגעשטעלטע געזעטצע; זיי זיינען אונפערמיידליכע פאָלגען פון אורזאכען.

קיינע צופעלע זיינען ניטאָ. אפילו אזעלכע פּאסירונגען, וועל־בע ווייזען אונז אויס צו זיין ריין צופעליגע האָבען אויך אַ גע־וויסען סדר און אָרדנונג. די מענשליכע האנדלונגען ווערען אויך רעגולירט פון די דאָזיגע אלגעמיינע געזעטצע. אָבער דער מענש בעזיצט שכל, און דורך איהם קען ער אין געוויסע פעלע דורכזעטצען זיין ווילען געגען דיא נאטירליכע געזעטצע. דער מענשליכער שכל, און דער פרייער ווילען אלס רעזולטאט פון איהם, זיינען גופא א טהייל פון דיא בעשטימענדע אורזאכען. דער מענשליכער שכל גופא איז א טהייל פון דער יעניגער נאַ־טור, וועלכער בעאיינפלוסט איהם אין זיינע האנדלונגען. אויף אזוי ווייט וויא דער איינפלוס פון שכל ווירקט, און נור אויף אזוי ווייט, האָט דער מענש א פרייען ווילען. געברויכט אָבער דער רלב״ג דיא שפּראך און דיא טערמינאלאגיע פון די מיטעלאלטערליכע פילאָזאָפען, און אָט ווי דער דאָזיגער גע־דאנק קומט ארויס:

אלע פּאסירונגען אויף דער וועלט ווערען רעגולירט פון דיא הימעלשע קערפּערס, וועמעס איינפלוס קען ניט אויסגע־מיטען ווערען. דיא פּאסירונגען, וועלכע ווייזען אונז אויס וויא צופעליגע זיינען אין דער אמת׳ן אויך בעגרענעצט און רעגולירט פון זיי, אפילו ווען איינער איז מזל׳דיג און דער אנ־דערער ניט איז אין דעם אויך פאראנען א סדר*). דער מענש אָבער, זייענדיג בעשאנקען מיט׳ן שכל וואס מאכט איהם פאר אַ שותף מיט דיא הימעלשע וועזענס און בעזיטצענדיג א פרייען ווילען קען קעמפּפען געגען זייער ווירקונג. די דאָזיגע צופעליגע פּאסירונגען קענען דארום בעטראכט ווערען פון צוויי זייטען; 1) זיי זיינען אונבּערמיידליך מצד דער וויר־קונג פון דיא הימעלשע קערפּערס און 2) זיי זיינען מעגליכע

*) ונאמר שכבר יראה במה שבקרי ובהזדמן שיש לו סדור מה, עד שנכבר ימצאו אישים רבים תרבינה הצלחות כל איש ואיש מהם המתחדשות לו בקרי. והם האנשים הנקראים טובי המזל. וימצאו אנשים אחרים תרבינה רעות כל איש ואיש מהם המתחדשות לו בקרי. והם האנשים הנקראים רעי המזל. וזה ממה שיתייב שיהיה למה שבקרי הגבלה וסדור באופן מה (מלחמות ה׳, מאמר ב׳, פרק ב׳).

מצד דעם מענשליכען שכל און פרייען ווילען. דער מענש איז טאקע דארום בעשאנקען געווארען מיט'ן שכל, כדי ער זאל זיך קענען בעפרייען פון דעם איינפלוס פון די הימעלשע קערפערס*).

דער נביא אדער וואהרזאגער קען פאראויס זאגען דיא פאסירונגען נאר אויף אזוי ווייט אויף וויפיעל זיי זיינען אב־הייניג און בעשטימט פון דעם איינפלוס פון די הימעלשע קערפערס. דער נביא קען אבער ניט פאראויסזאגען די פאסי־רונגען אויף וויפיעל זיי זיינען אבהייניג פון מענשליכען פרייען ווילען. דער נביא זעהט, למשל, אז אן אונגליק איז אונפערמיידליך אין א בעשטימטען לאנד אדער שטאדט, דאס הייסט אונפערמיידליך לויט די בעשטימונגען פון די הימעל־שע קערפערס. דער נביא ווארנט די מענשען פון דעם לאנד אדער פון דעם שטאדט, און די מענשען האבען דעם פרייען ווילען צו האנדלען אזוי, אז דער אונגליק זאל אויסגעמידען ווערען. דערפאר קען טרעפען, אז א נביא זאל נביאות זאגען וועגען דעם חורבן פון א לאנד אדער שטאדט, און די נביאות זאל ניט מקויים ווערען, ווי עס האט פאסירט מיט דעם נביא יונה און די שטאדט נינוה.

די פראגע איז איצטער, פון וועמען און ווי אזוי קריגט דער נביא זיינע ידיעות? דער נביא איז, לויט דעם רלב"ג, ניט מעהר ווי א מענש ביי וועמען דער שכל איז ענטוויקעלט צו דער העכסט־מעגליכער מדרגה. דאס איז נאך אבער ווייניג. ער דארף דערצו נאך בעזיצען די פעהיגקייט צו קוקען אויף זאכען פון א רייון שכל'דיגען שטאנדפונקט, ניט ווערענדיג

*) ... הנה יחויב שיהיו אלו המקרים מוגבלים ומסודרים מצד אחד, ובלתי מוגבלים ומסודרים מצד אחר. ואולם הצד אשר הם מוגבלים ומסודרים... הם מצד הגרמיים השמימיים. ואולם הצד אשר הם בו אפשריים ובלתי מוגבלים ובלתי מסודרים הוא השכל והבחירה הנמצאים בנו, כי השכל והבחירה יש להם שיניעו אותנו אל זולת מה שהוא מוגבל מפאת הגרמים השמימיים... הנה השגיח השם יתברך בנו, כששם בנו שכל בעל תכלית, להגיענו אל זולת מה שהוא מוגבל מפאת הגרמים השמימיים. (מלחמות ה', מאמר ב', פרק ב').

בעאײנפלוסט פון די אנדערע גייסטיגע פעהיגקייטען. ווי צום ביישפּיעל פון דער פאַנטאַזיע. וואָס מעהר ביי איינעם איז ענטוויקעלט דער שכל און וואָס מעהר ער האט די פעהיגקייט „מתבודד צו זיין דעם שכל", דאָס הייסט, צו זעהען זאכען נאָר דורך דעם שכל, אלץ אַ גרעסערער נביא וועט ער זיין. ווי דער לעזער זעהט איז דער רלב"ג ניט מסכים מיט'ן רמב"ם, וועלכער זאָגט אז דער נביא מוז אויך האָבען אן ענט־וויקעלטע פאַנטאַזיע. לויט דעם רלב"ג איז עס גאָר אַ שטערונג צו נבואה. דער נביא איז אַ מענש, ביי וועמען דער שכל שפּיעלט די איינציגע ראָלע. דער נביא קען דארום ניט זיין קיין אונוויסענדער מענש, ער מוז שטודירען און דערפאַר האָבען טאַקע די נביאים געהאַט תלמידים. דער וואהרזאָגער, דאַגעגען, איז אַ מענש ביי וועמען די פאַנטאַזיע איז הויך ענטוויקעלט און זי שפּיעלט ביי איהם די הויפּטראָלע. דער וואהרזאגער און חלומות־זעהער קענען זיין אונוויסענד, און עס וועט זיי ניט שטערען.

זייענדיג אַ מענש ביי וועמען דער שכל איז ענט־וויקעלט צו דער העכסטער מדרגה און איז דער זעלבער צייט בעזיצענדיג די פעהיגקייט צו קאָנצענטרירען אַלע גייסטיגע פעהיגקייטען אין דעם שכל, ווערט דער שכל פון דעם נביא בעהעפט מיט דעם „שכל הפועל", פון וועמען ער קריגט די השפעה און זיינע ידיעות. עס פערשטעהט זיך, אז ער קען פון דעם „שכל הפועל" ניט קריגען מעהר ידיעות ווי ער גופא, דער „שכל הפועל", וויים. און אַזוי ווי דאָס וויסען פון דעם „שכל הפועל" איז פאָלקאָמען, און אַזוי ווי פאָלקאָמענער וויסען הייסט בעשטימטעס און זיכערעס און ניט עטוואָס וואָס איז איז ספק, קען דער „שכל הפועל" ניט וויסען זאכען וואָס זיינען בלויז מ ע ג ל י ך. קען דארום דער נביא אויך ניט וויסען אַזעלכע זאכען.

און פונקט ווי אַ מענש וואָס בעזיצט וויסען האָט אַ תשוקה מיטצוטיילען זיין וויסען צו די אַנדערע מענשען, אַזוי האָט דער „שכל הפועל" אַ תשוקה צו זיין גנעדיג און מיט־טיילען זיין וויסען צו די מענשען וואָס זיינען ראוי דערצו.

דער „שכל הפועל" קריגט זיין וויסען פון די שכל'ען פון די העכערע וועלטען. וועלכע ווידער קריגען זייער וויסען פון דעם וועלט־שכל, פון גאט אליין. דער העכערער שכל איז גנעדיג צום ניעדריגערען און טיילט איהם מיט א טייל פון זיין וויסען (מלחמות ה', מאמר ב', פרק ו').

* * *

איצטער קומט די פראגע וועגען גאט'ס וויסען. וועגען דעם זיינען דא מיינונגס־פערשיעדענהייטען. מאנכע ווילען אויסטייטשען אריסטאטעלס'עס מיינונג, אז גאט וייס איבערהויפט קיין זאך ניט, ניט די ערשיינונגען בדרך כלל און ניט די פרטים. גאט איז אין זיין וועזען אן אבסאלוטע איינהייט, און ער קען דארום ניט וויסען מעהרערע זאכען. אנדערע מיינען, אז גאט וייס די ערשיינונגען בדרך כלל, לויט ווי זיי מוזען פארקומען צוליעב זייער נאטור; ער וייס זיי אבער ניט מצד זייערע פרטים, וועלכע זיינען בלויז מעגליך און ניט נויטווענדיג.

דער רלב"ג ברענגט א גאנצע רייהע פון זייערע ארגומענטען, פון וועלכע דא ווערלען געבראכט ווערען אייניגע:

1) די פרטים פון די ערשיינונגען ווערען בעגריפען דורך דעם „שכל ההיולאני", דורך די חושים און דעם דמיון. גאט בעזיצט אבער ניט קיינע חושים און ער קען זיי דארום ניט וויסען. דער סיללאגיזם וועט זיין אזוי: גאט האט ניט קיין חושים; אלע וואס בעגרייפען איינצעל־ערשיינונגען מוזען האבען חושים; פאלגליך, גאט וויס ניט די איינצעל־ערשיינונגען.

2) איינצעל־ערשיינונגען קומען פאר אין דער צייט, וואס דאס מיינט ענדערונג און בעוועגונג. ביי גאט איז עס ניט שייך. פאלגליך קען ער ניט וויסען קיין איינצעל־ערשיינונגען.

3) אויב גאט וויס די איינצעל־ערשיינונגען מוזען מיר זאגען איינס פון די דריי: 1) אז ער פיהרט זיי אויף דעם בעסט־מעגליכען אופן; 2) אז ער האט ניט ביכולת זיי צו פיהרען אויף דעם בעסטען אופן; 3) אז ער קען זיי יע פיהרען

אויף דעם בעסטע אופן, נאָר ער וויל ניט צוליעב קנאה אדער ניט־פערגינען. דיביידע לעצטע זיינען אויסגעשלאָסען, ווייל ביי גאָט איז ניט שייך ניט־קענען און ניט־פערגינען, זיי זיינען געגען דעם בעגריף פון דעם וועזען פון גאָט. בלייבט ניט אנדערש ווי אנצונעהמען, אז גאָט פיהרט זיי אויף דעם בעסט־מעגליכען אופן. דאָס איז דאָך אבער געגען דער ערפאהרונג, ווייל מיר זעהען ווי גרויסע עולות און אונרעכטע ווערען בעגאנגען, ווי די גוטע ליידען און די שלעכטע זיינען גליקליך. מוזען מיר דארום אננעהמען, אז גאָט ווייס איבער־הויפּט ניט די איינצעל־ערשיינונגען.

די וואָס האלטען זיך אן די מיינונגען פון דער תורה בעהויפּטען, אז גאָט ווייס אַלץ, די כללים און די פּרטים. זיי האבען אויך ארגומענטען, וועלכע זיינען גאנץ וויכטיגע: 1) גאָט איז דאָס פאָלקאָמענסטע, וואָס מיר קענען זיך פאָר־שטעלען. ווי איז אַלזאָ מעגליך, אז ער זאָל ניט וויסען? איז דען ניט אונוויסענהייט פון די גרעסטע חסרונות? 2) ווי אזוי קענען מיר זיך פאָרשטעלען, אז דער מייסטער פון א זאַך זאָל ניט וויסען זיין שעפּפונג? דער קינסטלער ווייס זיין שעפּפונג סאַי בדרך כלל און סאַי בדרך פּרט.

דער רמב"ם האלט זיך מיט דער מיינונג, אז גאָט ווייס אַלץ, אַלע פּרטים. די טענות פון די פילאָזאָפען פער־ענטפערט ער דערמיט, וואָס גאָט'ס וויסען איז אנדערש ווי אונזער וויסען. דער טעות פון די פילאָזאָפען, מיינט דער רמב"ם, בעשטעהט אין דעם, וואָס זיי מישען צונויף אונזער מענשליכען וויסען מיט גאָט'ס וויסען, און דעריבער קומען זיי מיט זייערע טענות. דער אמת איז אבער, אז גאָט'ס וויסען איז אין גאנצען אנדערש ווי אונזערער, ער איז אנדערש אין דעם „ווי אזוי“ (איכות) און ניט בלויז אין דעם „וויפיעל“ (כמות). מיר געברויכען, אמת, דעם זעלבען וואָרט פאָר גאָט'ס און אונזער וויסען, אבער דאָס איז דערפאָר ווייל מיר האבען ניט אין דער מענשליכער שפּראַך קיין באַזונדערען וואָרט. און ווייל די פילאָזאָפען מישען צונויף דעם געטלי־כען און דעם מענשליכען וויסען, מיינען זיי אז פּונקט ווי מיר

קענען ניט בעגרייפען זאכען סיידען דורך אונזערע חושים, אזוי איז אויך מיט גאט; פונקט ווי מיר קענען ניט בעגרייפען דאס אונענדליכע. אזוי איז אויך מיט גאט; פונקט ווי מיר קענען ניט וויסען א זאך סיידען ווען זי האט שוין פאסירט און קענען ניט וויסען דעם אויסקום פון דעם מעגליכען אזוי אויך מיט גאט.

דער רלב"ג טרעט ארויס שארף געגען דעם רמב"ם, הויפטזעכליך פאר זיין בעהויפטונג, אז דאס וואס גאט וויים פון פאראויס, אז א בעשטימטע זאך וועט פאסירען, מיינט עס נאך ניט אז זי מוז פאסירען, ווייל גאט וויים דעם אויסקום פון דעם מעגליכען. ער בעשולדיגט דעם רמב"ם, אז ער בעהאנדעלט די פראגע ניט ווי א פילאזאף, נאר ווי א טעאלאג. „צוליעב דער תורה איז ער געצוואונגען געווארען אנצונעהמען אזא מיינונג". דער רלב"ג פרעגט: וואס מיינט דער רמב"ם מיט זיין בעהויפטונג, אז גאט וויים דעם אויסקום פון די מעגליכע פאסירונגען? מיינט ער צו זאגען, אז גאט וויים, דאס די מעגליכע פאסירונג וועט מסתמא פארקומען אזוי און ניט אנדערש, כאטש עס קען זיין אויך אנדערש, דאן איז עס בלויז א מיינונג און ניט קיין וויסען. אויב ער מיינט צו זאגען, אז גאט וויים אז א געוויסע פאסירונג וועט פאסירען אזוי און פונדעסטוועגען פאסירט זי אנדערש, דאן רופען מיר עס אונוויסען (סכלות) און ניט וויסען. אויב ער מיינט, אז גאט וויים דאס א בעשטימטע פאסירונג קען פאסירען אי אזוי אי אנדערש, דאן רופען מיר עס ספק און ניט וויסען. (מלחמות ה' מאמר ג' פרק ב'). דער רלב"ג טרעט ארויס בכלל געגען דעם רמב"ם'ס אטריבוטען־לעהרע. דער רמב"ם בעהויפטעט, אז די אלע „תוארים", וואס מיר ווענדען אן אויף גאט ווי חכם, גוטער, בארמהערציגער און אזוי ווייטער, דריקען ניט אויס דעם אמת'ען וועזען פון גאט. מיר געברויכען די דאזיגע ווערטער בלויז דערפאר, וואס מיר האבען קיין בעסערע ניט. איז דער אמת'ען האבען גאט'ס חכמה און אונזער חכמה, גאט'ס וויסען און אונזער וויסען, גאט'ס בארמהערציג־קייט און אונזער בארמהערציגקייט קיין אינערליכען שייכות

ניט. זיי שיידען זיך אונטער אין מ י ן, און ניט בלויז אין מדרגה. דער רלב"ג פרעגט: אויב אזוי, קען מען דאָך זאָגען, אז גאָט איז א קערפּער און דערביי ערקלערען, אז קערפּער ביי גאָט איז אנדערש ווי ביי אינז? אויב גאָט'ס וויסען איז ניט אונטער וויסען איז דאָך גאָט'ס אונוויסען ניט אונזער אונוויסען, קענען מיר דאָך פּונקט אזוי זאָגען, אז גאָט איז אונוויסענד און דערביי ארויסגעהן מיט אן ערקלערונג, אז גאָט'ס אונוויסען איז אנדערש ווי אונזערער. אויב אונזערע בעגריפע קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף גאָט, קענען מיר דאָך איבערהויפּט ניט דענקען וועגען איהם און זיינע אטריבוטען.

דער אמת איז, לויט דעם רלב"ג, אז אונזער וויסען און גאָט'ס וויסען, אונזער חכמה און גאָט'ס חכמה זיינען די זעלבע אין מ י ן, אין זייער ע צ ם; זיי שיידען זיך בלויז אונטער אין דער מדרגה. גאָט'ס וויסען, גאָט'ס חכמה און גאָט'ס גוטסקייט זיינען אונענדליך העכער און גרעסער ווי אונזערער. גאָט איז דאָס פּאָלקאָמענסטע און דאָס בעסטע וואָס מיר קענען זיך פאָרשטעלען, און אלץ וואָס איז גוט, קלוג און שעהן שרייבען מיר איהם צו אין דער העכסטער מדרגה.

אויב גאָט'ס וויסען איז דאָס העכסטע און דאָס פּאָלקאָ־מענסטע און שיידעט זיך ניט אונטער אין וועזען פון אונזער וויסען, איז קלאָר, אז ער קען ניט וויסען דאָס וואָס איז מעג־ליך אי אזוי און אי אנדערש, אז ער קען ניט וויסען די מעגלי־כע פּאסירונגען. דאָרטען וואו עס איז דאָ דער פּאָלקאָמענ־סטער וויסען קען ניט זיין קיין רייד פון א מיינונג, א טעות אָדער א צווייפעל.

גאָט ווייס אלץ וואָס עס קומט פאר אין דעם גאנצען או־ניווירזום מיט דעם העכסט־מעגליכען, העכסט־קלאָהרען, העכסט־אומפּאסענדען וויסען. ער מוז דאָס אלעס וויסען, ווייל דער אוניווערזום איז דאָך א געטליכע מהשבה, און עס איז דאָך אונמעגליך, אז גאָט זאָל זיין אייגענע מחשבה ניט וויסען. ער ווייס דיא אלע זאכען לויט וויא זיי זיינען איינגעאָרדענט

פון דיא נאטירליכע געזעטצע, אויף אזוי ווייט וויא זיי זיינען אונפערמיידליך אין דעם אלגעמיינעם סדר פון די זאכען. ער וויים אבער ניט דיא מעגליכע פאסירונגען אויף וויפיעל זיי זיינען אבהייננגיג פון דעם מענשליכען פרייען ווילען. ער וויים אלעס, די כללים און די פרטים; ער וויים אויך וואס עס וועט פאסירען אין פאל דער מענש וועט אויס־קלייבען צו האנדלען אזוי אדער אנדערש; ער וויים אבער ניט וויא אזוי דער מענש וועט אויסקלייבען צו האנדלען. אין דעם איינ־ארדנען פון דער וועלט האט גאט בעשאנקען דעם מענשען מיט א פרייען ווילען, און ער האט דיא ברירה צו האנדלען ווי ער וויל. דאס, זאגט דער רלב"ג, קען בשום אופן ניט בע־טראכט ווערען אלס א פחת, אלס א פערמינערונג, פון גאט'ס וויסען, ווייל ניט וויסען דאס וואס מען קען ניט וויסען הייסט ניט אונוויסען.

אין דער פראגע פון „ידיעה און בחירה", פון גאט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען, קומט דער רלב"ג צום שלום, אז דער מענש האט א פאלשטענדיגען פרייען ווילען בנוגע זיינע האנדלונגען, אויף וויפיעל זיי זיינען אבהייננגיג פון זיין פרייען ווילען, און אז אויף אזוי פיעל ווי דער מענש איז פריי וויים גאט ניט, וויא זיין, דעם מענשען'ס, אויס־וואהל וועט זיין.

עס פערשטעהט זיך, אז דער רלב"ג געפינט דאס זיין מיינונג איז איבעראיינשטימענד מיט דער מיינונג פון דער תורה בנוגע דער דאזיגער פראגע. ער מיינט, און ניט מיט אונרעכט, אז דיא גאנצע תורה בעגרינדעט זיך אויפ'ן געדאנק דאס עס געפינען זיך האנדלונגען, וואס זיינען ניט אונפער־מיידליך נאר מעגליך, און אז זיי זיינען אבהייננגיג פון דעם מענשליכען פרייען ווילען. ווען אלץ וואלט געווען אונפער־מיידליך, פון פאראויס בעשטימט, וואס פאר א זינן וואלטען געהאט דיא פערזאגען און דיא פערבאטען? גאט וויים, וואס עס וועט פאסירען אין פאל דער מענש וועט אויסקליי־בען דאס גוטע אדער דאס שלעכטע, אבער ער וויים ניט וויא

ער וועט אויסקלייבען. ער לערנט איהם דערפאר ווי אויס־
צוקלייבען און ווארנט איהם דורך דיא נביאים, אז ער זאָל
אויסקלייבען דאָס גוטע.

* * *

איצט קומט דער רלב״ג צו דער פראגע וועגען
גאָט׳ס השגחה, ער ברייננגט 1) דיא מייננונג פון אריס־
טאטעלסען, אז גאָט׳ס השגחה בעציהט זיך בלויז אויף
דעם מין אָבער ניט אויף דעם יחיד; 2) דיא מייננונג וויא דאָס
רוב פערשטעהן דיא תורה, אז גאָט׳ס השגחה איז אויף יעדער
יחיד, און 3) די מייננונג פון רמב״ם, אז גאָט׳ס
השגחה בעציהט זיך בכלל אויף דעם גאנצען מין מענשען,
נאָר די איינצעלנע גליקליכע, וועמער שכל׳ען עס קענען זיך
בעהעפטען מיט׳ן „שכל הפועל“, שטעהען אונטער א ספּע־
ציעלע אינדיווידועלע השגחה. דעם רלבג׳ס מייננונג איז נוטה
צום רמבם׳ס.

בעטראכטען מיר דיא נאטור, זעהען מיר ווי יעדע זאך
געפינט זיך אין א בעשטימטען סדר און אָרדנונג, אין דעם
בעסטען סדר און אָרדנונג. אין דער לעבעדיגער וועלט איז
אלעס איינגעריכטעט צום בעסטען פון דיא אלע פערשיעדענע
ברואים, אז יעדער פון זיי זאָל אם בעסטען קענען פארטזע־
צען און ענטוויקלען זיין מין. יעדער לעבעדיגער וועזען ווערט
בעשאפען מיט ספּעציעלע אָרגאַנען, וועלכע פּאַסען זיך פאר
איהם אם בעסטען און האָבען דיא עובדא איהם צו פערהיטען
פון שאדען. איין מין חיה בעזיצט הערנער, דער צווייטער מין
קאָפּיטעס, דער דריטער שטאַרקע צייהנער און קינבאקען, כדי
זיי זאָלען האבען מיט וואס זיך צו שיצען פון זייערע
שונאים אָדער צו קריגען זייער נאַהרונג. אַנדערע מינים זויות
בעזיטצען אינסטינקטען, וועלכע ווארנען זיי פון געפאהר, וויא
א שעפּסעלע וואָס אַנטלויפט פון א וואָלף, כאָטש זי האָט
איהם פריהער קיינמאָל ניט געזעהן. פויגלען ווייסען אינ־
כטינקטיוו זיך צו בעהאַלטען פון רויב־פויגלען. ווינטער פלי־
הען זיי, די פויגלען אין די ווארעמע געגענדען; זומער

קעהרען זיי זיך צוריק אין דיא קעלטערע געגענדען. קורץ, יע־דער מין פון דיא חיות האט זיך זיינע ספעציעלע ארגאנען און אינסטינקטען, וואס פאסען זיך פאר איהם אם בעסטען איהם אויסצוהיטען פון געפאהר. אין דעם, אין דעם דאזיגען וואונדערבארען סדר און ארדנונג, דריקט זיך אויס די געטלי־כע השגחה. די דאזיגע השגחה איז פערשפרייט אויף דעם מין בכלל.

בעטראכטען מיר דיא נאטור גענויער, וועלען מיר אויס־געפינען, אז וואס העכער א בעשטימטער מין שטעהט אויף דער מדרגה פון זיין ענטוויקלונג, אלץ פיעלפאכער און פער־שיעדענארטיגער זיינען זיינע ארגאנען און אינסטינקטען, וואס פערהיטען איהם פון שלעכטס און שאדען. אין אנדערע ווערטער וועט עס הייסען, אז דער העכערען מין קריגט א גרע־סערע השגחה. אבער דאס איז ניט דערפאר, ווייל גאט איז בע־סער צו איין מין וויא צום אנדערען, גאט איז צו אלעמען גלייך גוט, ווארים גאט'ס גוטסקייט איז גרענצלאז. דאס נעהמט זיך דערפון, וואס דער העכערער מין חיה, טאקע צוליעב דעם וואס ער געפינט זיך אויף א העכערע מדרגה, איז מעהר פעהיג מקבל צו זיין דיא השפעה פון דער געטליכער השגחה.

דער מין מענש שטעהט אויף דיא העכסטע מדרגה פון אלע אנדערע מינים חיות, און ער בעזיצט דארום דיא בעסטע וואפע געגען שאדען און שלעכטס, ער בעזיצט דעם שכל. זייענדיג דיא העכסטע חיה, קריגט ער דיא גרעסטע השגחה.

כל זמן דער מענש געפינט זיך אויף א ניעדריגע מדרגה פון דער ענטוויקלונג, כל זמן זיין שכל איז ניט גענוג שטארק ארויסענטוויקעלט, קריגט ער ניט קיין אינדיווידועלע השגחה. ער בעקומט בלויז די דאזיגע השגחה, וואס דער גאנצער מין מענש בכלל, אלס מין, קריגט. קוים האט אבער איינער ארויס־ענטוויקעלט זיין שכל צו א זעהר הויכער מדרגה, קריגט ער א אינדיווידועלע השגחה און ניט בלויז דיא השגחה פון דעם מין. דער הויך־ענטוויקעלטער מענש איז פשוט מעהר פעהיג מקבל צו זיין די געטליכע השפעה. זיין שכל קען זיך, אזוי צו זאגען, בעהעפטען מיט דעם „שכל הפועל“, און דורך דעם גופא קען

ער בעסער בעגרייפען דיא שלעכטע פּאָלגען, וואָס געוויסע האנדלונגען זיינע וועלע' ארויסרופען. און ער וועט אזוי ניט האנדלען. אין אנדערע ווערטער, ער קריגט ממילא און אלס א פּועל יוצא פון זיין ענטוויקעלטען שכל א אינדיווידועלע השגחה. דיא השגחה פון גאָט אויף דעם מענשען איז אלזאָ א דאָפּעלטע: אן אלגעמיינע השגחה אויף דעם גאנצען מין מענש בכלל און א אינדיווידועלע השגחה אויף דיא יחידים, וואָס דערהויבען זיך אויף דער נויטהיגער מדרגה. יעדער איינער קען זיך אָבער דורך לערנען, דורך פאָרשען, דורך שטודירען און דורך גוטע מעשים דערהויבען צו יענער מדרגה.

דיא פראגע בלייבט אָבער, וויא קומט עס וואָס מיר זעהן אָפט וויא שלעכטע מענשען לעבען אין וואוילטאָג און גוטע ליידען? וויא קומט עס, וואָס מאַנכע שלעכטע ליידען און מאַנכע זיינען גליקליך? ווי קומט עס ענדליך, וואָס אויך צווישען דיא גוטע געפינען זיך סאי אזעלכע וואָס ליידען און סאי אזעלכע וואָס ליידען ניט? איז דען דאָס אלעס ניט ריינער צופאל? ווי קען עס שטימען מיט דעם בעגריף פון השגחה?

דער רלב"ג געפינט אויף דעם א תירוץ, וואָס איז אין פאָלשטענדיגער הארמאָניע מיט זיין פילאָזאָפיע. ער טהיילט איין דעם מענשען אין דעם מענשען אלס חיה, מיט אלע זיינע ניעדעריגערע בעדירפניסע און אינסטינקטען, און אין דעם מענשען אלס מענש, אלס שכל'דיגער וועזען. אלס חיה איז דער מענש אונטערוואָרפען די אויביגע פעסטגעשטעלטע געזעטצע פון דער נאַטור, וועמעס פאָלגען עס זיינען אונפערמיידליך. אלס חיה בעשטעהען דיא מענשליכע פערגעניגענס אין גוט עסען, און גוט שלאָפען, אין עשירות, און דעריבער איז אין דעם ניט שייך קיין ספּעציעלע השגחה. דאָס ווערט רעגולירט פון דיא הימעלשע קערפּערס, און דארום קענען זיין סאי גוטע מענשען וואָס ליידען און סאי גוטע מענשען וואָס זיינען גליקליך, סאי שלעכטע מענשען וואָס ליידען און סאי שלעכטע

מענשען וואָס זיינען גליקליך. אין דעם איז ניטאָ קיין סדר, ווייל אין דעם איז ניטאָ קיין ספּעציעלע השגחה.

אלס מענש, אלס שכל׳דיגער וועזען, בעשטעהען די מענשליכע פערגעניגענס און דער מענשליכער גליק אין וויסען און אין ערווערבען זיך שכל׳דיגע בעגריפע, „מושכלות“. בנוגע דעם קען שוין ניט פּאסירען, אז דער מענש וואָס לערנט, שטודירט און פּאָרשט זאָל זיך ניט ערווערבען קיין שכל׳דיגע בעגריפע, ווערענד דער וואָס טהוט עס ניט זאָל זיך יע ערווערבען. אין בעצוג צום ריין מענשליכען גליק, צו ריין מענשליכע פערגעניגענס, איז בעצוג פון ערווערבען זיך שכל׳דיגע בעגריפע, קריגט יעדערער ווי ער פערדיענט. אין דעם איז דאָ בעשטראפונג און בעצאָהלונג, און אלץ געהט אין א סדר און אין אָרדנונג, דורך השגחה *).

* * *

דער רלב״ג איז ניט צופריעדען מיט דעם אריסטאטעלישען בעווייז פון גאָט׳ס עקזיסטענץ; ער געפינט אין איהם חסרונות. דער אריסטאָטעלי׳ישער בעוויז איז, ווי עס איז שוין אונז בעקאנט, צום ערשטען אריינגעבראכט געוואָרען אין דער אידישער פילאָזאָפישער ליטעראטור דורך אבן־דאוד און שפּעטער פון רמב״ם. בקיצור

*) אלא שכבר נראה במעט עיון כי הגמול והעונש האמתיים אינו באלו הטובות והרעות המורגשות. וזה שהגמול והעונש הנמצא לאדם במה שהוא אדם ראוי שיהיו בטובות האנושיות, לא בטובות והרעות אשר אינן אנושיות. ובחיות הענין כן, יהיו הטובות האנושיות בקנין הצלחת הנפש, כי הוא לאדם במה שהוא אדם, לא בקנין הערב במזונות ודברים המורגשים לפי שההזון וההרגש אינן לאדם במה שהוא אדם. והיו גם כן הרעות האנושיות בהעדר הצלחת הנפש, רצוני לאמר שיבצר ממנה שלמותה לא באלו הטובות והרעות המורגשות והמסודרות מהגרמיים. ולפי שקנין ההצלחה הנפשיית נמשך בעצמות לפעולות הטובות והישרות, והעדרו נמשך לפעולות המגונות; הוא מבואר שהגמול והעונש האמתי, והוא הטוב והרע הנמצא באדם במה שהוא אדם, הולך בסדר וישר לא יפול ממנה דבר. מלחמות ה׳, מאמר ד׳, פרק ו׳).

איז דער דאָזיגער בעווייז אזוי : יעדער זאך וואס בעוועגט זיך מוז האָבען א בעוועגער; דער בעוועגער מוז האָבען א צווייטען בעוועגער; דער צווייטער א דריטען און אזוי כסדר ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז ראַר אונמעגליך. מיר מוזען דארום סוף כל סוף דערגרייכען מיט אונזער שכל צו א פונקט, וואס איז דער אָנפאנג פון דער גאנצער רייהע פון בעוועגונגען, דאס הייסט פון א בעוועגער, וועלכער ווערט אליין ניט בעוועגט. דיעזער בעוועגער קען ניט זיין קיין קערפּער, ווייל א קערפּער קען זיך ניט בעוועגען אָהן א בעוועגער; ער מוז זיין אייביג און אונענדליך, ווייל אויב ניט, וואלט ער ניט געקענט ארויסרופען די אייביגע און אונענדליכע בעוועגונגען פון די הימעלשע קערפּערס ; ער קען ניט זיין קיין קערפּערליכע קראפט, ווייל א קערפּער מוז זיין ענדליך און דאס וואס איז ענדליך קען ניט פּראָדוצירען קיין אונענדליכע קראפט. יענער בעוועגער, וואס איז דער אָנפאנג פון אלע בעוועגונגען, קען אלזאָ ניט זיין ניט קיין קערפּער, ניט קיין קערפּערליכע קראפט, מוז זיין אייביג און אונענדליך. אין אנדערע ווערטער : דער דאָזיגער אונבעוועגטער בעוועגער איז גאָט.

דער ר ל ב " ג ארגומענטירט: ס'איז ניטאָ קיין אורזאכע פאר וואס עס זאָל ניט מעגליך זיין, אז א פשוט'ע ק ע ר פּ ע ר ל י כ ע ק ר אַ פ ט זאָל ניט אַרויסרופען אן אייביגע בעוועגונג. עס איז אמת, מיר דאָ, אויף דער ערד, זעהען, אז יעדע בעוועגונג מוז געבראכט ווערען צו א שטילשטאַנד, אויב זי ווערט ניט שטענדיג בעוועגט. אבער, טענה'ט ער, מען קען ניט ברענגען קיין ראיה פון דיא בעוועגונגען א ו י ף אונזער ערד אויף דיא בעוועגונגען פון דיא הימלישע קערפּערס. דאָ, אויף דער ערד, ווערט די בעוועגונג ג ע ש ט ע ר ט דורך אנדערע פיזישע קרעפטען: זי דאַרף ארבייטען געגען דער ווידערשטאַנדס-קראפט פון דער לופט, פון דער צוציהונגס-קראפט און אזוי ווייטער. ווען מיר זאָלען זיך אבער קענען פארשטעלען א צושטאַנד, וואו די דאָזיגע הינדערניסע וואָלטען ניט געווען, וואלט יעדער קערפּער, וואס

איז איינמא' דורך װעלכע ניט איז אורזאכע געבראכט גע־װארען אין בעװעגונג, שטענדיג און אייביג געבליבען אין דעם צושטאנד פון בעװעגונג. דער ר ל ב " ג בעװייזט דארטען אויף א מאטעמאטישען אופן דעם װאויל־בעקאנטען פיזישען געזעץ, אז יעדער קערפער װאס איז איינמאל גע־בראכט געװארען אין בעװעגונג, װעט שטענדיג פארטזעצען זיין בעװעגונג, סיידען ער װעט אפגעשטעלט װערען פון אן אנדער קראפט.

אויב דאס איז אזוי, ארגומענטירט דער ר ל ב " ג, איז ניטא קיין אורזאכע, װארום די הימעלשע קערפערס, װעל־כע זיינען ניט געמאכט פון די פיער עלעמענטען, װעלכע דארפען ניט איבערקומען דעם װידערשטאנד פון דער לופט, װעלכע װערען ניט געצויגען דורך דער צוציהונגס־קראפט צום צענטער פון דער ערד, פאר װאס זיי זאלען זיך ניט בעװעגען אויביג אפילו װען זיי האבען געקראגען דעם ערשטען שטויס צו זייער בעװעגונג פון א ריין פ י ז י ש ע ר קראפט, װעלכע מוז ניט דוקא זיין אונענדליך. דער אריסטאטעלשער בעװייז פון ד'ע בעװעגונג קען בשום אופן ניט בעװייזען, אז די בע־װעגענדע קראפט מוז דוקא זיין אן אונענדליכע און א אונ־קערפערליכע, אז זי מוז דוקא זיין א געטליכע ; אז די קראפט איז דוקא א ש כ ל ' ד י ג ע.

דער רלב"ג בעגרינדעט דארום זיין בעװייז פון דער עק־זיסטענץ פון גאט אויף דער פלאנמעסיגקייט און צװעקמעס־סיגקייט אין דער נאטור :

יעדע פיזישע ערשיינונג מוז האבען אן אורזאכע. די װעלט, װעלכע איז א פיזישע ערשיינונג, מוז דארום האבען אן אורזאכע.

די אורזאכע קען ענטװעדער זיין א בלינדע ריין מעכא־נישע קראפט, װאס װירקט על פי מקרה, דורך'ן צופאל, אהן א סדר און אהן א כונה אדער א שכל'דיגע קראפט, װאס האט א פלאן און א סדר אין איהר טהעטיגקייט. בעטראכטען מיר די װעלט און איהרע ערשיינונגען, אנפאנגענדיג פון די קלענ־

סטע און ענדיגענדיג מיט די גרעסטע, זעהט מען אין זיי א פּלאן און א שכל, א צוועקמעסיגקייט און א כונה. אלץ איז איינגעארדענט אויף'ן בעסטען מעגליכען אופן. די טויטע און די לעבעדיגע נאטור, אונזער ערד און די גאנצע פּלאנעטען־סיסטעם, אלץ פיהרט זיך מיט א סדר, אלץ איז צום בעסטען. און דאס שליסט דארום אויס די מעגליכקייט פון א ריינעם צופאל. אויב די וועלט וואלט געווען א רעזולטאט פון דער צופעליגער טהעטיגקייט פון א ריין מעכאנישער קראפט, וואלט זי, די וועלט, ניט ארויסגעצייגט אזא מין פאלקאמענהייט. די פאלקאמענהייט פון דער וועלט בעווייזט אז זי איז די פאלגע פון א פּלאנמעסיגער טהעטיגקייט, די ארבייט פון א שכל. א קראפט וואס וואלט ארבייטען בלויז צופעליג, מעכאניש, אהן א שכל, וואלט נאר אין א קליינעם טהייל פון די פעלע גע־קענט ארויסברענגען פאלקאָמענע רעזולטאטען. די פאלקאָ־מענהייט וואלט געווען א צופעליגע אָבער ניט קיין שטענדיגע ערשיינונג.*)

די פראגע איז איצטער: איז די דאָזיגע שכל'דיגע קראפט אן אפּגעזונדערטער כח אויסערהאלב דער וועלט אדער זי איז די אור־קראפט וואס ליעגט אין דער וועלט גופא, אלס א טהייל פון איהר און איז איינס מיט איהר? איז די דאָזיגע קראפט א „שכל נבדל", א בעזונדערע אינטעליגענץ, אדער ניט? צו איז אפשר ניט מעגליך צו בעטראכטען די וועלט אלס אן ארויסענטוויקלונג פון דער דאָזיגער קראפט פונקט

*) והנה הפועל אשר לא יכון בו תכלית, הנה הגעת התכלית בו הוא מיוחס אל ההזדמן והקרי. והוא מבואר שהוא מן השקר שתהיה זאת ההויה הנפלאה מיוחסת אל ההזדמן והקרי, כי מה שזה דרכו לא יהיה מגיע בו השלמות אלא מעט, ובמעט מהזמן ובמעט מהדברים. ואולם זאת ההויה ימצא בה מהשלמות שיעור נפלא, והוא גם כן בהרבה מהדברים ותמיד, ולזה הוא מבואר שאי אפשר בה שתהיה מפועל לא יכון בה תכלית. ובהיות הענין כן, הנה לא תשאר אלא שתהיה זאת הפעולה מפועל מכון בה התכלית אשר בעבודה היתה, ולזה היה שתתישר כל ההויה אל תכלית היותר שלם (מלחמות ה', מאמר ה', חלק ג', פרק ד').

ווי די חיות און די צמחים ענטוויקלען זיך ארויס פון דער זריעה? צי זאל מען אפשר דעם גאנצען אוניווערזום בעטראכטען ווי א געבארען־ווערען פון דער אור־וועלט־זריעה אין וועלכער אלץ איז שוין געווען בכוח (אין דער מעגליכקייט) און איז נאכדעם ארויס בפועל (אין דער ווירקליכקייט)? דער גאנצער אוניווערזום איז נעווען, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען, ווי אן איי, וואס איז נאך ניט אויסגעבריהט געווארען. וואו אלץ איז שוין אבער געווען, פון אויבען, אין כוח. אפילו די דאזיגע שכל'דיגע קראפט, וואס מען זעהט ארויס אין דער פלאנמעסיגקייט פון דער וועלט איז שוין געלעגען אין דער וועלט־איי גופא.

דער רלב"ג ארגומענטירט טיעף און אויספיהרליך דיא דאזיגע פראגע, און קומט נאך א לאנגע רייהע פון ארגומענטען צום שלוס, אז דיא שכל'דיגע קראפט קען ניט ליגען אין דער וועלט־זריעה גופא, אויב אפילו מען זאל אננעהמען, אז אזא וועלט־זריעה האט באמת עקזיסטירט. ער בעווייזט, אז דיא שכל'דיגע קראפט, וואס ווירקט אין דער דאזיגער היפאטעטישער וועלט־זריעה וואלט געמוזט זיין אויסערהאלב איהר. ער געפינט, אז ניט בלויז וואלט יענע קראפט געדארפט זיין אויסערהאלב דער היפאטעטישער וועלט־זריעה, נאר אז דיא קראפט וואס ליגט אין דיא זריעה פון דיא צמחים און די חיות מוז אויך זיין געטליך און אויסערהאלב דער זריעה ניט אין איהר. ער מיינט, אז יענע וואונדערבארע קראפט, וואס ליעגט אין דעם קערענדיל פון דיא צמחים, וואס מאכט מעגליך, אז פון דעם קערענדיל זאל ווערען א גאנצער בוים; אז יענע וואונדערבארע, אונזיכטבארע קראפט, וואס מאכט מעגליך, אז פון דאס ביסעל פליסיגקייט זאל זיך קענען ארויסענטוויקלען א חיה אדער א מענש, אז דיא דאזיגע קראפט ליעגט ניט אין דער זריעה גופא, נאר זיא איז א געטליכע. דיא זריעה איז בלויז דיא מאטעריע אויף וועלכער דיא געטליכע קראפט ווירקט, דיא כלי דורך וועלכע דיא דאזיגע קראפט ארבייט. ער זעהט אין דער ערשיינונג פון פרוכטבארקייט א געטליכע קראפט. ער זוכט צו בעווייזען, אז אויף אן אנדער

אופן קען דיא דאָזיגע ערשיינונג ניט פערשטאַנען און ער־קלערט ווערען. ער זעהט דיא ווירקונג פון דער געטליכער קראַפט אין דעם, וואָס אין דעם טראַפּען פון דער מענשליכער זריעה ליגט שוין בכח דער גאַנצער צוקונפטיגער מענש, מיט אַלע זיינע אָרגאַנען, געפיהלען און שכל.

ניט קיין בלינדע מעכאַנישע קראַפט, נאָר א בעוואוסטע, שכל'דיגע קראַפט איז דיא אורזאַכע פון דעם אוניוועזום. דאָס זעהט מען דערפון, וואָס דיא וועלט האָט א סדר און אַן אָרדנונג, א ציעל און א תכלית. א זאַך וואָס איז בעשאַפען געוואָרען, האָט א ציעל און א תכלית; א זאַך וואָס איז אייביג האָט ניט קיין ציעל און קיין תכלית. קוים זעהט מען אין דער וועלט א ציעל און א תכלית, איז עס א סימן אז זי איז בעשאַ־פען געוואָרען, אז זי עקזיסטירט ניט פון אייביג.

עס זיינען דאָ שטאַרקע אַרגומענטען דאַפיר, אַז דיא וועלט איז אַן אייביגע. דער ר ל ב " ג ברייננט דיא אַלע אַרגומענטען און נאָך א גרינדליכען קריטישען אַנאַליז קומט ער צום שלוס, אַז זיי זיינען ניט גענוג צו בעגרינדען דיא אייביגקייט פון דער וועלט. איינע פון דיא פעהלערען, וואָס דיא אַלע פילאָזאָפען, וועלכע גלויבען אין דער אייביגקייט פון דער וועלט בעגעהן, בעשטעהט אין דעם, וואָס זיי אורטהיילען פון א טהייל אויף'ן גאַנצען, פון פּרט אויף'ן כלל. זיי ווענדען אַן דיא געזעצע פון אונזער ערד, וועלכע איז בלויז א טהייל פון דער אוניוועזום אויף דעם גאַנצען אוניווערזום. דאָס מוז ברייננען צו טעות'ן און צו פאַלשע אויספיהרונגען. דער ר ל ב " ג אילוסטרירט דעם דאָזיגען געדאַנקען אויף'ן פאַל־גענדען אופן: מיר ווייסען אַלע, אַז א מענש קען ניט לעבען סיידען ער האָט פערדייאונגס־אָרגאַנען, דורך וועלכע ער קריגט זיין נאָהרונג. אויף'ן גרונד פון דעם קענען מיר קומען צום שלוס, אַז דער מענש האָט עקזיסטירט איידער ער האָט עקזיסטירט. דער געדאַנקען־גאַנג וועט זיין אַזוי: 1) א מענש מוז האָבען א מאָגען, א לעבער, א האַרצען, כדי ער זאָל קענען לעבען; 2) דער מאָגען, דער לעבער, דאָס האַרץ קענען ניט עקזיסטירען אַליין אָהן דעם מענשען; 3) פאָלג־

ליך, דער מענש האט געמוזט עקזיסטירען איידער ער האט עקזיסטירט. דאס איז אבער אן אונזינן. און דער טעות נעהמט זיך דערפון, וואס מיר אורטהיילען פון דעם מענשען'ס נאהרונגס־ארגאנען, וועלכע זיינען בלויז א טהייל פון דעם מענשען, אויף דעם גאנצען מענשען. מיר אורטהיילען פון געוויסע טהיילען פון מענשליכען קערפער, וויא דער מענש איז איצטער אויף א צייט ווען ער איז נאך ניט געווען אזוי וויא איצטער. אין דעם איצטיגען צושטאנד פון ז י י ן, מוז דער מענש האבען זיינע פערדייאונגס־ארגאנען וויא זיי זיינען איצטער; אין דעם פראצעס פון ו ו ע ר ע ן, איז דער דאזיגער כלל ניט גילטיג, ווייל אלע ארגאנען האלטען אין ווערען און דאן איז נאך ניט נויטהיג דער מאגען, דער לעבער און דאס הארץ וויא זיי זיינען איצטער. (מלחמות ה', מאמר ו', חלק א', פרק ד').

דאס זעלבע איז בנוגע דער וועלט - ו ו ע ר ע ן. דער גאנצער אוניווערזום דארף בעטראכט ווערען וויא איין גאנצעס, און דיא געזעצע וואס זיינען גילטיג אויף געוויסע טהיילען פון איהם קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף איהם אין גאנצען. דער פראצעס פון ו ו ע ר ע ן בנוגע דעם אוניווערזום בכלל קען ניט פערגליכען ווערען מיט דעם צושטאנד פון ז י י ן בנוגע געוויסע טהיילען פון איהם. דער ר ל ב " ג בעמערקט, אז אויך דער ר מ ב " ם האט זיך שוין בענוצט מיט דעם דאזיגען ארגומענט, אבער ביים ר מ ב " ם איז ער מעהר אלגעמיין. דער ר מ ב " ם מיינט, אז דיא נאטירליכע געזעצע פון א י צ ט ע ר, נאכדעם וויא דיא וועלט איז שוין בעשאפען געווארען, קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף פ ר י ה ע ר, ווען דיא וועלט איז נאך ניט געווען. דער רלב"ג מיינט, אז די געזעצע מעגען זיין איינע און דיא זעלבע, אבער אז מען קען ניט אנווענדען דיא געזעצע פון א פרט, פון א טהייל, אויף'ן כלל, אויף'ן גאנצען.

די וועלט איז אלזא א ב ע ש א פ ע נ ע. זי איז בעשאפען געווארען פון א שכל'דיגער קראפט, וואס שטעהט

אויסערהאַלב דער וועלט, און וואָס האָט געהאַט דערביי א שכל און א כונה. מאַנכע זיינען מיט דער מיינונג, אז עס זיי־נען בעשאַפען געוואָרען און חרוב געוואָרען וועלטען איינע נאָך דער אַנדערער און אז די וועלט איז בשום אופן ניט די ערשטע. די זעלבע שאַפענדע קראַפט האַלט אין איין שאַפען, און די וועלט מוז אונטערגעהן, ווייל מאַטעריע איז אונטערוואָרפען דעם פּראָצעס פון צופאַלען און אונטערגאַנג. אַנדערע זיינען מיט דער מיינונג, אז די וועלט איז שטענדיג אין א צושטאַנד פון ווערען, ניט פון זיין: דאָס מיינט, די וועלט איז ניט איינמאָל פאַר אַלע מאָל בעשאַפען געוואָרען אויף איי־ביג, נאָר אז זי ווערט יעדע מינוט פון דאָס ניי בעשאַפען. זי איז אַן אונאויפהערליכער פּראָצעס פון ווערען. זי איז געגלי־כען צו א פליסענדען טייך, וואו דאָס וואַסער וואָס מיר זעהען אין דעם איצטיגען מאָמענט איז ניט דאָס זעלבע וואָס מיר האָבען געזעהן מיט א מאָמענט פריהער. דעם ר ל ב"ג'ס מיי־נונג איז, אז די וועלט איז די ערשטע און אז זי איז בעשאַפען געוואָרען איינמאָל פאַר אַלע מאָל: זי געפינט זיך שטענדיג אין א צושטאַנד פון זיין און ניט פון ווערען. ער מיינט, אז א צושטאַנד פון ווערען הייסט זיין און ניט זיין אין איין און דער זעלבער צייט, וואָס דאָס איז אַן אונמעגליכקייט.

די וועלט איז א בעשאַפענע. די פראַגע, וואָרום זי איז ניט בעשאַפען געוואָרען פריהער, געפינט דער ר ל ב"ג פאַר ניט וויכטיג. איינמאָל האָט זי דאָך געמוזט בעשאַפען ווערען, און ווען מיר זאָלען זיך פאָרשטעלען, אז זי וואָלט בעשאַפען גע־וואָרען מיט מיליאָנען יאָהרען פריהער, וואָלט דאָך נאָך אַלץ געבליבען דיזעלבע פראַגע: פאַר וואָס איז זי ניט בעשאַפען געוואָרען נאָך פריהער.

דער ר ל ב"ג זוכט צו בעגרינדען זיין מיינונג, אז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרען. ער ברענגט פערשיעדענע ראיות אויף דעם. איינע פון די דאָזיגע ראיות איז, אז ווען די וועלט וואָלט געווען אייביג און דער מענש וואָלט געווען פון אייביג, וואָלט שוין דער מענש גערדאַרפט דערגרייכען א פיעל העכערע מדרגה פון קולטור און וויסען.

די וועלט איז בעשאפען געווארען און זי האט דארום אן אנפאנג, אבער דערפון איז נאך ניט געדרונגען, אז זי מוז האָ־בען אן ענדע. זי איז ענדליך בנוגע איהר אנפאנג, אבער זי איז אונענדליך בנוגע איהר ענדע. זי קען צושטערט ווע־רען, „ויב גאט וועט אזוי וועלען, אבער זי מוז ניט צושטערט ווערען.

איז די וועלט בעשאפען געווארען פון עטוואס אדער פון גארנישט? דער רלב"ג בריינגט ארגומענטען גע־גען די דאזיגעביידע השערות. זיי זיינען ביידע אונמעגליך. פון גארנישט קען ניט ווערען עטוואס, און די וועלט האט דא־רום ניט געקענט ווערען פון גארנישט. ע איז אבער אויך אונמעגליך אנצונעהמען די השערה, אז עטוואס האט עקזיס־טירט פון אייביג, איידער די וועלט איז בעשאפען געווארען, א חוץ גאט. דאס וואלט געמיינט, אז עס איז דא עטוואס געט־ליכעס א חוץ גאט. דער רלב"ג געהט זיך פערנאנדער מיט דעם רמב"ם און די אנדערע אידישע פילאזאפען, וואס האָ־בען בעהויפטעט, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען פון גארנישט. ער מאט אזא מין פשרה: עס האט זיך געפונען א מין עטוואס, אן אור־מאטעריע, וואס האט ניט געהאט קיין שום פארם און קיין שום בעוועגונג. מאטעריע אהן פארם און אהן בעוועגונג געפינט זיך ניט אין ווירקליכער עקזיסטענץ, ווייל מאטעריע עקזיסטירט דאן, ווען זי האט פארמע און בעוועגונג. הייסט עס, אז מען קען ניט זאגען, אז די אור־מאטעריע האט עקזיסטירט צוזאמען מיט גאט, ווייל זי האט ניט געהאט קיין פארמע און האט ניט עקזיס־טירט אין ווירקליכער עקזיסטענץ. דער חילוק צווישען זיין, דעם רלב"ג'ס, מיינונג, און די פלאטאנישע טעאריע פון מאטעריע בעשטעהט אין דעם, ווי דער רלב"ג גופא ערקלערט, וואס לויט פלאטא האט די מאטעריע געהאט בעוועגונג און פאלגליך פארמע. וועהרענד לויט דעם רלב"ג

איז די מאַטעריע פאַרמלאָז און בעגוונגסלאָז*). די אנווענדונגען וואס ווערען געמאַכט געגען פּלאַטאָ׳ס טעאָריע זיינען דארום ניט גילטיג געגען דעם רבל״ג׳ס מיינונג.

אין דעם לעצטען קאַפּיטעל פון זיין ווערק זוכט דער רלב״ג צו בעווייזען, אז זיינע מיינונגען זיינען אין איינפערשטענדניס מיט די מיינונגען פון דער תורה.

* * *

דער ר ל ב״ג איז געווען דער גרעסטער און מען קען איהם אויך רעכענען פאר דעם לעצטען פון די אידישע פילאָזאָפען אין דרום פראַנקרייך. די אידישע קולטור אין פראַנקרייך, סאַי די תלמודישע פון צפון פראַנקרייך, סאַי די פילאָזאָפישע און וויסענשאַפטליכע פון דרום־פראַנקרייך, איז מיט געוואַלט איבערגעריסען געוואָרען דורך די שוידערליכע רדיפות און די מעהרערע גירושים. דער לעצטער גירוש איז פאָרגעקומען אונטער דער הערשאַפט פון ט ש אַ ר ל ס דעם זעקסטען ביין ענדע פון פערצעהנטען יאהרהונדערט. פראַנקרייך האָט ארויסגעטריבען די אידען פון יעדען נייען פּראָווינץ, וואס זי האָט אננעקסירט. פאר קנאַפּע דריי הונדערט יאָהר זיינען כמעט ניט געווען קיינע אידען אין פראַנקרייך. ערשט ביין ענדע פון זיבצעהנטען יאהרהונדערט, ווען ל ו א י ס דער פערצעהנטער האָט פערכאַפּט ע ל ז א ס, וואו עס האָט זיך געפונען א בעדייטענדע אידישע בעפעלקערונג, האָבען זיך פון דאָס נייע אנגעפאַנגען צו בעווייזען אידען אין פראַנקרייך. לכתחילה האָט לואיס געהאַט בדעה אין גאַנצען ארויסצוטרייבען די אי־

---

*) ...כדי מפני שכבר היה מחויב בזאת ההויה אשר התבאר חיובה במופתים רבים, שתהיה אם יש מיש אם יש מאין, וכבר התבאר שאי אפשר שתהיה באחד מאלו הפנים, הנה לא ישאר אלא שתהיה יש מאין מצד, ויש מיש מצד. והנה זאת החלוקה היא אשר נעלמת מהקדמונים. ואולם היותה יש מיש היא שתהיה מגשם; ואולם היותה יש מאין שתהיה מגשם נעדר כל צורה... וזה כי מה שיתחייב מהספק לאפלטון... הוא מפני מה שהיה מניח לזה הגשם תנועות מה. (מלחמות ה׳, מאמר ו׳, חלק א׳, פרק י״ז).

דען פון ע ל ז א ס, אבער ער איז שפעטער געווארען וווייכער און האט זיי דארטען געלאזען וואוינען, פאר וואס זיי האבען איהם געדארפט גאנץ פיין בעצאהלען.

מיט דער ענדע פון פערצעהנטען יאהרהונדערט ענדיגט זיך די אידישע קולטור אין פראנקרייך ביז דער נייעסטער צייט.

די אידען אין איטאַליען.

XI.

די אידען פון איטאַליען. ר' ש ב ת י ד אָ נ אָ ל א, און זיין צייט, דער „קליינער יוסיפון" און זיין מחבר. דער תנא „דבי אליהו". ר' נתן בר' יהיאל פון רוים און דער „ערוך". ר' הלל בן שמואל פון וועראנא. ר' זרחיה אבן־חן.

אידישע קהלות, גרעסערע און קלענערע, האָבען זיך שוין געהאַט געפונען אין פערשיעדענע שטעדט פון איטאַליען לאַנג איידער די צושטערונג פון דעם צווייטען בית המקדש. כל זמן די אידען האָבען געהאַט זייער אייגען לאַנד און זייערע אייגענע מלוכה זיינען זיי בעהאַנדעלט געוואָרען ניט ערגער ווי די בירגער פון אירגענד וועלכען אַנדערען לאַנד, וואָס איז געשטאַנען אין פריינדליכע בעציהונגען מיט דער רוימישער אימפּעריע. ווען די אידען האָבען פערלאָרען זייער זעלבסט־שטענדיגקייט און ארץ ישראל איז ערקלעהרט געוואָרען אַלס א רוימישע פּראָווינץ, האָט זיך נאַטירליך זייער לאַגע געענ־דערט צום ערגערען. זיי זיינען בעהאַנדעלט געוואָרען ווי די אונטערטהאַנען פון א בעזיעגטען לאַנד. די אידישע לאַגע איז געוואָרען נאָך ערגער נאָך דער גרויסער רעוואָלוציע פון די אידען געגען די רוימער, וועלכע האָט זיך געענדיגט מיט דער פאָלשטענדיגער פערניכטונג פון דעם אידישען מלוכה־לעבען.

פון דער קולטורעלער און ליטעראַרישער טהעטיגקייט פון די איטאַליענישע אידען אין דער צייט פון וועלכער דאָ ווערט גערעדט, ווייסען מיר כמעט גאַר נישט. עס איז אָבער אָנצונעהמען, אז די אידען האָבען אָנגעפיהרט א גאַנץ שטאַרקע פּראָפּאַגאַנדאַ פאַר די לעהרען פון יודענטהום, און אז זיי זיינען געוויסער מאַסען געוועזן אין דעם ערפאָלגרייך. דאָס איז צו דרינגען דערפון, וואָס מאַנכע פון די רוימישע אימפּעראַטאָרס האָבען געפונען פאַר נויטיג אָנצונעהמען שטרענגע מאַסרעגעלען ניט בלויז געגען די אידישע פּראָפּאַגאַנדיסטען, נאָר אויך געגען די יעניגע רוימישע אַריסטאָקראַטען, וואָס זיינען בשתיקה אַריבערגעגאַנגען אָדער האָבען אַרויסגעצייגט צופיעל פריינדשאַפט צום יודענטהום.

ווען דאָס קריסטענטהום איז אין פּיערטען יאהרהונדערט געוואָרען די אַנערקענטע שטאַאַטס־רעליגיאָן, איז די אידישע לאַגע געוואָרען נאָך ערגער. די פערפאָלגטע קריסטליכע רעליגיאָן איז אַליין געוואָרען א פערפאָלגעריז, און האָט אין דעם אַריבערגעשטייגט אַלע אַנדערע און פריהערדיגע רעליגיאָנען. מען מוז אָבער צוגעבען, אז אפילו אונטער דער קריסטליכער הערשאַפט איז די לאַגע פון די אידען אין איטאַליען צו יענער צייט נאָך געוועזן ערטרעגליך אין פערגלייך צו זייער לאַגע אין די שפּעטערע יאהרהונדערטע אין די אַנדערע קריסטליכע לענדער.

שוין אין אַכטען יאהרהונדערט האָבען זיך אין איטאַליען געפונען אידישע ישיבות, וואו דער באַבילאָנישער תלמוד איז געשטודירט געוואָרען. ווי עס ווייזט אויס, זיינען שוין דאַמאָלס די איטאַליענישע אידען געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון די „גאונים“ און די גרויסע ישיבות פון בבל, כאָטש עס איז ניט אין גאַנצען קלאָהר ווי אַזוי די דאָזיגע פערבינדונג איז פאָרגעקומען. לויט ווי עס ווערט דערצעהלט אין פערשיעדענע קוועלען, זאָל קאַרל דער גרויסער האָבען אַריבערגעבראַכט א אידיש־איטאַליענישען תלמודיסט, קלונימוס אָדער זיין זוהן משה פון לוקא, קיין מאַינץ, וועלכער האָט דאָרטען געגרינדעט די ערשטע ישיבה.

אויף אזא אופן קומט אויס, אז אין איטאליען איז געשטאנען די וויגעלע פון דעם תלמודישען שטודיום. וועלכער האט זיך שפּעטער אזוי שטארק ענטוויקעלט אין צפון־פראנקרייך, עלזאס און די ריינישע פּראווינצען.

א חוץ תלמודיסטען האבען זיך אין איטאליען אויך גע־פונען אידישע געלעהרטע און דאקטוירים, און ג י ע ד ע מ א ן אין זיין ווערק: „די געשיכטע פון דער אידישער קולטור און ערציהונג אין די מערב־אייראפּעאישע לענדער", ברענגט די נעמען פון אייניגע אידיש־איטאליענישע געלעהרטע פון יענער צייט. דער אויבענדערמאנטער ר' משה בר' קלונימוס פון ל ו ק א איז אויך געווען א פּיטן און עס זיינען פון איהם גע־בליבען הימנען און תפילות.

דער ערשטער פון די אידיש־איטאליענישע געלעהרטע און טאקע אויך דער ערשטער העברעאישער שריפטשטעלער איבער וויסענשאפטליכע ענינים אין אייראפּא בכלל, איז געווען ר' ש ב ת י ד אָ נ אָ ל אָ, וועלכער איז געבאָרען געווארען אין יאהר 913 און איז געשטארבען מיט זיעבציג יאהר שפּעטער.

ר' ש ב ת י ד א נ א ל א קען זיך ניט פערגלייכען מיט די אידישע גדולים פון שפּאניען צו אפילו מיט די דא־זיגע פון דרום פראנקרייך. די ספרים וואס זיינען געבליבען פון איהם האבען בלויז א היסטארישען ווערטה.

ווען ער איז אלט געווען צוועלף יאהר איז ער צוזאמען מיט זיינע עלטערען געפאנגען געווארען פון ים־רויבער. איהם האט מען אויסגעלייזט, וועהרענד זיינע עלטערען זיינען פער־פיהרט געווארען אין אפריקא, וואו מען האט זיי פערקויפט אלס שקלאפען.

דער יונגער דאנאלא האט זיך גענומען צום שטודירען. אבער דאמאלס איז עס ניט געווען אזא לייכטע ארבייט. עס איז געווען שווער צו קריגען ביכער און נאך שווערער צו קרי־גען רביים, וועלכע זאלען פערשטעהן די ביכער. די קריסט־ליכע אייראפּא איז דאמאלס געלעגען אין דער טיעפסטער אונ־וויסענהייט, און דאס זעלבע קען אויך געזאגט ווערען וועגען

די איירָאפּעאישע אידעז. אט וואס דאנאלא דערצעהלט וועגעז זיך: „איך האב זיך זעהר פיעל אנגעשטרענגט צו לערנעז און צו פערשטעהן די חכמות פון מעדיצין און אסטראָלאָגיע. איך האב זיך איבערגעשריבעז די ביכער פון די פארצייטיגע אידישע געלעהרטע וועגעז דעם.*) אבער קיינער פון די אידישע חכמים האט זיי ניט פערשטאנעז... די אידישע חכמים האבעז פון די דאזיגע ביכער ניט געהאלטעז, ווייל זיי האבעז זיי ניט פערשטאַנעז... דארום האב איך בעשלאָסעז צו שטודירעז און צו פארשעז די חכמות פון די גריכעז, פון די אראַבער, פון די באביליאנער און די הינדוסעז. יעדער אין זיין שריפט און אין זיין שפראך. און איך האב אויסגעפונעז, אז זיי שטימעז מיט די ביכער וואס זיינעז געשריבעז געווארעז פון די אידישע חכמים וועגעז די חכמות פון די שטערעז און די מזלות".

ר' שבתי דאנאלא האט אנגעשריבעז א פירוש אויף דעם ספר יצירה, אונטער דעם נאמעז „חכמוני" אדער „תחכמני". פון דארטעז איז צו זעהן, אז ער איז געוועז בעקאנט מיט דער אראבישער פילאזאפיע. ער פיהרט דארטעז דורך דעם געדאנק, אז דער מענש איז אן „עולם קטן", וועהרענד די גאנצע שעפּפונג מיט גאט איז דער „עולם גדול". ער פיהרט דורך א פערגלייך צווישעז די מענשליכע גליעדער און טהיילעז פון דעם אוניווערזום. דעם קאפּ, צום ביישפּיעל, פערגלייכט ער צום הימעל; די אויגעז צו די זונן און די לבנה און אזוי כסדר. ער ענדיגט זיין פּאראלעל מיט די פאלגענדע ווערטער: „דאריבער איז דער וואס טויטעט א מענשעז גלייך ווי ער וואלט חרוב געמאכט א גאנצע וועלט, ווייל דער מענש האט אין זיך אליין טהיילעז פון דער שעפּפונג און דעם רוחניותדיגעז געשטאלט פון גאט".

דאנאלא האט אויך געשריבעז ביכער איבער מע־

*) דערפון קען מען ארויסדרינגעז, אז אין דאנאלא'ס צייטען איז שוין געוועז א העברעאישע וויסענשאפטליכע ליטעראטור, וועלכע איז א פנים פערלארעז געגאנגעז.

דיציז. זיינע מעדיצינישע קענטניסע האָט ער געקראָגען פון גריכישע און סירישע קוועלען. פראַגמענטען פון זיין בוך איבער מעדיצין זיינען אפּגעדרוקט געוואָרען אין „ווירכאָוו'ס ארכיוועז“ דורך דעם בעקאַנטען געלעהרטען ש ט י י נ־ שניידער, אונטער דעם נאָמען: דאַנאָלאָ'ס פאָר־ מאַקאָלאָגישע פראַגמענטען. דאָס איז א פּראַקטישע אבהאַנדלונג ווי אזוי צו פּערפערטיגען רפואות פון פערשיעדענע גראָזען און וואָרצלען.

דאַנאָלאָ איז ניט געווען דער איינציגער אידישער שרייבער אין איטאַליען אין יענער צייט. עס זיינען אויך געווען אַנדערע, וועלכע האָבען אָבער ניט געלאָזען זייערע נעמען אויף זייערע ספרים. דער מנהג אַנצוגעבען די נעמען פון בעריהמטע מענשען אויף דיא אייגענע ווערק איז, וויא עס ווייזט אויס, אויך געווען פּערשפּרייט אין איטאַליען. איינער פון דיא דאָזיגע ווערק איז דער „קליינער יוסיפון“, וועלכער איז לויט דער מיינונג פון גידעמאַן און אַנ־ דערע פאָרשער פערפאַסט געוואָרען פון א איטאַליעניש־ אידישען שרייבער אין מיטען פון צעהנטען יאָהר־הונדערט. דער נאָמען פון דעם פערפאַסער ווערט אָנגעגעבען אלס יוסף בן גוריון און פאָר א לאַנגע צייט האָבען פיעלע געגלויבט, אז דאָס איז דער בעריהמטער אידישער היסטאָ־ ריקער און גענעראַל יאָזעפוס פלאַוויאוס אָדער יוסף בן מתתיהו. דער דאָזיגער בוך, וועלכער גיט דיא היסטאָריע פון דעם אידישען פאָלק ביז דער צושטערונג פון צווייטען טעמפעל, איז פאָר פיעלע יאָהר־הונדערטע גע־ ווען איינער פון דיא בעליעבטעסטע און פּאָפּולערסטע ביכער ביים אידישען פאָלק. ער איז אויך איבערזעצט געוואָרען אין אידיש און אונזערע מאַמעס און באָבעס פלעגען איהם ליי־ ענען צוזאַמען מיט'ן „ספר הישר“, „צאינה וראינה“ און אַנ־ דערע אַזעלכע ספרים.

ער איז געשריעבען אין א שעהנעם און לייכטען סטיל, און ווירקליכע היסטאָרישע פּאַססירונגען זיינען דאָרטען צו־ נויפגעמישט מיט אַללערליי לעגענדען און מעשיות, וועלכע

האבען ניט קיין שום היסטארישען ווערטה אבער וועלכע מאכען דעם בוך פאר אנגענעהמע און אנציהענדע לעזע־שטאף.

אז אנדער וויכטיגער ספר פון בערך יענער צייט איז דער מדרש „תנא דבי אליהו“. ווער עס איז געוועזען דער אמת'ער מחבר פון דעם דאזיגען מדרש איז ניט בעקאנט. ער איז געשריעבען אין א לייכטען און א רייכען העברייאיש, און איז פול מיט מאראלע לעהרען און גוטע עצות: „און דוא זאלסט ליעב האבען גאט דיין גאט, דאס מיינט דוא זאלסט גאט'ס נאמען מאכען בעליעבט ביי דיא מענשען. דו זאלסט וויסען דיא תורה, לעהרנען דיא תורה, און עהרליך האנדלען מיט דיא מענשען, כדי זיי זאלען זאגען, וואויל איז יענעם וועלכער האט געלעהרענט דיא תורה, וויא שעהן זיינען זיינע מעשים, וויא גוט זיינען זיינע וועגען... אבער ווען א מענש לעהרענט תורה און האנדעלט ניט עהרליך מיט דיא לייטען, און איז ניט פריינדליך מיט דיא מענשען — וואס וועט מען אויף איהם זאגען? מען וועט זאגען, איהר זעהט יענעם למדן, וויא שלעכט עס זיינען זיינע מעשים, וויא מיאוס עס זיינען זיינע וועגען; ניין, מיר וועלען אונזערע קינדער ניט לעהרנען דיא תורה. קומט אויס, אז גאט'ס נאמען ווערט צוליעב איהם פערשוועכט. דערפאר האבען דיא חכמים געזאגט, זאל זיך א מענש דערוויטערען פון גזלה, סאי פון א אידען, סאי פון א פרעמדען“.

„אט אזוי דארף זיך א מענש אויפפיהרען: בעשיידען ביי זיך אין הויז, פרום אין בית־המדרש, קלוג אין פרומקייט, קליגען זיך אין דער תורה, קלוג אין גוטע מעשים, שעהן און אנגענאהם פאר מענשען, מודה זיין אויף'ן אמת און דער־ווייטערען זיך פון ליגען. ליעב האבען גאט, צי ער איז צו איהם גוט אדער ניט; טרויערען אויף דעם כבוד פון גאט און דעם כבוד פון דעם פאלק ישראל, האפען און געלוסטען, אז דער כבוד פון ירושלים, דער כבוד פון בית המקדש און דיא אידישע גאולה זאל וואס ניכער קומען“.

מיט אזעלכע און עהנליכע דרשות איז דער „תנא דבי אליהו“ פול.

איינער פון דיא וויכטיגסטע ספרים, וואָס דאָס איטאַ־ליענישע יודענטהום האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין מיטעל־אלטער און וואָס האָט נאָך ניט פערלאָרען זיין בעדייטונג און וויכטיגקייט ביז היינטיגען טאָג, איז דער „הערוך“ פון רבי נתן ב״ר יחיאל הרומי.

רבי נתן איז געבאָרען געוואָרען אין רוים בערך אין יאהר 1035, און איז געשטאָרבען אין יאהר 1106. זיין פאָטער ר“ יחיאל איז געוועזן א גרויסער תלמודיסט און א פיטן. זיינע ברידער זיינען אויך געוועזן בעריהמטע תלמודי־סטען. ער האָט זיי אלעמען אריבערגעשטייגט ניט בלויז אין זיינע תלמודישע נאָר אויך און הויפּטזעכליך אין זיינע וועלט־ליכע קענטניסע.

אין זיינע יונגע יאהרען האָט ער זיך אָפּגעגעבען מיט מסחר, אבער ער האָט עס באַלד אויפגעגעבען און האָט זיך גענומען צום לערנען. זיינע רביים זיינען געוועזן זיין פאָ־טער און זיינע עלטערע ברידער, און שפּעטער איז ער אויך געפאָהרען אין פראַנקרייך, וואו ער האָט געלעהרענט ביי דעם בעריהמטען ר“ משה הדרשן.

וויא לאַנג ר“ נתן האָט געאַרבייט אויף דעם „הערוך“ איז ניט בעקאַנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט, צי ער אליין האָט דיא גאַנצע ארבייט געטאָהן אדער צי ער איז בלויז גע־וועזן דער רעדאַקטאָר, וועלכער האָט געהאַט אונטער זיך א צאָהל מיטארבייטער. עס לייגט זיך קוים אויפ׳ן שכל, אז איין מענש זאָל אליין קענען אויפטאָהן אזא ארבייט. דערצו איז נויטהיג אַן ענציקלאָפּעדישען וויססען. דער „ערוך“ איז מעהר וויא א תלמודישער ווערטער־בוך. ער איז א מין ענ־ציקלאָפּעדיע פון דער תלמודישער ליטעראַטור. אין איהם זעהט מען ארויס ניט בלויז דעם מחבר׳ס אלזייטיגע און ברייטע קענטניסע פון דער תלמודישער ליטעראַטור, פון דעם תלמוד און זיינע מפורשים, נאָר אויך א געוואַלדיגע קענט־ניססע פון שפּראַכען. א חוץ דיא אראַמישע, פערזישע, אראַ־

בישע, גריכישע, לאטיינישע שפראכען, האט דער מחבר — אדער דיא מחברים — אויך געקענט איטאליעניש און זאגאר מאנכע פון דיא סלאווישע שפראכען.

דיא בעדייטונג פון דעם הערוך פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד איז זעהר גרויס. ער ווערט פון מאנכע בעטראכט אלס בענייהע אזוי וויכטיג ווי די ווערק פון דעם „אלפס" און „רש"י". פאר דער וויססענשאפטליכער פאר־שונג פון דעם תלמוד און זיין שפראך איז ער אהן שום ספק פון דער גרעסטער בעדייטונג.

פון מאנכע פון זיינע ערקלעהרונגען איז צו זעהן, אז רבי נתן איז אויך בעקאנט געוועזן מיט דיא וויססענשאפטען פון זיין צייט און אז ער האט אויך געהאט א ידיעה וועגען מעדיצין.

אין דעם דרייצעהנטען יאהר־הונדערט זיינען דיא אי־טאליענישע אידען געקומען איז בעריהרונג און אונטער דעם איינפלוס פון זייערע ברידער אין שפאניען. א געוויסע צייט פריהער איז דער אבן־עזרא געוועזן אין איטאליען, וואו ער האט אנגעשריעבען מאנכע פון זיינע ווערקע.

אין דער צייט פון דער בענייאונג פון דער גרויסער מחלוקה וועגען רמב"ם און זיין „מורה נבוכים", האט זיך אין איטאליען געפונען איינער פון די שטארקסטע אנהייע־גער און פארקעמפפער פון דעם רמב"ם. דאס איז געוועזן ר' הלל בן שמואל פון ווערונא, וועלכער איז געבארען געווארען אין יאהר 1225 און איז געשטארבען אין 1295.

ר' הלל בן שמואל איז געוועזן איינער פון דיא בעדייי־טענדסטע תלמודיסטען פון זיין צייט אין איטאליען. זיין רבי אין תלמוד איז געוועזן ר' יונה גערונדי, איינער פון די אנפיהרער פון דעם ערסטען קריעג געגען דעם רמב"ם, וועל־כער האט אבער שפעטער חרטה געקראגען אויף דעם. ר' הלל אליין איז געוועזן זעהר פרום און דארום האט איהם קיינער ניט געקענט חושד זיין איז אפיקורסיש, ווען ער האט זיך אריינגעווארפען אין דעם קאמפף פאר דעם רמב"ם.

ר' הלל ווערט בעטראכט אלס איינער פון די וויכטיגסטע אידישע פילאזאפען אין מיטעל־אלטער, כאטש ער זאגט ניט ארויס קיינע נייע געדאנקען. זיין הויפּט־ווערק אין זיין ספר „תגמולי הנפש“ (די בעצאהלונג פון דער נשמה), וואו ער בעהאנדעלט די פראגע פון אונשטערבליכקייט און בעצאהלונג און בעשטראפונג.

אין דעם דאזיגען ספר צייגט ר' הלל ארויס א ברייטע בעקאנטשאפט מיט דער אידיש־אראבישער פילאזאפיע בכלל און מיט דעם מורה נבוכים בפרט. אין זיינע אנזיכטען איז ער נוטה צום אריסטאָטעליאניזם, כאָטש ער איז ניט אין גאנצען פריי פון פלאטאָנישע מיינונגען און אנזיכטען.

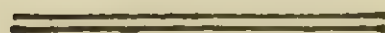
נאָך א בעדייטענדע פערזענליכקייט האָט אין יענער צייט געלעבט אין איטאליען, דאָס איז געוועזן ר' זרחיה אבן־חן. ער איז געוועזן א געבאָרענער פון בארצעלאנא, שפאניען, אָבער ער האט זיך בעזעצט אין רוים און האָט דאָרטען פּראקטיצירט אלס דאָקטאָר.

ר' זרחיה אבן־חן צייכענט זיך אויס מיט זיין שארפען קריטישען שכל און מיט זיין פרייען גייסט. אין זיינע פּירושים וואָס ער האָט געשריעבען אויף „איוב“ און „משלי“ ערלויבט ער זיך ארויסצוטרעטען זעהר שארף געגען די פריהערדיגע קאָמענטאטאָרס. וועגען רמב"ן שרייבט ער: „דער רמב"ן האָט בלויז געוואוסט דעם תלמוד און האָט קיין שום אהנונג ניט געהאט פון דער פילאָזאָפיע, דערפאר איז ער ארויסגעטראטען געגען דעם רמב"ם. ער האט בעסער נעדארפט שווייגען און ניט ריידען וועגען זאכען וואָס ער וויים ניט.“ ער רופט זיך אָפּ זעהר שארף אויך וועגען דעם אבן־עזרא און דעם רד"ק.

ווי זיין פריינד ר' הלל פון ווערא נא איז אויך זרחיה אבן־חן געוועזן א שטארקער אנהענגער פון רמב"ם בפרט און פון דער פילאָזאָפיע בכלל, אָבער ער איז געוועזן פיעל פרייער אין זיינע אנזיכטען און מיינונגען ווי זיין פריינד. דאָס האָט געפיהרט צו א צוזאמענשטויס צווישען זיי ביידען אויף זייערע עלטערע יאָהרען. אין דער צייט,

וואס ר׳ הלל האט געזוכט צו בעווייזען, אז דעם רמב״ם׳ס מיינונגען שטימען איין אין אלע פרטים מיט די מיינונגען פון די חכמי התלמוד און ער האט אויף אזא אופן געוואלט כשר׳ען דעם רמב״ם, האט זיך ר׳ זרחיה אבן־חן דערפון אויסגעלאכט. ער שרייבט צו זיין פריינד אין א בריעף: „ווען איינער האלט זיך אן די מיינונגען פון די פילאזאפען, זאל ער זיי ניט צונויפ־מישען מיט די מיינונגען פון דעם תלמוד. דעם טעות האט שוין געמאכט דער רמב״ן, וועלכער איז אמת געווען א גרויסער תלמודישער גאון, אבער ער האט קיין אהנונג ניט געהאט פון די וויסענשאפטען און א פשיטא שוין פון דער פילאזאפיע. און אויב דו ווילסט אויך געהן אויף דער ראזיגער וועג, טא קעהר זיך צוריק צו דעם לאנד פון דיינע עלטערען, רוף ארויס דיינע מלאכים וואס דארפען טבילה, וויקעל זיך איין אין טלית און תפילין און שטודיר דעם „ספר יצירה״, דעם „בן־סירא״ און נאך אזעלכע ספרים.״

ר׳ זרחיה אבן־חן האט געהאט פיעלע תלמידים און אנ־דערע אין איטאליען. דער וויכטיגסטער צווישען זיי איז געווען ר׳ עמונאל הרומי.

XII.

ר׳ עמאַנועל הרומי און זיין צייט.די בעציהונגען צווישען די אידישע און די קריסטליכע געלעהרטע. יהודה רמאנא און ר׳ בנימין ב״ר משה. דער איינפלוס פון די אידיש־שפּאַנישע און פון די איטאַליענישע פּאָעטען אויף עמנועל׳ען. עמנואל׳ס פּאַרנאָגראַפישע ליעדער. זיינע ליעבע־ליעדער. זיינע תפלות. זיין „עדן ותופת״ (גן־עדן און גהינום) אין פערגלייך מיט דאַנטע׳ס „געטליכע קאָמעדיע״.

ר׳ עמנואל בן שלמה בן יקותיאל הרומי איז געבאָרען געוואָרען אין רוים אין יאָהר 1270 און איז געשטאָרבען אין פערמא צווישען 1330 און 1335. ער האָט אַפּגעשטאַמט פון א רייכער און אנגעזעהענער משפחה, פון דער פאַמיליע ציפּראני, וועלכע האָט געשפּיעלט א גרויסע ראָלע אין דעם לעבען פון דער אידישער קהלה אין רוים.

עמנואל איז געבאָרען געוואָרען אין א גינסטיגער צייט. גינסטיג אין דעם קולטורעלען זינן. דער דרייצעהנטער און פיערצעהנטער יאָהרהונדערט זיינען געווען די גלאַנץ־עפּאָכע פון דער אידיש־איטאַליענישער קולטור אין מיטעל־אַלטער. די פרישע ווינטען פון דער נייער צייט, וואָס האָבען אָנגעפאַנגען בלאָזען איבער איטאַליען האָבען אויך ניט געלאָזען אונבעריהרט די איטאַליענישע אידען. די אידען פון איטאַליען האָבען צו יענער צייט פון זיך ארויסגעגעבען אַ גאַנצע רייהע פון געלעהרטע און אויפגעקלעהרטע מענשען, וועלכע האָבען געשפּיעלט ניט קיין קליינע ראָלע אין דער

אלגעמיינער ערוואכונג פון דער אויפלעבונגס־צייט. א חוץ
זייערע אייגענע ספרים, האבען די דאזיגע אידישע געלעהרטע
זיך אפגעגעבען מיט איבערזעצונגען פון אראביש און העב־
רעאיש אין לאטייניש און איטאליעניש. זיי האבען געזוכט
צו בעקאנען פון איין זייט די קריסטליכע וועלט מיט די
ווערק פון די אראבישע און אידישע דיינקער, וועהרענד פון
דער אנדערער זייט האבען זיי אויך געזוכט צו בעקאנען די
אידען מיט די ווערק פון די קריסטליכע דענקער.
די בעציהונגען פון די דאזיגע אידישע געלעהרטע צו דער
קריסטליכער אינטעליגענץ איז געווען א ברייטע און אן
אלגעמיין־מענשליכע, אויב ניט קיין זעהר פריינדליכע. דאס
זעלבע קען אויך געזאגט ווערען וועגען די בעציהונגען פון
דער קריסטליכער אינטעליגענץ צו דער אידישער.ביידע
צדדים זיינען ביי זיך געווען זיכער, אז נאר זיי זיינען אויף
דער ריכטיגער וועג, וואס פיהרט גלייך אין גן־עדן אריין,
אבער דאס האט זיי פון דעסטוועגען ניט געשטערט צו טאלע־
רירען איינע די אנדערע און צו לערנען איינע פון די אנדערע.
איבערהויפט איז עס געווען דער פאל מיט די אידישע גע־
לעהרטע, וועמעס ליעבע צו דער וויסענשאפט איז געווען גרע־
סער ווי זייער קנאה פאר דעם גלויבען.

אינטערעסאנט אין דער דאזיגער בעציהונג זיינען די
ווערטער פון י ה ו ד ה ר א מ א נ א אדער ר׳ יהודה
הפלוסוף אין זיין הקדמה צו דיא „מאמרים" וואו ער
האט איבערזעצט אויסציגע פון די קריסטליכע פילאזאפען:
א ו ג ו ס ט י ן, א ל ב ע ר ט ד ע ר ג ר ו י ס ע ר,
ט ה א מ א ס א ק ו ו י נ א און אנדערע. ער שרייבט:
„אזוי ווי איך זעה, אז אונזער פאלק בעריהמט זיך מיט דער
גרויסקייט פון זיין חכמה און בילדונג, און ער מיינט, דאס די
אנדערע פעלקער בעזיצען ניט די אמת׳ע וויסענשאפט, געפין
איך פאר נויטיג איבערצוזעצען פון זייערע אבהאנדלונגען
איבער די וויסענשאפטען, כדי צו בעווייזען זייער חכמה און
פערשטאנד. איך האב די דאזיגע אבהאנדלונגען ניט צוזא־
מענגעשטעלט אין א געהעריגען סדר, ווייל מיין הויפט אויפ־

גאבע איז געוועזן צו בעווייזען די פאלקאמענהייט פון זייערע געלעהרטע."

דער דאזיגער יהודה ראמאנא איז געוועזן א איינגערער צייט־גענאָסע פון עמנואל׳ען. ער איז געבארען גע־ווארען אין יאהר 1292 און איז געשטארבען אין צווייטען העלפט פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. א חוץ איבערזע־צונגען האָט ער אויך געשריעבען אריגינעלע ספרים איבער פערשיעדענע ענינים. עמנואל זאגט וועגען איהם: „ער איז דער קרוין פון זיין צייט". ער דערצעהלט אויך, אז ער האָט פון איהם אלץ געלערענט.

אן אנדער גרויסער אידישער געלעהרטער פון יענער צייט אין רוים איז געוועזן ר׳ בנימין ב"ר משה, וועמען עמנואל בעצייכענט „אלס דער פאטער פון אלע מאטהעמא־טיקער". דערצו האבען זיך דאמאלס אויך אויפגעהאלטען אין רוים די פראנצויזישע אידישע געלעהרטע און פּאָעטען ווי יעקב אנאטאלי און קלונימוס בן קלונימוס.

אזא איז געוועזן די צייט אין איטאליען, ווען עמנואל איז געבארען געווארען. עס פערשטעהט זיך, אז עמנואל האָט אַ חוץ א גוטע אידישע ערציהונג פון ביבעל און תלמוד אויך גע־קראגען א גרינדליכע וועלטליכע ערציהונג. שטודירענדיג פי־לאזאפיע, די וויסענשאפטען און מעדיצין, וועלכע איז דא־מאלס כמעט אין גאנצען געוועזן א אידישע חכמה און געלעגען אין אידישע הענד.

ווי עס ווייזט אויס האָט זיך עמנואל אבגעגעבען מיט דער מעדיצינישער פראקטיק. אין איינע פון זיינע לידער דער־צעהלט ער פון א שפּאס, וואס ער האָט געהאט מיט א שטאלצע פּאציענטין זיינע, וועלכע האָט געוואלט שפּיעלען די ראָלע פון א צו גרויסער צנועה: „מען האָט מיר איינגע־לאדען צו היילען א רייכע פריילין, וועלכע איז שוין קראנק געוועזן אכט טעג. איך האָב איהר געטראָפען אין א שעהנע בעט אין זיידענס איינגעוויקעלט. איך האָב איהר בעגריסט און געוואלט נעהמען איהר האנד צו טאפּען דעם דופק. שטאָלץ האָט זי איהר האנד איינגעוויקעלט אין א זיידענע טוך. דאס האָט מיך פערדראָסען, און איך האָב בעשלאָסען

פון איהר צו מאכען חוזק. וואס שוויינט איהר? האב איך אנגעפאנגען, די פריילין איז זעהר קראנק. ברייננט אויף גיך די הערנער פון א וואלף, די זאפט פון א פעלז, א שטראהל פון דער לבנה, די מילך פון א יעהריגער הון, די אויג פון א פלעדער־מויז, די גאל פון א טויב, די פעדערען פון א רויטער ראב... קאכט דאס אלץ אב אין א וואקסענער כלי צוזאמען מיט א צווילינג פון א פעטען מויל־עזעל, פערשפרייט עס אויף דער פעל פון א מילב און לייגט עס אויף איהר בויך פאר א פלאסטער.... דאס איז א זיכערערע רפואה, וואס די גרעסטע דאקטוירים ראטהען".

פון זיין לעבען איז אונז גאנץ ווענינ בעקאנט. פון מאנ־כע פון זיינע ליעדער איז צו זעהן, אז ער האט געפיהרט א רייכען, גליקליכען לעבען. ער האט געהאט א פרוי, וועלכע האט אויך אפגעשטאמט פון א רייכער פאמיליע און וועלכע ער האט זעהר ליעב געהאט. אין איינעם פון זיינע ליעדער מאלט ער זיין פרוי אין די שעהנסטע פארבען: „איהר האלז איז פון עלפאנט־ביין, איהרע אויגען טויבען, איהרע צייהנער קריסטאל גאנץ און ווייס. איהר מויל איז האניג, איהרע לי־פען ראזען; ווען זי שמייכעלט בעווייזען זיך בלומען אויף איהר מויל, און ווען זי רעדט קלינגט עס ווי מוזיק"... אין א צווייטע ליעד ערקלעהרט ער, אז זיין פרוי האט איהם בעוועגט צו לערנען און צו שטודירען. ער האט ניט געקענט פערטראגען דעם געדאנק, אז אזא פרוי ווי זי איז זאל האבען אן אונוויסענדען מאן.

אויף זיינע עלטערע יאהרען האט זיך דאס רעדעל א דרעה געגעבען. ע מ נ ו א ל האט פערלארען זיין גאנצען פערמעגען און ער איז געצוואונגען געווארען צו פערלאזען זיין היים, וואנדערענדיג וויא א בעטלער איבער איטאליען. אין זיינע ליעדער בעקלאגט ער זיך אויף זיין ביטערען מזל, וואס זיינע פריינד האבען איהם פערלאזען און קיינער קימערט זיך וועגען איהם ניט. אונטער דעם יאך פון אלטקייט און ארעמ־קייט איז ער געצוואונגען צו וואנדערען איבער דער וועלט, וואו א טאג און וואו א נאכט, און יעדער מאכט פון איהם

חוזק. ער פערגלייכט זיין איצטיגע לאגע מיט דער לאגע פון זיין יוגענד. דאמאלס האָבען איהם אלע גע׳חנפ׳עט, אלע האָבען איהם געגעבען כבוד, אלע האָבען געזוכט זיין פריינדשאפט. איצטער מיידען זיי איהם אויס, זיי אנטלויפען פון איהם, זידלען איהם, מאכען איהם צו שאנד און צו שפּאָט. „מענשען וועמעס עלטערען איך וואלט מיט מיינע הינט ניט געהאלטען", זיינען איצטער ארויסגעטראטען געגען איהם. זיי רעכטפערטיגען זיין אונגליק, זיי זעהען אין דעם א שטראָף פון גאָט פאר זייערע זינד, ווייל ער האָט זיך ניט אויפגעפיהרט מאראליש:

... יאמרו עלי אישים עשירי גאוה זה חם, וזה ישר, וזה יודע;
ובעד חכם לב שללו הזמן, יאמרו אשר מוסר וחק פורע.

(אויף מענשען וואָס זיינען שטאָלץ מיט זייער רייכקייט, זאגען זיי ער איז עהרליך, גערעכט און קלוג; און אויף א חכם, וועמען דיא צייט האָט בערויבט, זאָגען זיי, אז ער איז זינדיג און אונמאראליש.)

... ודמיתי זמני אש, ומקריו לעצים, ואני השה לעולה,
ולו אבכה לקורותי יבישון דמעי כל יאור מצור ומצולה.
ולו באתי לספר דאבוני וקורותי אחבר בם מגלה.
ולכן אשמרה מחסום למו־פי ודומיה אלי נפשי תהלה.

(און איך פערגלייך מיין צייט צו א פייער, די פּאַסירונגען האָלץ, און איך בין דער שעפּס פאר דעם קרבן. און זאָל איך וויינען אויף מיינע אונגליקען, וועלען מיינע טרערען אלע טייכען אויסטריקענען. און זאָל איך זיי אלע דערצעהלען, וועל איך גאנצע מגלות דארפען שרייבען, דארום וועל איך בעסער שווייגען.)

נאָך דריי יאָהר וואַנדערען איז עמנואל אנגעקומען אין 1328 קיין פערמא. דאָרטען האָט זיך געפונען א מעצענאט, וועלכער האָט דעם וואנדערענדען פּאָעט אריינגענומען צו זיך אין הויז, האָט איהם בעזאָרגט מיט אלעם נויטהיגען און האָט איהם געגעבען די מעגליכקייט צוזאמענצוקלייבען אלע זיינע ליעדער און זיי צוזאמענשטעלען אין א בוך. דעם בוך האָט עמנואל א נאָמען געגעבען „מחברות" (העפטען).

אין גאנצען בעשטעהט דער בוך פון אכט און צוואנציג „מחברות", יעטווידע פון וועלכע דארף אייגענטליך בע־האנדלען א בעזונדערע טהעמא. אבער זיי קומען ארויס גע־מישט איינע אין די אנדערע. אין דער ערסטער, צום ביישפיעל, בעקלאגט ער זיך אויף דער צייט, וועלכע איז איהם געווען פאלש און האט איהם אזוי שלעכט בעהאנדעלט; אין דער צווייטער בעזינגט ער ער די שעהנע פרוי און פערשפאט די מיאוסע. אין דער דריטער רעדט ער וועגען לוסט און ליעבע, און אזוי כסדר. אבער ניט שטענדיג האלט ער זיך אן די טהעמא. אבער און ווידער קומט ער אין מיטען־דרינען אריין מיט זיינע ליעדער וועגען לוסט און ליעבע. ער איז הויפטזעכליך און פריהער פאר אלץ דער פאעט פון לוסט. ווי א קינד פון זיין צייט בעטראכט ער די ליעבע אלס זינדיג און די לוסט אלס א פערברעכען, אבער ער קען זיך פון זייער מאכט ניט בעפרייען. ער האט פיינט די פרוי אלס די קוואל פון זינד, אבער זיין ליעבע צו איהר שטייגט אריבער זיין שנאה.

אום די אלע ליעדער, וועלכע „זיינען געזונגען געווארען אין פערשיעדענע צייטען, אין דער יוגענד, אין די מיטעלע יאהרען און אויף דער עלטער" זאלען טראגען דעם כאראק־טער פון איין גאנצען בוך, זוכט זיי עמנואל צוזאמענ־צופלעכטען דורך צוויי־געשפרעכען און ערצעהלונגען, וועלכע זיינען ניט שטענדיג לויט אונזער געשמאק.

אין זיינע ליעדער איז עמנואל שטארק בעאיינ־פלוסט געווארען פון די אידיש־שפאנישע פאעטען, הויפטזעכ־ליך פון אלחריזי, אבער נאך מעהר איז ער בעאיינ־פלוסט געווארען פון די איטאליענישע פאעטען פון יענער צייט. ער אליין האט געשריבען איטאליענישע ליעדער אויך, און איינער פון זיינע צייט־גענאסען שטעלט איהם אין חברותא מיט דעם גרויסען איטאליענישען פאעט דאנטע, וועמעס פריינד ער איז געווען. פון די איטאליענישע פאעטען האט ער אויך איבערגענומען די וועג צו ריידען וועגען ליעבע און לוסט אין אזעלכע ווערטער און אויסדריקע, וועלכע דער־

מאַנען איינעם אָן די פּאַחאַבנע מעשה'לעך פון אַ ב אָ ק אַ־ט ש י ע . . . איז דער דאָזיגער הינזיכט איז ער ניט בלויז דער ערסטער. נאָר טאַקע אויך דער איינציגער צווישען די העברעאישע פּאָעטען, וואָס האָט זיך עטוואָס אַזעלכעס ערלויבט.

ע מ נ ו א ל איז אָבער אַ קינסטלער און אַן אונפּער־גלייכבאַרער מייסטער פון דער העברעאישער שפּראַך. ער פערשטעהט ווי אַזוי איבערצוגעבען זיין פּאָרנאָגראַפיע אין אַזעלכע ווערטער און אויסדריקע, אַז זי איז ניט אַבשטויסענד; זי קומט אַרויס שעהן און עלעגאַנט. זיינע אַלע לידער פון דעם דאָזיגען סאָרט זיינען געשריעבען אין אַ רייכען, אידיאָ־מאַטישען העברעאיש, פול מיט דונקעלע אַנצוהערעניסען און אַלערליי צווייזייטיגע אַנדייטונגען. און ווען איהר שטויסט זיך אָן וואָס ער מיינט, מוזט איהר אַ שמייכעל טהאָן. דאָ זיי־נען אַ פּאָאר ביישפּיעלע:

אל תתמה, דוד, אל איש חיקי, אם לא קראתי בשלומו —
שונה טעמו, נגלה מומו, יעז מלך אל־קום עמו....

אדער

עפרת־חן, גפן פורחת, מפניך לבי נחת
הראיני נא את מראיך, כי על חשקך מראי משחת.
נדמה חשקך אל תוך קרבי ברד עם אש מתלקחת.
השמיעני, רעיה, קולך ופדיני מרדת שחת
הביאיני אל גן־עדנך, הגמיאיני רוקח מרקחת
ממגד שדים מעל ומתהום רובצת תחת . . .

ע מ נ ו א ל איז וויציג, שאַרף און בייסענד. אָבער זיינע וויצען און זיין סאַטירע איז זעהר אָפט אונמעגליך איבערצו־זעצען אין אַן אַנדער שפּראַך.

עמנואל האָט אָבער אויך פיעלע טיעף־לירישע לידער, וועלכע דערמאַנען איינעם אָן ה י י נ ע. ניט מיט אונרעכט ווערט ער פון מאַנכע, ווי פון ג ר ע ט ץ און אַנדערע פער־גליכען צו היינע. דאָ וועלען מיר ברייגען איניגע פון די דאָזיגע לידער אין אַ אידישער איבערזעצונג:

אך, ווי נוט איז מיר! מיין שעהנע
האט מיך היינט צו זיך פערבעטען.
פון איהר וואלד די פרוכט פארשפראכען —
ווי עס שרעקט מיין הארץ פאר פריידען.

ביי איהר לוסט ווען איך שטעה נאהענט
קען ניט טרעפען מיר קיין סבה.
וואס איז אוננליק, ווען זי שיינקט מיר
אלע זיסקייט פון איהר ליעבע?

זי אליין איז נאר מיין גורל,
וואס מיין מזל טהוט בעשערען.
זי—מיין לוסט, מיין פרייד די העכסטע,
זאמעלפונקט פון מיין בענעהרען.

ביי איהר ברוסט שווינט יעדעס אוננליק,
איהרע לאסקעס שטיינט אלץ איבער.
נעהמט, איהר פריינד, אייך שטעדט און לענדער,
מיר — איין קוש בלויז פון מיין ליעבער*).
(איבערזעצט פון אברהם רייזען).

און האט איז א צווייטע ליעד פון דעם זעלבען מין:

איז עס מעגליך, ליעבסטע, אז די אויגען דיינע
זיינען נאר ארויף אין הימעלס־ליכט,
כ'זעה אין דיינע אויגען אווענדליכען הימעל
און דעם טאג אויף זעה איך אין דיין העל געזיכט.

ס'העננט מיין לעבען אויף א רינגעל פון דיין אויער—
זאל עס זיין די ארבייט פון א כשוף נאר?
און דערצו נאר, שעהנהייט, אויסער אויגען־שטערען
זעה איך דיינע צייהנער, ווי דער האגעל קלאר.

*) דער העברעאישער טעקסט פון די לעצטע צוויי שורות איז פאלגענדער:

יקחו רעי מצפה, גלעד
לי מעפרה מיץ־פה,גיל־עד

די ווערטער „מצפה" און „גלעד" זיינען נעמען פון ביבלישע שטעדט; אין דער צווייטער שורה איז „מיץ־פה" א קוש און „גיל־עד" אויבינע פרייד. דאס איז איינע פון די ווארט־שפיעלען אויף וועלכע עמנואל איז גוט מייסטער.

פרעג איך דיך, דו ליעבםטע, צי די אויגען דיינע
זיינען הימעלס־שטערען אין געפאנגענשאפט—זאג!
אדער דיינע אויגען זעהען אוים ווי שטערען
און דיין ליכטיג פנים—דער געשטאלט פון טאג.

(איבערזעצט פון אברהם רייזין.)

אין איינע פון זיינע ליעדער־ראמאנצען בעקלאגט ער זיך אויף דעם עלטער: „דיא האנד פון דעם עלטער האט מיך גע־טראפען. וואס טויג מיר דיא ליעבע, וואס זיינען פאר מיר דיא שעהנהייטען? דיא פיילען פון עלטער האבען דיא געט־ליכע ליעבע־פלאמען פון מיין הארצען אויסגעלאשען". איצ־טער, אויף דעם עלטער, ווילען זיי, דיא שעהנהייטען, מעהר אויף איהם ניט קוקען, ווילען פון איהם ניט וויסען. גאנץ אנדערש איז עס אבער געוועזן אין דיא יונגע יאהרען. דא־מאלס האבען זיי איהם אללע געליעבט: „ניט געוועזן קיין שעהנהייט, וואס זאל מיר ביישטעהן, ניט געוועזן קיין פעס־טונג וואס איך האב ניט געקענט בעצווינגען".

אם תסתתר במסתרים, האנכי לא אראנה?
לו תחבא אל תוך הים, משם ידי תקחנה.
אם תגביה כנשר או בין כוכבים תשים קנה
או כעת במרום תמריא, משם ידי תורידנה.

(און ווען זיא פערבארגט זיך אין דיא געהיימסטע פלעט־צער, וועל איך איהר דען ניט זעהן? און ווען אפילו זיא בע־האלט זיך איז ים, פון דארטען האב איך איהר גענומען. הויך וויא אן אדלער. אדער צווישען דיא שטערען, אז זיא פלעגט מאכען איהר נעסט, און אפילו ווען אין הימעל זיא האט גע־שוועבט, פון דארטען פלעג איך איהר ארויסקריגען).

נאך דער דאזיגער הקדמה דערצעהלט ער איינע פון זיינע ליעבעס־ערפאהרונגען:

איך בין אין א וועג מיר שפאצירען געגאנגען
ביז וואנען איך בין אין איהר גארטען פערגאנגען.
דאס האט מיך מיין מזל געפיהרט צו בעגליקען,
דיא בלומען צו קלייבען, א רויז אויסצופליקען.

נעזעהען האב איך דארטען, געשוועבט וויא אין לופטען,
א ליכטינע שעהנהייט מיט אללערליי דופטען.
זיין קונסט האט דער שעפער אין איהר בלויז פערזאמעלט,
דיא וועלט האט דיא גאנצע פערגעסען ער דאמאלט.

ער האט אזא שעהנהייט געשאפען בלויז איינמאל,
א צווייטע אזעלכע נעמאהלט האט ער קיינמאל.
און וויא אויף דער וועלט איז דיא שעהנהייט נעקומען
דאן האבען דיא בערג אללע זיננען גענומען.

אזוי וויא דער כרמל איהר קאפ דער נעקרוינטער
וויא מ ן איהרע ליפען נאך זיסער, בע'חנטער.
איהר שולטער — א לבנה, וואס פול אויפגעגאנגען,
איהר בויך איז אזוי וויא א בייט פרישע זאנגען.

דערצו איהרע באקען וויא בליהענדע פירות,
זיי האבען געלויכטען וויא שטראהלענדע מנורות.
דיא אויגען וויא שווערדען מיט בלענדענדען פינקעל
זיי האבען פערלויכטען אין איטליכען ווינקעל.

מיין בליק איז געבליבען פערווירט און דערשראקען:
וואס מיינען דיא אויגען: זיי טרייבען צו לאקען?
וויא שווער צו בעשיידען — זיי רופען און טרייבען,
דאך האב איך געגלויבט זיי הייסען מיר בלייבען...

איך האב ניט פערשטאנען פון וואנען זאל שטאמען
אין הארצען דער פייער, ווער צינדט דארטען דיא פלאמען?
צי איז עס איהר לוסט בלויז, וואס האט מיך פערנומען
צי איז דאס פון הימעל א פייער געקומען.

געזאגט האב איך: שעהנהייט, דיין חן ווער קען צעהלען?
דוא האסט מיך פערוואונדעט און דוא קענסט מיך היילען.
ערבארעם זיך, ליעבסטע, און שיינק מיר א פיילכעל!...
זיא האט מיר געענטפערט מיט א שמייכלענדען מיילכעל:

„מיין פריינד קענסטו ווערען מיט צווייערליי וועגען,
און וועלכען וועג ווילסטו, וועל איך, זיננער, דיך פרעגען.
מיין קערפער אויף צווייען איהם וועל איך צוטהיילען
פון ביידע דיא טהיילען זאלסטו איינעם זיך וועהלען.

דער גארטיל וועט גרענעצען צווישען זיי ביידען
צי ווילסטו דעם אויבען, צי אונטען פאר פריידען?"

איך האב ניט געוואוסט וויא אזוי זיך צו נעהמען,
מיר האט זיך געדאכט, אז זיא וויל מיך פערשעהמען.

און ווײלע זיא מיינט כ'בין א זינדיגער שלעכטער
האב איך געענטפערט צו זיין דער גערעכטער.
צוליעב דיין כבוד, אום דיך צו דערהויבען
וועל איך, א מיין שעהנהיים, בלויז נעהמען דעם אויבען.

זיא האט אויסגעהערט מיר מיט ליעבליכען שמייכעל:
וויא באלד דוא בעזיצט אזא'ן איידעלען שכל,
דא לייג איך מיין גארטיל אוועק נאר צו פיסען,
און זאלסט פון דיא ביידע מלוכות געניסען...
דאן בין איך מיט איהר אין איהר חדר אריין
נענעכען איהר פרוכט, געטרונקען איהר וויין.

אך, איצט איז דאס אלעס אוועק וויא א שאטען,
דיא מיידלעך דיא שעהנע זיי לאכען און שפאטען.
זיי ווילען מיך מעהר שוין ניט הערען געדיינקען,
און זייער ליעבע צו אנדערע זיי שיינקען.

דיא אפפער פון מיר איז זיי שוין דערווידער
מיין גוטסקייט צו זיי, זיי קעהרען נישט וויעדער.
מיין אונגליק איז פרעמד זיי — וויא מ'וואלט זיי ניט מיינען,
און ווען איך זאל ניט שטארבען — זיי וועלען ניט וויינען.

און ווען איך זאל ווערען אין קנעכטשאפט געפאנגען
זיי וואלטען מיך אויסלייזען דאן ניט געגאנגען.
ווייל מיין גאלדענע האאר אויף דיא עלטערע יאהרען —
זיי זיינען אין זילבער פערוואנדעלט געווארען.

(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

אזעלכע ליעדער פון לוסט און ליעבע זיינען געווען אין גאנצען ניי פאר דער העברייאישער ליטעראטור. עס איז אמת, עס איז געווען א צייט, לאנג צוריק, גאר אמאל, ווען דאס אידישע פאלק האט זיך ניט געשעהמט צו זינגען וועגען לוסט און ליעבע און עס האט פון זיך ארויסגעגעבען א „שיר־השירים“. א גאנצע זאמלונג פון לוסט און ליעבעס־ליעדער, וועלכע קענען זיך גאנץ גוט פערגלייכען מיט דיא בעסטע אין דער וועלט־ליטעראטור. דאס איז געווען, ווען דאס אידעשע

פאלק איז נאך געווען יונג, מיט יונגע כוחות, מיט מוטה צום לעבען, וועז עס האט געפיהרט א געזונדען, נאטירליכען לע־בען אין זיין אייגענעם היים אויף זיין אייגענעם לאנד. דיא שרעק־ליכע אידישע היסטאריע, דיא אויביגע צרות און רדיפות, דער שטענדיגער וואנדער־לעבען, דיא אונזיכערהייט מיט'ן מאר־גענדיגען טאג, האט פערוואנדעלט דיא העברייאישע מוזע אין א קלאג־ליעד. אין העברייאיש האט מען אנגעפאנגען צו שרייבען קנות, תפלות און סליחות. די ערד איז געווארען פאר דיא אידען א גהינום. האבען זיי זיך געווענדט צום הימעל. דיא העברייאישע ליעד האט געשטורעמט געגען דיא אונגע־רעכטיגקייטען פון דער וועלט. האט בעוויינט דעם צער און דיא צרות פון לעבען. האט געקלאגט אויף דער שכינה וואס איז אין גלות, אויף דעם בזיון פון דער תורה און אויף דעם לאנגען, ביטערען גלות פון פאלק ישראל. זיא האט געוויינט און ביטערע טרעהרען פערגאסען, בעטענדיג הילפע, ווארטענ־דיג אויף דער ישועה. זוכענדיג יושר און גערעכטיגקייט. זיא, דיא העברייאישע מוזע, האט געשוויגען וועגען לוסט און ליעבע, אזוי וויא זיא וואלט זיך געשעהמט מיט אזעלכע זינ־דיגע מחשבות. דער שיר השירים גופא, דיא ליעד פון דיא ליעדער, איז אויסגעטייטשט געווארען וויא א ליעבע צווישען דער שכינה און דעם פאלק ישראל, אלס א מין הייליגע, געט־ליכע ליעבע. וואס האט גאר קיין שייכות ניט מיט די פשוטע מענשליכע ליעבע. די פערפאלגטע און אונטערדריקטע גלות־קינדער האבען ניט געקענט פערשטעהן, וויא אזוי מען קען גאר זינגען וועגען דיא זינדיגע תאוה.

ביי מאנכע פון דיא אידיש־שפאנישע פאעטען וויא ביי משה אבן־עזרא, ר' יהודה הלוי און אלחריזי געפינט מען שוין ליעדער וועגען פשוט'ע מענשליכע ליעבע, אבער ביי זיי איז געווען א שטילע, צנועה'דיגע ליעד, וועלכע האט זיך געהיט פון נבול־פה, פון „גראבע“ אנצוהערעניסען, פון חוצפה'דיגע אויסדריקע, וויא ר' עמנואל הרומי האט זיי געברויכט. ביי מאנכע פון דיא מקובלים געפינען זיך שוין עהנליכע עראטישע אויסדריקע, אבער זיי ווענדען עס אן

אויף דיא בעציהונגען צווישען דער שכינה און דעם פאלק ישראל, וועלכע ווערען פערגליכען צו א ליעבענדע פּאארעל. זיי, דיא דאָזיגע מקובלים, האבען געפונען אן אויסוועג פאר זייער עראָטיק דורך דעם וואס זיי האָבען איהר פערהייליגט...

עס פערשטעהט זיך, אז אזעלכע ליעדער וויא עמנואל הרומי'ס ליעבעס - ליעדער האבען גאר ביי פיעלע פון זיינע צייט־גענאָסען ארויסגערופען אן אונצופריעדענהייט. זיי האָבען אין דעם געזעהען ניט מעהר וויא פשוט'ע, שמוטציגע נבול־פה, וואס פאסט אפשר פאר גויעשקע ריטטער אבער בשום אופן ניט פאר א אידען. ער אליין דערצעהלט, אז מען האט איהם גערופען „קדש" (קאדייש—אויסגעלאסענער) און פושע (זינדיגער). דאס איז וואהרשיינליך אויך איינע פון דיא אורזאכען, ווארום ער איז געבליבען פערלאזען און אליין אויף זיינע עלטערע יאהרען, ווען ער איז געוואָרען פעראָרעמט. דער פאקט איז, אז מיט אן ערך הונדערט יאהר שפּעטער האָט דער מחבר פון „שולחן ערוך", ר' יוסף קארו, געפונען פאר נויטהיג אריינצושטעלען א דין, אז מען טאָר ניט לייענען דיא ליעדער פון עמנואל הרומי, „מחמת זיי זיינען מליצות און משלים פון פשוטע פלוידערייען און תאוה".

די דאָזיגע בעציהונג צו עמנואל הרומי'ס ליעבעס־ליעדער איז טאקע אויך דיא אורזאכע, ווארום זיין פּאָעזיע האָט געהאט אזא קליינעם איינפלוס אויף דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דער העברייאישער פּאָעזיע און ווארום ער איז געבליבען כמעט אין גאנצען אונבעקאנט ביז דעם לעצטען יאהר־הונדערט, כאטש ער איז אָהן צווייפעל איינער פון דיא גרעסטע אידעשע פּאָעטען אין מיטעל־אלטער.

עס וועט אָבער זיין א גרויסער טעות און אן אונרעכט צום פּאָעט, אויב דער לעזער וועט בלייבען ביי דעם איינדרוק, אז מעהר וויא אזעלכע ליעבעס־ליעדער האָט עמנואל הרומי ניט געשריבען. עמנואל הרומי איז געוועזען א גוטער איד אין נאַציאָנאַלען זינן און זאָגאר א פרומער איד. זיין הארץ האָט איהם געבלוטעט אויף דיא אידעשע צרות, און אין מעהרערע פון זיינע ליעדער דריקט ער אוים זיין צער וועגען דעם: „בע־

טראכט דיא פיין פון דיין ארעמען פאלק, וועלכער ווערט גע־טראטען אהן רחמנות; וויא אן איינזאמער פויגעל, פון זיין נעסט פערטריבען. וויא שטויב פערךעכענט. קעהר אום דיין פאלק, וועלכער ווערט צווישען פעלקער ניט גערעכענט, קעהר איהם אום צוריק צו דיין וואהנונג".

ר' עמנואל הרומי איז דער מחבר פון אייניגע ריהרענדע תפלות. דיא פאלגענדע איז איינע פון זיי:

וועז דיין האנד האט מיך געטראפען
וועל איך, גאט, צו דיר אליין האפען.
און פון דיר וועל איך ענטרינגען
אום ביי דיר א הילף געפינען.

אין דיין טאג פול דונער בליצען
זוך איך מיר ביי דיר צו שיצען.
אין ד י י ן צארן־טאג דעם שווארצען
לויכט דיין ליכט מיר אין מיין הארצען.

(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

* * *

מיט דעם אנקומען פון דעם עלטער האט עמנואל הרומי אליין מעהר און מעהר אנגעפאנגען טראכטען וועגען דער ניש־טיגקייט פון לעבען, וועלכער מוז זיך ענדיגען מיט דעם אונ־פערמיידליכען טוידט. זיין נשמה ווערט אזוי וויא דורכגע־דרונגען מיט דעם אויביגען וועלט־שמערץ. דיא אלטע, אלטע טענה: וואס טויג דער לעבען, ווען ער מוז זיך ענדיגען מיט דעם טוידט? ער קוקט אויפ'ן בית־עולם און בעטראכט דיא קברים: „ווען איך בעטראכט דיא קברים, ווערט מיין הארץ צוגאנגען, בלייבט שטעהן פערגליווערט, איך דערמאן זיך אן דיא וואס ליעגען דארטען, איך דערמאן זיך זייער לעבען. דארטען געפינען זיך חכמים, וואס האבען גע'שמט אויף דער וועלט, דארטען געפינען זיך אויך בהמות אין מענשליכען גע־שטאלט. דארטען געפינען זיך רשעים, דארטען געפינען זיך אויך צדיקים... דארטען געפינען זיך קליין און גרויס, און אללע לעבעדיגע געפינען דארטען זייער בעט. דארטען זיינען אללע גלייך, פירסטען און ארעמע. דער קנעכט איז פריי פון

זיין האר. און דער אויסגעמאַטערטער געפינט דאָרטען זיין רוה... מיין הארץ ווערט אין מיר פערווירט, ווען איך זעה עס; איך קען זיך מעהר ניט פרעהען, ווען איך זעה זייער בראָד. עס טהוט מיר וועה. וואָס העלפט דער פערלייקענען, איך מאָך יעדען טאָג דיא זעלבע רייזע וואָס זיי. דיא צייט פיהרט מיר און שפּאָט פון מיר וויא זיא האָט עס געטאָהן מיט זיי. איך וועל געהן אין גרוב ניט בעסער וויא זיי. דיא צייט וועט מיר מאַכען טרינקען גאַל און ביטערניס, ווי זיא האָט עס געטאָהן מיט זיי...

און אַט איז אַ צווייטע ליעד וועגען דער זעלבער טהעמאַ: „מיינע טעג זיינען שוין פאַריבער און פאַרגאַנגען, און מיין הארץ איז נאָך פערשטאָפּט און אומריין. דער טוידט דערנע־הענטערט זיך מיט יעדער מינוט, און דאָס הארץ וויל דערפון ניט וויססען. עס טראַכט וועגען פליהען אין דיא הימלען, און עס פערגעסט אַז עס מוז געהן אין גרוב. ער מיינט צו נאַרען דיא מענשען מיט זיין פאַלשקייט, און פערגעסט, אַז ער נאַרט זיך אַליין, וויא איינער וואָס וויל בלינד מאַכען זיין שונא און נעהמט זיך אַליין אַרויס אַן אויג...“

אין נאָך אַ ליעד לאָזט ער ריידען אַ טוידטען צו דיא לע־בעדיגע: „דוא, וואָס דו ליעגסט אויף אַ בעט פון העלפאַנט־ביין, ערוואַך אויב דוא שלאָפסט. זעה, דער וואָרם טרינקט מיין בלוט, און זיין צאָהן איז אין מיין פלייש. געדיינק, נעכ־טען בין איך וויא דוא געוועזן פעט, מאָרגען וועסטו וויא איך ליעגען אין גרוב. וואָס וועסטו זאָגען, ווען עס וועט קומען דער ביטערער טאָג. ווען דו וועסט זעהן ווי דער גהינום רוי־כערט“.

דער טוידט, דער גהינום און דער גן־עדן דאָס זיינען דיא טהעמאַן, וועלכע אינטערעסירען עמנואל הרומי אויף זיינע עלטערע יאָהרען. דער אַכט און צוואַנציגסטער טהייל פון זיין ווערק הייסט „התופת והעדן“, דער גהינום און דער גן־עדן. וואָס איז אין געוויסע הינזיכטען אַ נאַכאַהמונג פון זיין פריינד ד אַ נ ט עֿ ס גרויסע ווערק „דיא געטליכע קאָמעדיע“.

* * *

ר׳ עמנואל הרומי האט אנגעפאנגען צו שרייבען זיין „גיהנום און גן־עדן״ מיט אן ערך דרייסיג יאהר שפעטער וויא זיין פריינד דאנטע האט געשריעבען זיין „געטליכע קאמעדיע״. דאנטע האט אנגעפאנגען שרייבען זיין ווערק אין דעם יאהר 1300, ווען ער איז נאך געווען א יונגער־מאן פון פינף און דרייסיג יאהר; עמנואל האט געשריעבען זיין ווערק בערך אין דעם יאהר 1331, ווען ער איז שוין געווען אן אלטער מאן פון אריבער זעכציג. עס קען דארום גאר קיין ספק ניט זיין, אז עמנואל איז געווען דער נאכאהמער פון דאנטע און ניט פערקעהרט.

דאנטע האט איינגעזעהן די טראגעדיע פון דעם מענש־ליכען לעבען, ווען ער איז נאך געווען יונג. ער פאנגט אן זיין ווערק מיט דער פאלגענדער הקדמה: „אויפ׳ן מיטען וועג פון אונזער לעבען האב איך זיך געפונען אין א פינסטערען וואלד, ווייל איך האב פערלארען דעם גלייכען וועג״. אין דעם פינסטערען וואלד פון דעם מענשליכען לעבען פיהלט ער זיך פערלארען, ארומגערינגעלט פון א טיגער, א לייב און א וואלף — סימבאלען פון די מענשליכע תאוות, שוואכקייטען און צוויפלען. עמנואל איז אין זיינע יונגע יאהרען געווען גאנץ ווייט פון אזעלכע פינסטערע מחשבות. דאמאלס האט ער געלעבט און געזונגען וועגען ליעבע און לוסט. ערסט אויף זיינע עלטערע יאהרען, ווען א אינגערער פריינד זיינער איז פלוצלינג געשטארבען, ערסט דאמאלס האט ער זיך דער־מאנט אן דעם טויט און וואס פאר א זינדיגען לעבען ער האט געפיהרט. ער פאנגט אן זיין ווערק מיט די פאלגענדע ווערטער: „נאכדעם ווי פון מיינע יאהרען זיינען זעכציג פער־גאנגען, און די שלוחים פון דעם טויט האבען זיך געאיילט צו מיר״, און אזוי ווייטער.

ביידע, דאנטע און עמנואל הרומי, שרייבען וועגען דער זעלבער טהעמא, אבער זיי שרייבען וועגען איהר גאנץ אנדערש און פערשיעדען. עמנואל האט געבארגט ביי דאנטען זיין טהעמא און דא און דארטען אויך מאנכע אויסדריקע און

בילדער, אבער ניט מעהר. אין אלעם איבריגען זיינען זיי ווייט איינער פון דעם אנדערען ווי דער מזרח פון מערב. איינער, דאַנטע, איז אַ פרומער, טיעף־גלויביגער, זאגאר אַ פערביסענער קריסט, וועלכער פערגינט קיינעם ניט דעם גן־עדן אַ חוץ זיינע אייגענע קאַטאָליקען; ער בעזיצט אַ טיעף־רעליגיעזע און מיסטישע נאַטור. דער צווייטער, עמנואל, איז אמת אַ גלויביגער און פרומער איד, אָבער איהם פעהלט די פערביסענ־קייט און דער פאַנאַטיזם. ער געפינט אין זיין גן־עדן אויך אַ פּלאַץ פאַר די פרומע ניט־אידען, פאַר די „חסידי אומות העולם". ער איז ווייט ניט אַזוי רעליגיעז און אויך ניט אַזוי מיסטיש געניינט ווי זיין פריינד דאַנטע.

דאַנטע פילאָזאָפירט אין זיין „געטליכע קאָמעדיע" און איז זיך מפלפל וועגען אלערליי קריסטליך־טעאָלאָגישע פראגען פון זיין צייט; עמנואל זוכט די דאָזיגע טהעאָלאָגישע פראגען אויסצומיידען. דאַנטע רעדט אין אלעגאָריען און אין סימבאָלען, עמנואל רעדט פשוט. דאַנטע איז שרעקליך ערנסט און זיין שפּראַך איז שטענדיג פייערליך; עמנואל'ס שפּראַך איז לייכט און צייטענווייז שפּאַסהאַפטיג. דאַנטע'ס „קאָמעדיע" איז אַ שוידערליכע טראגעדיע; עמנואל'ס „גיהנום און גן־עדן" איז אפּט אַן אמת'ע קאָמעדיע: זיין הומאָר און זיין סאַטירע פערלאָזען איהם קיינמאָל ניט. ער ערלויבט זיך צו לצ'עווען אפילו ווען ער איז אין גהינום און צו מאַכען שפּאַס אין גן־עדן.

דאַנטע'ס גהינום איז דער קריסטליכער גהינום; עמנואל'ס איז דער אידישער. דאָס קריסטענטום, וואָס האָט אין זיך איינגעזאַפּט צוזאַמען מיט פיעלע פון די יסודות פון יודענטום אויך פיעלע פון די עלעמענטען פון היידענטום, האָט זיך אויסגעבילדעט אַ גהינום, וועלכער איז פיעל שרעקליכער ווי דער אידישער. צוזאַמען מיט די שרעקענס פון אידישען גהינום האָט דאָס קריסטענטום אויך אריינגענומען די גהינום־פאָרשטעלונגען פון די היידנישע פעלקער. דאַנטע'ס גהינום איז דאָרום פיעל מורא'דיגער ווי עמנואל'ס. אין דער קריסטליכער רעליגיאָן שפּיעלט דער

גהינום איבערהויפט א פיעל גרעסערע ראָלע וויא אין דער אידישער. דער גהינום איז כמעט דער וויכטיגסטער יסוד פון קריסטענטום, און שוין יעזוס אליין שרעקט מיט'ן אייבינען פייער און מיט „ציין־קריצענים“.

דאנטע האט אויסגעקליבען אלס זיין פיהרער אין דיביידע אבטיילונגען פון דעם קריסטליכען גהינום *) דעם רוימי־שען פּאָעט ווירגיל. פאר א פיהרער אין גן־עדן האָט ער זיך געמוזט אויסקלייבען אן אנדערען, וויל זיין קריסטליכע „ליעבע“ מיט זיין ווילדען פאנאטיזם האבען איהם ניט דער־לאזען, אז ער זאל ווירגיל'ן, דעם ניט־קריסט, אריינלאזען אין גן־עדן. עמנואל הרומי קלייבט זיך אויס אלס זיין פיהרער אין גהינום און אין גן־עדן דעם נביא דניאל.

און פאסירט האט עס אזוי: זייענדיג פערטיעפט אין טרויער, וואס דער טויט פון זיין איינגערען פריינד האט אין איהם ארויסגערופען, אנפאנגענדיג צו טראכטען וועגען זיין אייגענעם טויט און וועגען דעם זינדיגען לעבען וואס ער האט פערבראכט, האט ער זיך ביטער פאנאנדערגעוויינט. וואו איז דניאל און זיין חכמה? וואו איז ער וואס וויים אלע סודות? ווי גוט עס וואלט געווען, ווען ער וואלט געקומען און איהם דערצעהלט וויפיעל ער האט נאך צו לעבען און וואס זיין חלק וועט זיין נאכ'ן טויט.

פּלוצלינג האט עמנואל דערזעהן גענען איהם אן אלטען מאן, וועמעס פנים עס האט געלויכטען זיבען מאל ווי די זון און ער האט אויסגעוויזען ווי א מלאך פון הימעל. פון שרעק און פחד איז עמנואל געפאלען אויף זיין פנים, האט אנגענו־

*) דער קריסטליכער גהינום האט צוויי הויפּט־אבטיילונגען: 1) דער „אייבינער פייער“, וואו עס ברענען די נשמות פון די רשעים אהן שום האפנונג, אז זיי וועלען ווען־עס־איז אויסגעלייזט ייערען פון זייערע יסורים; 2) דער „רייניגונגס־פלאץ“, וואו אלע מענשליכע נשמות, אפילו פון די צדיקים, מוזען דורכגעהן, געלייטערט און גערייניגט ווערען איידער זיי זיינען זוכה אריינצוקומען אין גן־עדן.

מען דעם ברעג פון דעם מאַן'ס מאַנטעל און געקושט דיא שטויב פון זיינע פיס:

„זאג מיר, מיין הארר, ווער ביזטו און וואָס איז דיין נאָמען?"

„איך בין דניאל," האָט דער מאַן געענטפערט. „ווען דו האָסט גערופען. איך בין געקומען דיר צו ענטדעקען אַלע סודות און דיר צו בעלעהרען. זאג, וואָס איז דיין פערלאַנג, און מאַך עס גיך, ווייל איך קען זיך ניט פערזאַמען."

„איך בעט דיר, מיין הארר, ווייז מיר דעם גן־עדן און דעם גהינום, און בעוויז מיר דעם פּלאַץ, וואו איך וועל נאָך מיין טויט רוהען."

„דיין פערלאַנג זאָל געשעהן," האָט דניאל געענטפערט, וואו ווילסטו פריהער געהן?"

„פריהער וויל איך זעהן דעם גהינום, און דעם גן־עדן צום לעצטען."

און אַט פאַנגען זיי אַן זייער רייזע. עס איז אַ שווערער וועג. זיי געהען דורך אַלערליי קרומע, ענגע, צודרעהטע און פינסטערע וועגען. ער הערט נור דונערען און בליצען, און די קרעכצען און געשרייען פון די געמאַטערטע און געפּייניגטע. עמנואל האַלט זיך פעסט אַן דעם ברעג פון דניאל'ס מאַנטעל. ענדליך קומען זיי צו אַ צובראָכענעם בריק, וועלכער ליעגט איבער אַ בייזען שטראָם, וואָס זוכט אַלעמען צו פערשלינגען. ביים ברעג פון בריק שטעהט אַ טויער און ביים טויער דער שאַרפער קלינג פון אַ זיך־דרעהענדען שווערד. דורך דעם דאָזיגען טויער, פאַרביי דעם שאַרפען שווערד מוזען אַלע זינדיגע נשמות דורכגעהן: „דער וואָס קומט דאָרטען אריין קומט אריין, אבער ארויסגעהן געהט קיינער."

זיי זיינען אריבער דעם בריק און אריין אין גהינום גופא. דאָרטען האָט עמנואל דערזעהן אַ גרויסען פייער, וואָס ברענט ווי אַ טייך פון שוועבעל, וואו אַלע זינדיגע נשמות פּרעגלען זיך. יעדער זינדיגער האָט זיין נאָמען אויסגעקריצט אויפ'ן שטערן. עמנואל רעכענט אויס אַ גאַנצען צעטעל פון ביבלישע נעמען, וועלכע זיינען בעקאַנט אַלס זינדיגע, וואָס ער

האט דערקענט אין גהינום. ער פערגעסט אבער אויך ניט אריינצורעכענען אין דעם צעטעל פון די זינדיגע נשמות פלאטא'ן, אריסטאטעל'סען, היפאקראטוס'ען און אנדערע געלעהרטע און פילאזאפען, ווייל זיי זיינען געוועזען שטאלץ אויף זייער וויססענשאפט, און האבען פערלאזען דיא אמת'ע וועג. אין דעם איז ער ניט פיעל בעסער פון דאנטע'ן, וועלכער האט פאר זיי אויך קיין אנדער פלאץ ניט געפונען ווי דעם גהינום.

דאס אינטערעסאנטעסטע פון עמנואל'ס גהינום פאנגט זיך אן, ווען ער בעשרייבט די יסורים פון מאנכע פון זיינע צייט־גענאסען. דארטען איז ער בייסיג און גאליג, און קריטיקירט אהן רחמנות די מדות פון זיין צייט.

געהענדיג איז גיהנום האט עמנואל דארטען דערקענט זיינעם א גוטען בעקאנטען. געוועזען אן אנגעזעהענער מענש און זעהר רייך, און איצטער בראט ער זיך אין גהינום. עמנואל האט זיך ניט געקענט איינהאלטען און האט איהם מיט וואונדער געפרעגט: „ווי קומסטו, וואס איז געוועזען דער צירונג פון זיין דור, ווי קומסטו אהער?" יענער דערצעהלט: „איך האב אלץ געקליבען און געקליבען רייכטימער. האב זיך אויסגעבויט א גרויסען פאלאסט, אויך גערטנער און ווייז־גערטנער. מיינע צימערען האב איך מיט גאלד און זילבער בעפוצט. איצטער וואוינט אין זיי אן אנדערער. איך האב געלעבט גליקליך און פרעהליך, געגעסען די בעסטע שפייזען און די טייערסטע וויינען געטרונקען, פערגעסען די תורה און א רע פערבאטען, ניט געהאלפען דעם ארעמאן, ניט געשטיצט די אלמנה, ניט געהערט דעם געשריי פון יתום..." ער דער־צעהלט דאן, וואס ער בעטראכט פאר איינע פון די ערגסטע בעשטראפונגען: „דאס איז געוועזען מיט צוויי יאהר צוריק. צוויי מענשען זיינען אריינגעקומען און האבען ווי אויף די פליגלען פון אן אדלער מיר געבראכט אין אנקאנא אין מיין פאלאסט. איך האב זיך דערפרעהט. איך האב געמיינט, אט איז ענדליך געקומען א סוף צו מיינע פלאגען, אבער איך האב געהאט א ביטערען טעות: מיינע צרות האבען זיך ערסט

אנגעפּאַנגען. זיי האָבען מיר אַריינגעפיהרט אין דעם באָדע־צימער, וואָס איך האָב אליין געבויט. דאָרטען האָב איך נעזעהן, ווי מיין פרוי טהוט זיך אויס איהרע טייערסטע בגדים אום איהר קערפּער צו וואַשען. און איהר נייער מאַן איז געשטאַנען דערביי... וואָס איך האָב דאַמאַלס אויסגעליטען קען קיין מויל ניט אויסרעדען און קיין אויער ניט אויסהערען. פון מיינע אויגען האָבען אַנגעפאַנגען רינען די טרערען. „דו וויינסט, דאָס איז נאָך גאַרנישט“, האָבען די מענער מיט רציחה אויסגערופען. מיט געוואַלט האָבען זיי מיר אַריינגעשלעפּט אין שלאָפצימער. דאָרטען האָב איך דערזעהן אַן אויסגעפּוצט בעט, און אין איהר איז מיין ווייב געלעגען מיט איהר נייעם מאַן. פּעט און זאַט, גליקליך און צופריעדען, מיט איהר לינקער האַנד אונטער איהר קאָפּ און מיט זיין רעכטער האַנד האַלזט ער איהר. און אַ שטימע האָט אויסגערופען: „אַ פרוי האָסטו פער'קנס'ט, און אַן אַנדערער וועט מיט איהר לעבען“.

דאָס איז די שטראָף פאַר דעם האַרטהערציגען, וועלכער וויל פון זיינע עשירות ניט העלפען די אָרעמע און די געדריקטע. זיין רייכקייט פאַלט אַריין אין די הענד פון פרעמדע, און ניט סתם פרעמדע, נאָר אין די הענד פון זיין ווייב'ס געליעבטען.

עמנואל לאָזט קיינעם ניט דורך. ער רעכענט זיך דאָרטען אָפּ מיט די פאַנאַטיקער, וואָס ווילען ניט וויסען פון די חכמות און פערפאַלגען די פילאָזאָפיע; מיט די צבועקעס, וואָס שפּיעלען די ראָלע פון פרומאַקעס און טהוען אָב איז דער שטיל אַלע ניעדערטרעכטיגקייטען; מיט די פיינע בעלי בתים, וואָס קומען אין די שוהלען נאָר אום שבת און יום טוב, כדי צו קריגען כבוד; מיט די רבנים און לומדים, וואָס לערנען תורה כדי זיך אויסצופיינען און צו הערשען איבער דעם עולם. זיין „גהינום“ איז אַ בייזע סאַטירע אויף דעם דאַמאַלסדיגען אידישען לעבען פון איטאַליען, וועלכע פּאַסט זיך נאָך ביז היינטיגען טאָג.

פון דאָרטען, דערצעהלט עמנואל, זיינען מיר געגאַנגען ווייטער, און מיר האָבען געטראָפען אַ געמיינדע פון בלינדע. איך האָב דערקענט צווישען זיי אַן ערך פון הונדערט און

צוואַנציג. דאָס זיינען געווען גרויסע לייטע און פיהרער פון זייער פאָלק. דניאל האָט מיר ערקלערט: אָט די דאָזיגע מענשען האָבען געהאַט אויגען און ניט געוואָלט זעהן. זיי האָבען ניט געוואָלט וויסען פון די חכמות און די וויסענשאַפּ־טען, דערפאַר דאַרפען זיי טאַפּען ביי טאָג ווי אין דער פינסטערניס.

א פּאַסענדע שטראָף קריעגט דער צבועק, וועלכער שפּיעלט די ראָלע פון א שעהנעם מענ׳שען, פון א למדן און א פרומען, און טהוט אָפּ אין דער שטיל אלע געמיינהייטען און נבלות. עמנואל שילדערט איהם ווי „אַז אַלטען מאַן, וואָס זעהט אויס גרויס". אויף זיין קאָפּ אַ קרוין פון דערנער, אונטער זיין נאָז „קטורת" פון מענשליכער צואה און א בייזע שלאַנג האַלט זיין „ערלה". ער ווערט געשמיסען מיט ריטער און דערנער געשליידערט פון א הויכען טהורם און צושמעטערט אויף א פעלז. דאַ ברענט מען איהם אין פייער און דאָ צורייסען איהם בייזע וועלף, דאַ שיסט מען איהם מיט קופּערנע פיילען או דאַ ווערט ער פערשלעפּט פון טייכען פעך און שוועבעל.

ניט פיעל בעסער איז דער פּלאַץ פון די דאָזיגע רבנים, וועלכע האָבען ז״ד אבגעגעבען מיט דער תורה, כדי דערפון זייער פרנסה צו ציהען און זיך איבער׳ן עולם צו גרויסען. „און אַז מיר זיינען געגאַנגען ווייטער, האָבען מיר געזעהן מענשען וואָס ליעגען אין דער פינסטערניס, זייער זון און לבנה שיינט מעהר פאַר זיי ניט. אַהן געשטאַלט און אָהן אויס־זעהן ליעגען זיי אין א פינסטערען ווינקעל, א ערניעדריגטע מלוכה, ארומגערינגעלט פון טויט־שרעקען. דאָס זיינען די, וואָס האָבען געלערענט תורה, תלמוד, מדרשים און פירושים, כדי צו מאַכען דערפון א האַק צום גראָבען, און קרוינען מיט וועלכע צו שטאָלצירען.

עמנואל הרומי געפינט אויך א פּלאַץ אין גהינום פאַר די זעלבסטמערדער: „און אַז מיר זיינען געגאַנגען ווייטער, האָבען מיר געזעהן צאָרן, גרימצאָרן און צרות. מענשען זיינען געפיהרט געוואָרען דורך קאַלד־אייזוועגס און געזעגט געוואָרען מיט זעגען. זייערע פּנים׳ער ווי שוואַרץ־פערברענטע טעפּ

פער׳חושכ׳ט, שרייען זיי און יאָמערען פון צרות און יסורים. דאָס איז דער פּלאַץ פאַר די וואָס זיינען בעגאַנגען זעלבסט־מאָרד.

עמנואל פערלאָזט דעם גהינום אַ ניעדערגעשלאָגענער און צובראָכענער. ער קען מעהר ניט צוקוקען די צרות און די יסורים פון די געפּייניגטע און ער בעט דניאל׳ן, אז ער זאָל איהם פון דאָרטען ארויספיהרען. ער פערשרייבט אלץ וואָס ער האָט אין גיהנום געזעהן, כדי די קומענדע דורות זאָלען זיך דערפון אַ מוסר אראָבנעהמען און ניט זינדיגען.“

פון גהינום פיהרט איהם דניאל אריין אין גן־עדן. עמנואל׳ס גן־עדן איז ווייט ניט אזוי אינטערעסאַנט ווי זיין גיהנום. פאַר עמנואל׳ס סאַטירע איז דער גהינום אַ פּאַסענ־דערע טהעמא ווי דער גן־עדן. אין גהינום געפינט ער די אַלע פערזאָנען פון וועמען ער קען שפּאָטען און לאַכען, אויף וואָס ער האָט בעזעסען אזא גרויסען טאַלאַנט. אין גן־עדן שווייגט זיי בייסענדע סאַטירע, און ער איז דאָרטען עפּעס ווי ניט ביי זיך אין דער היים.

אינטערעסאַנט איז אבער דאָרטען איין שטעלע, וואו עמנואל צייגט זיך ארויס צו זיין פיעל טאָלעראַנטער ווי דאַנטע: „און ווען מיר האָבען אין די גאַסען פון גן־עדן ארומ־שפּאַציערט, בעטראַכטענדיג די גרויסקייט פון די חכמים, האָב איך דערזעהן מענשען וואָס זיינען פול געוועזן מיט שטאָלץ און שעהנקייט, שעהנער ווי די זון און די לבנה. זיי זיינען ארומגעגאַנגען אין דער וועלט פון די מלאכים. איך האָב קיינעם פון זיי ניט דערקענט. איך האָב געפרעגט, ווער זיי זיינען, און מיין פיהרער האָט מיר געענטפערט: דאָס זיינען די פרומע פון אַנדערע פעלקער, וואָס האָבען זיך געשטאַרקט מיט זייער חכמה און שכל... זיי האָבען מיט זייער שכל אויס־געפונען, ווער עס האָט זיי בעשאַפען, און וואָס איז דער תכלית פון זייער זיין...“

עס פעהלט דאָרטען, אין עמנואל׳ס גן־עדן, אויך ניט דער אידישער קרעכץ אויף דעם לאַנגען און ביטערען גלות: „מיר האָבען דאָרטען געזעהן צעהן חופּות פון „תכלת“ און פּורפּור־

וואל געשטריקט, פון אינווענינ מיט גיז־גאלד אויסגעקלעפט, מיט אלע טייערע שטיינער בעהאנגען, און פון סאפירען געשניטען. און דארטען זיינען געשטאנען צעהן הויכע שטוהלען מיט גיז־גאלד געפלאסטערט, מיט גאלד געקעסטעלט און מיט'ן בעסטען „תרשיש" אויסגעפילט. דערביי זיינען געלעגיין קרוינען, וועלכע האבען פערשעהמט די זון מיט זייער ליכט. איך האב געפרעגט: „צו וועמען בעלאנגען די חופות, די שטוהלען און די קרוינען?" און דניאל האט מיר געענט־פערט: דא זיצען די צעהן מארטירער פון דער מלוכה". „און וואו זיינען זיי איצטער, איך וואלט זיי וועלען אנקוקען." „זיי זיינען אוועקגעגאנגען מיט דעם מלאך מיכאל; זיי קניען און בעטען פאר דעם רבונו של עולם, אז ער זאל זעהן דעם צער פון דאס ביסעלע וואס איז געבליבען און ער זאל זיי שיקען דעם ערלייזער. ווארום זיי האבען געזעהן די פיין פון דעם אידישען פאלק, וואס איז זעהר פירכטערליך. און זיי טהוען ניט שווייגען ביז גאט'ס גנאדע וועט זיך פון הימעל ניט ענטפלעקען צו דערנעהנטערן די גאולה, צו אויפבויען ירושלים, אז זי זאל ווערען צו לויב צווישען לענדער."

* * *

א חוץ פאעזיע האט עמנואל אויך געשריעבען וועגען אנדערע ענינים, הויפטזעכליך פירושים אויף געוויסע טיילען פון דער ביבעל, ווי משלי, איוב, תהלים און די מגילות. עמנואל האלט זעהר שטארק פון זיינע פירושים, ער מיינט אז זיי צו פערדאנקען וועט ער זוכה זיין צו א שטוהל אין גן־עדן. ער דערצעהלט, אז ווען ער איז מיט דניאל'ן אריין אין גן־עדן האט זיך דוד המלך דערפרעהט מיט איהם, האט איהם געהאלזט און געקושט, ווייל ער האט געגעבען דעם ריכטיגען פירוש. אזוי האט זיך אויך מיט איהם דערפרעהט דער נביא יחזקאל און די אנדערע נביאים.

זיינע פירושים אויף דער ביבעל זיינען אבער פערהעלט־ניסמעסיג פון גאנץ קליינער בעדייטונג. עמנואל האט זיך געמאכט אונשטערבליך ניט אלס ביבעל־קריטיקער און ביבעל־ערקלערער, נאר אלס פאעט.

די אידען אין דייטשלאנד.

XIII.

די קולטור פון די אידען אין דייטשלאנד און די אידישע קולטור פון צפון פראנקרייך. דער פראטעסט געגען די טרוקענע הלכות פון דעם תלמוד. דער ראציאנאליזם און דער מיסטיציזם. דער דייטשער מיסטיציזם און זיין איינפלוס אויף די אידען. די קרייטצינגע און זייער איינפלוס אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון דער אייראפעאישער בעפעלקערונג. די גייסטיגע עפידעמיען. אידישע און קריסטליכע אבערגלויבענס. ר' יהודה החסיד האלט מעהר פון „עבודה" ווי פון תורה. ר' יהודה החסיד אלס פאעט. ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים. דער „ספר חסידים" און זיין קולטור־היסטארישע בעדייטונג.

די קולטור פון די אידען אין דייטשלאנד אין מיטעל־אלטער איז כמעט אין אלע פרטים די זעלבע, וואס די אידישע קולטור אין צפון־פראנקרייך. ביידע זיינען זיי וועניג בעאיינפלוסט געווארען פון דער פילאזאפיש־וויסענשאפטליכער קולטור, וואס די אידען פון שפאניען האבען ענטוויקעלט, — די אידען פון דייטשלאנד נאך וועניגער וויא די אידען פון צפון־פראנקרייך. ביידע שטאמען זיי אפ פון דעם זעלבען שורש, ציהען די זעלבע יניקה און ענטוויקלען זיך מעהר אדער וועניגער אויף דעם זעלבען אופן און אין דער זעלבער ריכטונג. ר' קלונימוס פון לוקא, וועמען קארל דער גרויסער האט אריבערגעבראכט פון איטאליען און וועלכער

איז געווען דער פּאַטער פון דעם תלמוד׳ישען שטודיום אין דיא מערב - איירָאָפּעאישע לענדער א חוץ שפּאַניען. דער דאָזיגער ר׳ קלונימוס האָט געעפענט זיין ערשטע ישיבה אין מאַינץ, דייטשלאַנד. רבינו גרשום „מאור הגולה“ האָט געקראָגען זיין תלמודישע ערציהונג אין פראַנקרייך, פון דעם פראַנצויזישען תלמודיסט לעאָנטין, אָבער זיין ישיבה, וועלכע האָט געהאַט אַזאַ גרויסע בע־דייטונג, האָט ער געעפענט אין דייטשלאַנד, אין מאַינץ. רש״י, אַליין פון פראַנקרייך, האָט אָבער געלערענט ביי דיא „חכמי לותיר“ (לאָטהערינגען), וואָס איז געווען אַ דייטשע פּראָווינץ. די „בעלי התוספות“, כאָטש דאָס רוב פון פראַנקרייך, האָבען צווישען זיך נעצעהלט אַ היבשע ביסעל דייטשע תלמוד׳יסטען. אין זייער וועזען זיינען זיי. דיא דאָזיגעביידע קולטורען געווען, איינע, — כמעט אויס־שליסליך אַ ביבליש - תלמוד׳ישע קולטור. דיא זעלבע אַרט ערציהונג, דיא זעלבע חדרים און ישיבות די זעלבע מנהגים און תקנות, דיא זעלבע פרומקייט און די זעלבע בעגריעפפע וועגען גאָט און דערגלייכען.

ביין ענדע פון דעם צוועלפטען און אין אַנפאַנג פון דעם דרייצעהנטען יאָהר - הונדערט האָט זיך ביי די דייטשע אידען אַנגעפאַנגען אַרויסצוצייגען אַ נייגונג צום מיסטיציזם, אַ פערלאַנג און אַ תשוקה צו קומען אין נעהענטערע בעצי־הונגען מיט גאָט און מיט דיא אויבערשטע וועלטען. דער טרוקענער שטודיום פון דעם תלמוד, דיא אַלע חריפות׳דיגע פּלפּולים וועגען דיא פערשיעדענע הלכות, האָט אפשר געקענט בעפריעדיגען דעם מענשליכען שכל, אָבער ער האָט געלאָזען כמעט אין גאַנצען אונבעריהרט דאָס מענשליכע האַרץ: ער איז ניט געווען אימשטאַנד איינצושטילען דעם דורשט פון דער מענלישכער נשמה, געבען אַן אויסוועג צו איהר בייגקענים און זוכנעס, צו ערפילען איהר פערלאַנג זיך צו פערליערען אין שעהנקייט און אין פּאָעזיע. דער שטודיום פון דעם תלמוד איז געוואָרען אַ ציעל פאַר זיך, מען האָט „געלערענט“ לשם דעם „לערנען“; מען האָט זיך מפלפל

געווען צוליעב דעם פּלפּול. דאָס הארץ איז געבליעבען פּוסט און אונבעפריעדיגט. צוליעב דעם „לערנען" האָט מען פערנאַכלעסיגט אפילו דעם „דאַווגען", די תפילות, ווען דער מענש ווארפט פון זיך אראָפּ זיינע וואָכעדיגע קליידער און טהוט אָן זיינע בגדי שבת, קומט אריין אין אַ העכערע שטימונג און זוכט זיך צו פעראייניגען מיט זיין גאָט.

געגען דער דאָזיגער „פערשטיינערונג פון דעם הארצען" איז ארויסגעטראָטען ר' יהודה החסיד.

אזעלכע בעוועגונגען געגען דער פערשטיינערונג פון דעם הארצען, געגען דעם צו טרוקענעם און שטרענגען „ליגאַליזם", וואָס רויבט אוועק פון דער רעליגיאָן איהר רעליגיעזיטעט און פּאָעזיע, און מאַכט פון איהר בלויז אַ געזעץ־בוך, זיינען ניט קיין נייעס אין דער אידישער געשיכטע. דאָס איז דיא אייביגע מלחמה צווישען דעם שכל און דיא געפיהלען, צווישען דעם ראַציאָנאַליזם און מיסטיציזם, וועלכע דריקט זיך אוים אין פערשיעדענע עפּאָכען אויף פערשיעדענע וועגען, לויט דעם קולטורעלען און מאַטעריעלען מצב פון יענער צייט און יענעם לאַנד. אין דעם הויך־קולטורעלען, אין פילאָזאָפישען און וויסענשפאַטליכען זינן, יודעטהום פון שפּאַניען איז בעשאַפען געוואָרען אַלס פּראָטעסט געגען דער דאָזיגער טרוקענהייט פון „לערנען" דער „חובות הלבבות" פון רבינו ב ח י י, איינער פון דיא אינטערעסאַנטסטע ביכער איבער עטהיק און פילאָזאָפיע אין דער העברעאישער ליטעראַטור; אין דעם אונוויסענדען, אבערגלויבישען יודענטהום פון דייטשלאַנד איז בעשאַפען געוואָרען, וויעדער אַלס פּראָטעסט געגען דער אויבענדערמאַהנטער טרוקענטקייט, דער „ספר חסידים" פון ר' יהודה החסיד, אַ בוך פון דער העכסטער עטהישער בעדייטונג, געמישט מיט אַלערליי ווילדע און משונה'דיגע אבערגלויבענס.

דער מאָטיוו איז ביי ביידע מחברים געווען דער זעלבער, ביידע האָבען פּראָטעסטירט געגען דער זעלבער זאַך במעט מיט דיא זעלביגע ווערטער: „און ניט וויל איך

האלט זיך פאר'ן גרעסטען חכם פון מיין דור, ווארום איך
בין קליין אין מעשים און אין תורה. עס זיינען פאראנגען
גרעסערע לומדים און צדיקים פאר מיר, נאר פון זייער
צופיעל חכמה זיינען זיי זיך מפלפל
אין תלמוד אהן אן ענד". ערקלעהרט
ר' יהודה החסיד אין דעם „ספר חסידים".

און פונקט וויא רבינו בחיי איז בעאיינ־
פלוסט געווארען פון דיא אראביש־מאהאמעדאנישע מיס־
טיקער, אזוי איז ר' יהודה החסיד בעאיינפלוסט
געווארען פון דיא דייטשע קריסטליכע מיסטיקער. „דאס
איז געווען נאך די קרייצציגע. דער קריסטליכער עולם האט
זיך געפיהלט ענטטוישט און פערביטערט. די קרייצציגע האבען
געלאזען הינטער זיך ארימקייט און קראנקהייטען, קריעג
צווישען דער קירכע און דעם שטאאט, א שנאה געגען דיא
גייסטליכע, וואס האבען זיך אויפגעפיהרט זעהר מיאוס.
דיא בעסערע עלעמענטען, דיא ערדלערע מענשען, זיינען
געבליעבען אונצופריעדען מיט דער אפיציעלער רעליגיאן
און האבען זיך אריינגעלאזען אין אלערליי פאנטאסטישע
חלומות, האבען זיך בעשאפען אייגענע וועלטען, ריין פון
שמוץ און פון שלעכטס. זיי האבען זיך געזוכט צו בעהעפטען
מיט דיא אויבערשטע וועלטען. אם שטארקסטען איז דיא
דאזיגע בעוועגונג געווען אין דיא רהיינישע פראווינצען און
אין בייערען. וואו ר' יהודה החסיד האט געוואוינט
(גיעדעמאן).

ריידענדיג וועגען דער ענגער פערוואנדשאפט, וואס
האט עקזיסטירט צווישען דעם קריסטליכען און דעם אידי־
שען מיסטיציזם פון דייטשלאנד אין דעם דרייצעהנטען
יאהר־הונדערט, בעמערקט גיעדעמאן: „קיינמאל
זיינען דיא דאזיגע ביידע רעליגיאנען ניט געשטאנען אזוי
נאהענט איינע צו דיא אנדערע אין זייער גייסט וויא אין
יענעם יאהר־הונדערט, כאטש דיא שנאה צווישען זיי
איז דאמאלס געווען אם שטארקסטען און אין לעבען זיינען
זיי געווען אם וויטעסטען איינע פון דער אנדערער.

פון דיא קריסטליכע מיסטיקער האָבען אויך די אידישע זיך אויסגעלערענט צו פערגלייכען דיא בעציהונגען צווישען גאָט און דעם מענשען צו דיא בעציהונגען פון א געליעבטען און א געליעבטער. ביי דיא קריסטליכע מיסטיקער זיינען געווען פיעלע, הויפּטזעכליך צווישען דיא פרויען, וועלכע פלעגען בעטראכטען י ע ז ו ס ע ן אלס זייער געטליכען חתן ניט בלויז אין גייסט נאָר טאקע אין פלייש. זיי פלעגען אזוי לאנג זיך פערטיעפען אין זייערע ליעבעס־פאנטאזיען מיט יעזוס'ען ביז זיי פלעגען זיך אריינארבייטען אין אזא מין געשלעכטליכען עקסטאז ווען זיי פלעגט זיך אויסדרוכטען, אז זיי זיינען געקומען מיט איהם אין נאָהענטער ק ע ר־פּ ע ר ל י כ ע ר בעריהרונג. ביי דיא אידישע מיסטיקער פון דער זעלבער צייט און אין דיא זעלבע לענדער איז עס אמת ניט געגאנגען אזוי ווייט, ווייל זיי האָבען ניט געהאַט קיין יעזוס'ען און אויך ניט קיין היילינע יונגפרוי, אבער אין גאנצען ריין דערפון זיינען זיי ניט געווען. דיא ליעבע צו גאָט ווערט אויך ביי זיי, ביי דיא אידישע מיסטיקער, ניט זעלטען פערגליכען צו די ליעבע צו א פרוי, און גאנץ אָפּט אין ניט קיין איבריגס דעליקאטע אויסדריקע און ווארט־בילדער *).

די קרייצצינע האָבען אין גאנצען צוטרייסעלט דעם גע־זעלשאפטליכען בנין פון יענער צייט. בערך זיעבען מיליאָן נפשות זיינען אומגעקומען דורך די מלחמות, און דורך די קראנקהייטען און הונגער וואָס זיי האָבען געבראכט מיט זיך. גאנצע שטעדט און פּראווינצען זיינען חרוב געוואָרען, בלייבענדיג כמעט אהן א בעפעלקערונג. דאָס האָט זיך אויך אָפּ־געררופען אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון די מענשען. די מענשען האָבען פערלאָרען דעם גלייכגעוויכט פון זייער שכל, און עס האָבען אנגעפאנגען אויסצוברעכען גייסטיגע עפּידע־

*) ואותה השמחה כה עזה ומתגברת על לבבו, שאפילו בחור שהיה ימים רבים שלא בא לאשתו ויש לו תאוה מרובה ובשעה שזרעו יורה כחץ, זהו כאין נגד תגבורת תוקף שמחת אהבת ה'. (ספר חסידים).

ביען, וועלכע זיינען געוועזן אזוי אנשטעקענד וויא אנדערע עפידעמישע קראנקהייטען. מענשען פלעגען ארומגעהן איבער די גאסען טאנצען אין הייליגע התלהבות ביז וואנען זיי פלעגען פאלען אין אזא מין נכפה־צושטאנד, וואס איז בעקאנט אין דער מעדיצין אונטער דעם נאמען „גרויס־היסטעריע". פלעגען דאן זעהן „זעהונגען", ריידען מיט מלאכים און זאגען נביאות. און דיא דאזיגע „הייליגע טענצער" פלעגען וואנדערען פון שטאדט צו שטאדט און אויף אזא אופן פארשלעפען די קראנקהייט: די שוואכזיניגע און די צארטע, די עפילעפטיקער און דיא היסטעריקער פלעגען זיך אויף זיי פערקוקען און זיי נאכטהאן. אויך צווישען די אידען האבען זיך בעוויזען אזעלכע מינים „נביאים" און משוגעים, וועלכע פלעגען אריינפאלען אין דער נכפה, זעהען מלאכים און זאגען נביאות. א אידישער פרומאק פון דעם דרייצעהנטען יאהר־הונדערט, ר' משה תקו, בייזערט זיך אויף יענע „אפיקורסים". „וואס ווילען זיך מאכען פאר נביאים, רופען אויס די הייליגע נעמען, ביז די נשמה ווערט צושראקען און דער גוף פאלט א פערמאטערטער". ער ערקלעהרט ווייטער: ביי זיי ווערט דאן די נשמה דער עיקר און זיי קענען זעהן אלין פאראויס, ביז אין א ווייל ארום געהט פון זיי אוועק דער כוח פון דעם הייליגען שם. וואס זיי האבען ארויסגערופען און זיי בלייבען צומישט" (ציטירט לויט גידעמאן) ר' משה תקו, וועלכער איז אליין געוועזן ניט פיעל בעסער פון זיי, האט ניט פערשטאנען. אז דאס איז אזא מין נערוועז־קראנקהייט.

אויך בנוגע די אלערליי מינים אבערגלויבענס, וויא דער גלויבען אין כשוף, שדים, רוחות, מזיקים, דבוקים, אין גוטע און שלעכטע מלאכים, אין פערשיעדענע סגולות און קמיעות, זיינען דיא אידען שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון זייערע קריסטליכע שכנים. דאס מיינט ניט צו זאגען, אז דיא אידען האבען דערפון פריהער אין גאנצען ניט געוואוסט. דער גלויבען אין שדים, רוחות, מזיקים און מלאכים געפינט זיך נאך אין תלמוד, און האט זיך געפונען ביי אלע פעלקער אין אלע צייטען און אין אלע לענדער. [illegible] זיי לעהרען וועגען שדים

און מלאכים וואס געפינען זיך אין תלמוד זיינען גאר נישט מיט גאר נישט לגבי דיא משונה'דיגע לעהרען וועגען דיא דאָזיגע ענינים, וואס מען געפינט אין דיא ספרים פון די אידיש־דייטשע מיסטיקער פון מיטעל־אלטער. דאָקטאר ג י ד ע־מ א ן בעווייזט, אז דאס דוב׳פון דיא נעמען פון דיא שדים און דיא ניט־גוטע, וואס מען געפינט אין יענע ספרים זיינען גענומען פון לאטייניש, דייטש און פראנצויזיש. דאָס איז דער בעסטער בעווייז, אז א גרויסער טהייל פון די דאָזיגע אבער־גלויבענס און נארישע אמונות האָבען די אידען גענומען פון זייערע קריסטליכע שכנים. דאָקטאָר גידעמאן ברייננגט אן אינ־טערעסאנטען פאל פון א אידישער קמיע, וואס איז געפונען געוואָרען אין מ י נ כ ע ן, וואו די „השבעה" (בעשווערונג) איז געמאכט געוואָרען אין דעם נאָמען פון „אלאהי צעבאָאת". דער אידישער פלאגיאטאר פון דער קריסטליכער קמיע האָט ניט געוואוסט, אז „אלאהי צעבאָאת" מיינט פּשוט דער העב־רעאישער „אלהי צבאות", און ער האָט געמיינט, אז דאָס זיי־נען נעמען פון הייליגע מלאכים. גאנץ אָפט האָט פּאסירט, אז דיא קריסטען האָבען פריהער גענומען פון די אידען, געמאכט „פערבעסערונגען" און הוספות אויף זייער שטייגער, און דיא אידען האָבען דערנאך איבערגענומען די כשרע מציאות פון דיא קריסטען. עס איז געווען א געגענזייטיגער אויסטויש פון אבערגלויבענס.

דאָס ערגסטע דערביי איז געווען, וואָס די אידישע מיס־טיקער — אין דעם ווידער זיינען דיא אידען ניט געווען קיין אויסנאהמע — האָבען געזוכט זייערע אבערגלויבענס און נארישקייטען צו צוטשעפּען און אריינצוטייטשען אין דיא פּסוקים פון דער תורה, פונקט ווי דאָס האָבען געטהאָן דיא אי־דישע פילאָזאָפען פון זייער זייט. ביידע, סאי דיא מיסטיקער און סאי דיא פילאָזאָפען, האָבען זיך ניט בענוגענט מיט דעם פּראָסטען זינן פון דיא ווערטער, דאָס איז געווען פאר זיי ווע־ניג. זיי ביידע האָבען דאָרטען געזוכט אריינצוקוועטשען דורך אלערליי מיטלען זייערע אייגענע געדאנקען און מיינונגען, — דיא ערשטע זייערע „נאריש־קייטען" און דיא לעצטע זייערע

בלומרשדיגע „חכמות".ביידע האבען געגלויבט, אדער האבען זיך געמאכט גלויבענדיג, אז די תורה האט אן „אינגערען זינן", א פערבארגענע כונה; ביידע האבען געברויכט מצהר אדער ווטניגער די זעלבע מעטהאדען, כאטש זיי זיינען געקומען צו אנדערע אויספיהרונגען. און ביידע זיינען בעגאנגען די זעלבע עולה געגען דעם אמת׳ען זינן פון פסוק, אויב ניט דעם זעלבען פערברעכען געגען דעם געזונדען מענשליכען פערשטאנד. דאס בעווייזט נאר אמאל, אויב אזא בעווייז איז נויטהיג, וואס פאר א קליינע בעדייטונג דער טוידטער „געשריעבענער ווארט" האט ווען ער קומט אין צוזאמענשטויס מיט די׳א מיינונגען און נייגונגען פון דעם לעבעדיגען מענשען. דער מענש געפינט שוין לייכט א וועג, וויא אויסצודריידלען און אויס׳צופשט׳לען דעם „געשריעבענעם ווארט" אזוי וויא איהם ווילט זיך.

דורך דעם אבער וואס דיא אידישע מיסטיקער האבען די דאזיגע אלע נארישקייטען, אין וועלכען זיי האבען עהרליך און אויפריכטיג געגלויבט, געזוכט אריינצוקוועטשען אין דעם מיין פון די פסוקים, דורך דעם זיינען זיי בעגאנגען א גרויסען פערברעך געגען דעם גאנצען אידישען פאלק. זיי איז דורך דעם געלונגען, פאר א לאנגע צייט וועניגסטענס, ארויפצושטעמפלען אויף די דאזיגע נארישקייטען די חתימה פון הייליגקייט און אמת. פאר דיא גרויסע מאסען פון פאלק זיינען דיא דאזיגע ווילדקייטען באמת געווארען א מין צווייטע תורת משה, אין וואס מען מוז גלויבען. און דאס האט געפיהרט דערצו, וואס די קריסטען האבען שפעטער בעשולדיגט די אי־דען אין כשוף און אין אבערגלויבען, גאר פערגעסענדיג אז דאס זיינען געוועזען אריגינעל קריסטליכע פראדוקטען, וועלכע דיא אידען האבען פון זיי איינגעהאנדעלט.

* * *

ר׳ יהודה בר שמואל החסיד פון רע־גענסבורג קען בעטראכט ווערען אלס דער פאטער און גרינדער פון דער דאזיגער מיסטישער ריכטונג אין דייטש־לאנד. אין געוויסע הינזיכטען טראגט ער א שטארקע עהנליכ־

קיינ צום ב ע ש " ט. דער גרינדער פון דעם מאָדערנעם „חסידיזם“. כאָטש ר׳ יהודה החסיד שיינט געווען צו זיין א גרעסערער למדן ווי דער לעצטער און אויך א פיעל גרעסערער פּאָעט. פון א צארטער און טיעף־פּאָעטישער נאַטור האָט ער זיך ניט געקענט בעפריעדיגען מיט דעם שטודיום פון דיא טרוקענע תלמודישע הלכות און די פּלפולים. זיין נשמה האָט געביינקט נאָך עטוואָס אנדערס וויא פּלפול, נאָך עטוואָס הע־כערעס. איהם האָט זיך געגלוסט צו בעהעפטען מיט דעם בורא, צו ווערען איינס מיט זיין שעפּפער. ער איז געקומען צו דער איבערצייגונג, אז מיט׳ן „לערנען“ אליין קען ער דאָס ניט ער־רייכען. דאָס וואָס ער האָט ניט געקענט דערגרייכען דורך „תורה“, האָט ער געהאָפט צו דערגרייכען דורך „עבודה“, דורך תפלות און גוטע מעשים. ביי איהם איז דאָרום „עבודה“ גע־שטאַנען אויף א פיעל העכערע מדרגה ווי דאָס לערנען פון תורה.

ר׳ יהודה החסיד איז אין גאַנצען עפּעס ווי א מין סוד. פון זיין לעבען ווייסען מיר כמעט גאָר נישט. אפילו ניט ווען ער איז געבאָרען געוואָרען. מיר ווייסען בלויז, אז ער איז געשטאָרבען אין יאהר 1217. ער האָט אָבגעשטאַמט פון א גרויסע פאמיליע פון לומדים און צדיקים. זיין פאָטער איז אויך געווען א מיסטיק און מען פלעגט איהם רופען „דער חסיד“, דער „הייליגער“ און דער „נביא“. זיין רבי אין תלמוד איז גע־ווען ר׳ יצחק ב"ר שמואל, א תלמיד פון דעם רבינו תם.

ארום זיין לעבען האָבען זיך אויסגעבילדעט א סך לעגענ־דען. ביז אכטצעהן יאהר זאָל ער געווען זיין א פּראָסטער בחור, וואָס האָט אפילו ניט געקענט דאַווענען. פּלוצלונג איז ער געוואָרען א בעל תשובה און א גרויסער צדיק. ער האָט אָנגע־פאַנגען צו טהאָן ניסים און בעוויזען גרויסע מופתים. אליהו הנביא איז מיט איהם געוואָרען א גאַנצער מחותן, און איין מאָל האָט ער ביי איהם פערבראַכט ביים סדר.

ר׳ יהודה החסיד איז געווען איינער פון די גרעסטע און בעסטע רעליגיעזע פּאָעטען, וואָס די אידען פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד האָבען פון זיך ארויסגעגעבען. עס זיינען פון איהם

געבליעבען איינינע פיוטים און תפילות, וועלכע קענען זיך רעכענען צווישען די בעסטע. עס איז די מיינונג פון מאנכע פארשער, אז ער איז אויך דער מחבר פון דעם בעריהמטען „שיר היחוד“ און „שיר הכבוד“. אין דעם לעצטען ליעד געפינען זיך איינינע פערזען וואס דריקען אויס די גאנצע צארטקייט און טיעפקייט פון זיין בייגקענדע נשמה :

נפשי חמדה בצל ידיך,
לדעת כל רז סודיך.
מדי דברי בכבודך,
הומה לבי אל דודיך.

(מיין הארץ גלוסט צו זיין אין דעם שאטען פון דיינע הענד, אום צו וויסען אלע דיינע פערבארגענע סודות, ווען איך רייד פון דיין כבוד, ברויזט מיין הארץ צו דיין ליעבע).

א ספרה כבודך ולא ראיתיך
אדמך אכנך ולא ידעתיך.

(איך דערצעהל דיין כבוד און איך האב דיר ניט געזעהן; אין פערגלייך דיר, איך נען דיר און איך ווייס דיר ניט).

המשילוך ברוב חזיונות,
הנך אחד בכל דמיונות.

(מען האט דיר פערגליכען מיט פיעלע פערגלייכונגען, דו בלייבסט אבער אימער דער איינער).

ביין ענדע פון צוועלפטען יאהר־הונדערט האט זיך ר' יהודה החסיד בעזעצט אין רעגענסבורג, וואו ער האט עטוואס שפעטער געעפענט א ישיבה. פון זיינע בעריהמטעסטע תלמידים זיינען ר' אלעזר פון ווארמס, א תלמודיסט, מיסטיק און מקובל, דער מחבר פון דעם „רוקח“; ר' יצחק בן משה פון וויען, דער מחבר פון דעם „אור זרוע“ און ר' ברוך בן שמואל פון מאינץ, דער מחבר פון „ספר החכמה“. זיי אלע, יעדער אויף זיין דרך, האבען פארטגעזעצט די ארבייט פון זייער רבי'ן און האבען אויסגעאיבט א גוואלדיגען איינפלוס אויף די דייטשע אידען פון די שפעטערע יאהר־הונדערטע, און דורך דעם אויך אויף די אידען פון דיא

סלאווישע לענדער, ווי פוילען, בעהמען און רוסלאנד. זייער איינפלוס איז אפשר ניט אימער און ניט אין אלע הינזיכטען נעווען א ווינשענסווערטהער, אָבער ער קען ניט אָפּגעלייקענט אדער פערשוויגען ווערען.

ר' יהודה החסיד איז דער מחבר פון פערשיעדענע ספרים, אָבער זיי זיינען על פי רוב פערלאָרען געגאנגען. מען ווייס פון זיי בלויז דורך די ציטאַטען וואָס זיינע תלמידים און נאָכפאָל־גער האָבען פון זיי געבראכט. איינער פון די דאָזיגע ספרים איז דער „ספר הכבוד", א מיסטיש־קאבאליסטישער ספר. פון די ווענינע ציטאַטען וואָס ווערען פון דעם דאָזיגען ספר גע־בראכט קען מען זיך מאכען א פארשטעלונג פון ר' יהודה החסיד'ס בעגריעף פון גאָט. גאָט אליין איז אונבעגרייפליך, ניט די מלאכים און ניט די מענשען קענען איהם זעהן. ווען ער דאַרף זיך ענטפּלעקען פאר דער בעשאפענער וועלט, פאר דיא מלאכים פונקט אזוי וויא פאר דיא מענשען, ערשיינט דיא „געטליכע עהרע". וועלכע איז בלויז א מין אפּשטראהלונג פון גאָט אליין.

זיין בעקאנטעסטער און וויכטיגסטער ספר איז דער „ספר חסידים", אָבער אויך ער איז ניט אין גאנצען זיי־נער. עס זיינען אין איהם אריינגעקומען שטיקער פון שפּעטע־רע שרייבער.

* * *

„עס זיינען פאראן ביכער, וואס זייער בעדייטונג און וויכטיגקייט ליעגט ניט אין זייער אינהאלט, נור אין דער צייט ווען זיי זיינען געשריבען געוואָרען. אנדערע ספרים מיט דעם זעלבען אדער עהנליכען אינהאלט ליגען פערוואָרפען צווי־שען „שמות" און קיינער אינטערעסירט זיך מיט זיי ניט, ווערענד דיא ערשטע פער'כשוף'ען אונז מיט זייער אינטע־רעסאנטקייט. מיר קענען זיך פון זיי ניט אָפּרייסען ביז מיר לייענען דורך אלץ וואס דארטען געפינט זיך. זייערע חסרונות גופא זיינען מעלות, און זייערע פעהלערען זיינען ניט וועניגער אינטערעסאנט. די דאָזיגע ביכער גיבען אונז מעהר וויפיעל זייערע מחברים האָבען אונז געוואָלט געבען. זיי זיינען ווי לע־

בעדיגע עדות אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון פאלק אין א בעשטימטער עפאכע; זיי שפיעגלען אין זיך אפ דעם לע־בען פון גאנצע דורות. צו די ביכער פון דעם דאזיגען מין בע־לאנגט דער „ספר חסידים". ווי די חורבות פון אלטע טעמפ־לען, וואס זאגען עדות אויף דעם אמאליגען גלאנץ און דעם איצטיגען חורבן פון דעם בנין, אזוי זאגט דער „ספר חסידים" עדות אויף דעם חורבן פון דעם יודענטהום אין דעם דרייצעהנ־טען יאהרהונדערט. ערהאבענעס און נידריגעס, שעהנעס און מיאוס'עס, קלוגעס און נארישעס ליגען דארטען צוזאמענגע־ווארפען און אויסגעמישט; בריליאנטען צווישען שערבלאך, גאלד צווישען זאמד, דופטענדע בלומען שפראצען ארויס פון א פערשימעלטען געמייזעכץ" (דאקטאר גידעמאן).

עס זיינען דא ווייניג ספרים אין דער גרויסער אידישער ליטעראטור פון מיטעל־אלטער, וואס זאלען האבען אזא גרוי־סען ווערטה פאר דעם קולטור־היסטאריקער וויא דער „ספר חסידים". אין איהם מעהר ווי אין אירגענד וועלכען אנדערען ספר זעהט מען ארויס שארף און בולט דעם דאמאלסדיגען אי־דישען לעבען אין צפון־פראנקרייך, דייטשלאנד און אין מאנ־כע סלאווישע לענדער. מען זעהט דעם דאזיגען לעבען מיט אלע זיינע מעלות און אלע זיינע חסרונות, מיט גאר זיין ליכט און מיט גאר זיין שאטען. מען זעהט דארטען דעם אידען פון זיין וויגעלע ביז'ן קבר, מיט אלע זיינע מנהגים, גוטע און שלעכטע, מיט אלע זיינע האפנונגען, מיט אלע זיינע גלויבענס און אבערגלויבענס. איהר זעהט איהם, דעם אידען, אין זיינע בעציהונגען צו זיין גאט. איהר זעהט איהם אין זיינע קינדערשע יאהרען, אין זיין ערציהונג; איהר זעהט איהם אין זיין פאמיליען לעבען; איהר זעהט איהם אין זיינע פרנסות, אין זיינע דאגות וועגען חיונה, אין זיין ווארטען, אין זיין האפען און זיין דולדען. איהר זעהט אין איהם ענדליך דעם גרויסען און קלוגען דולדער, וועלכער האט ניט אומזיסט געליטען יאהרהונדערטע פון צרות און רדיפות. ער האט עט־וואס געלערענט פון זיינע צרות, ער האט געלערענט לעבענס־ווייזהייט און פארזיכטיגקייט. איהר געפינט אין „ספר

חסידים" קורצע משלי־מוסר, וועלכע איבערראשען אייך מיט זייער קלוגשאפט, מיט זייער פּראקטישקייט און מיט זייער טיעפען ארייננקוקען אין דער מענשליכער נאטור. איהר גע־פינט, אז דער מחבר פון דעם „ספר חסידים" איז געווען ניט בלויז אן אידעאליסט און טרוימער, נאר אויך א מענש, וואס האט געלערענט פון דער לעבענס־ערפאהרונג — אן אמת'ער קינד פון זיין פאלק.

און אין די אלע לעהרען און עצות וואס דער „ספר חסידים" גיט, הערט זיך איין מאטיוו, וואס שטייגט אריבער די אלע אנדערע: אן אונבעגרענעצטע ליעבע און רחמנות צו אלץ וואס לעבט. ניט בלויז דארף מען ליעבען און רחמנות האבען אויף דעם אייגענעם אידישען ברודער, נאר אויך אויפ'ן פרעמ־דען, אויפ'ן ניט־אידען, און ניט בלויז אויף דעם מענשען, נור אויך אויף די בהמות און חיות, אויף די שטומע בעשעפעני־סען. און די דאזיגע אלע הויכע מאראלע לעהרען ווערען אזוי ווי פערצויגען מיט א שלייער פון אלערליי אבערגלויבענס.

ר' יהודה החסיד איז ניט קיין היסטאריקער. ער בע־שרייבט ניט און דערצעהלט ניט פון די רדיפות און די פייני־גונגען, וואס דאס אידישע פאלק האט געהאט אויסצושטעהן אין זיין צייט אין יענע לענדער; ער איז אויך ניט קיין מקונן, ער בעקלאגט ניט די אידישע ליידען. אבער דא און דארטען זאגט ער א ווארט אדער דערצעהלט א מעשה'לע, וועלכע ענט־פּלעקט פאר אייערע אויגען דעם גאנצען שוידערליכען אפּ־גרונד אין וועלכען דאס אידישע פאלק האט זיך דאמאלס גע־פונען:

„וואס זייערע מיילער ריידען פאלש און זייערע שבועות זיינען ליגען. אמאל האט מען גוזר געווען אויף די אידען, אז זיי זאלען זיך אויס'שמד'ען, צו פערלייקענען דעם אידישען גאט און אננעהמען די אמונה פון די פרעמדע. האבען זיך די אידען געאיילט צו אנטלויפען פון זייערע פלעצער. האבען זיך געפונען פריצים, וואס האבען זיך ארויסגעשטעלט פאר גוטע פריינד און האבען די אידען איינגעלאדען צו זיך. און ווען די אידען זיינען אהין געקומען, האט מען זיי אויסגע־

הרג׳עט״. דאס איז אן איינפאכע מעשה׳לע, וועלכע רעדט אבער מעהר ווי גאנצע בענדער. דאס וואונדערבארסטע דער־ביי איז, וואס ר׳ יהודה החסיד שילט ניט און פלוכט ניט. ער ווערט בלויז עמפּערט פון דעם עטהישען פערברעכען, וואס די דאזיגע פּריצים זיינען בעגאנגען און האבען ניט געהאלטען זייער ווארט און זייער שבועה.

„אויב די שונאים האבען געזאגט, גיט אונז איינעם פון אייך און מיר וועלען איהם טויטען, ווען ניט וועלען מיר אייך אלעמען טויטען, זאלען זיי זיך בעסער אלע לאזען טויטען און ניט איבערענטפערען קיין אידישען נפש״.

„א אידישע פרוי וואס געהט אין וועג, וואו עס געפינען זיך פערמדע און זי האט מורא, אז מען וועט איהר פערגוואל־טיגען, מעג זי זיך פערקליידען אין די קליידער פון א גאנע״.

פון אזעלכע און ענליכע שטעלען אין דעם „ספר חסידים״ קען מען זיך מאכען א בעגריעף וועגען דער שוידערליכער לאגע פון דיא אידען, וועלכע זיינען דאמאלס ניט געווען זיכער ניט מיט זייער לעבען און ניט מיט זייער עהרע. מען וואלט געקענט ערווארטען, אז ביי דעם מחבר פון דעם „ספר חסידים״ זאל זיך ערוועקען א געפיהל פון שנאה און נקמה. דאס וואלט געווען ניט מעהר וויא נאטירליך. אבער ר׳ יהודה החסיד איז אין גאנצען פריי פון דעם. זיינע לעהרען וועגען פרעמדע זיינען דורכגעזאפּט מיט א געפיהל פון ליעבע און מענשען־פריינדליכקייט :

„ווען א מענש רעדט וועגען דעם שבח פון צדיקים, סאי אידישע און סאי ניט־אידישע, דארף ער זאגען „צום גוטען זאל ער דערמאהנט ווערען״.

„א מענש זאל ניט טהאן קיין עולה צו א „גברי״. אזעלכע זאכען מאכען דעם מענשען פאר אן ארימאן און ער האט ניט קיין הצלחה אין זיין רייכקייט״.

„אזוי וויא דו מוזט זיך אויפפיהרען עהרליך מיט א אידען, אזוי זאלסטו זיך אויך אויפפיהרען עהרליך מיט א פרעמדען. און אויב דער פרעמדער האט א טעות געהאט, זאלסטו איהם צוריקקעהרען. אויב א מענש איז אן ארימאן,

זאָל ער בעסער אַנקומען צו לייטען און ניט פערכאַפּען קיין גויעשקע געלדער, וואָרים דאָס איז אַ חלול השם, מען וועט זאָגען, אַז אידען זיינען גנבים און שווינדלער".

„גאָט נעהמט זיך אָן דיא קריוודע פון דיא בערויבטע, סאַי פון אַ אידען, סאַי פון אַ ניט־אידען, דעריבער טאָהר מען ניט גנב'ענען אפילו פון אַ ניט־אידען".

„אַ איד און אַ „נכרי" וואָס זיינען צוזאַמען, און דער „נכרי" דערצעהלט איהם, אַז ער וויל געהן דאָרטען און דאָר־טען, וואו עס געפינען זיך אידען און ער האָט מורא, אַז זיי וועלען איהם בעשווינדלען, דאַרף איהם דער איד זאָגען, ווער עס איז עהרליך און ווער ניט".

דער אַסימילירטער איד ש א ו ל פון ט א ר ס ו ס, דער „הייליגער פּאול", וויצעלט זיך איז זיינע עפּיסטלען וועגען דעם פּסוק „דו זאָלסט ניט פערשליסען דעם מויל פון אַקס, ווען ער דרעשט". ער פרעגט: צו רעדט דען דיא תורה וועגען אָקסען? עס לייגט זיך איהם ניט אויפ'ן שכל, אַז דיא תורה זאָל לייגען רחמנות אויף אָקסען. ער זוכט דאָרטען אריינצוגעבען אַן אַנדער כונה אין דעם דאָזיגען פּסוק. וויא אונפערגלייכבאַר העכער שטעהט איבער איהם דער מיטעל־אַלטערליכער אידישער חסיד פון ר ע ג ע נ ס ב ו ר ג:

ווען איינער פערשאַפּט אַ בהמה אומזיסטען צער דער־מיט וואָס ער בעלאָדעט איהר מיט אַ צו שווערער משא און זיא קען ניט געהן און ער שלאָגט איהר, וועט ער מוזען אָפּ־געבען אויף דעם דין ומשבון, וואָרים „צער בעלי חיים" איז פון דער תורה".

„אַ מענש דאַרף ניט זיין אונדאַנקבאַר אפילו געגען אַ חיה, אַזוי ווי איז פּסוק שטעהט: די פערצוקטע אין פעלד זאָלסטו ניט עסען, צום הונד זאָלסטו איהר געבען. דער הונד האָט געהאָלפען פערטרייבען דעם וואָלף אין וואַלד און ער האָט פאַר דיר גערעטעט די חלב און די פעל, דעריבער קומט איהם דאָס פלייש."

„דער צדיק ווייס די זעלע פון זיין בהמה, דאָס מיינט

ער זאָל מיט איהר ניט ארבייטען, ווען זי איז קראַנק אָדער ווען זי דאַרף געלעגען ווערען."

"אויב א הונד וואס בייסט ניט איז אריין אין הויז און דער איד וויל איהם ארויסטרייבען, זאָל ער איהם ארויסטריי־בען מיט א קליינע ריטעל. ער טאָר איהם ניט אָפּגיסען מיט הייסע וואסער, שלאָגען מיט א גראָבען שטעקען, פערקוועטשען איהם מיט דער טיהר, אָדער איהם בלינד מאַכען."

"גאָט וועט זיך אַננעהמען דעם צער פון די פערד, וועלכע די רייטער שלאָגען מיט זייערע ספּאָרען."

"עס זיינען פאראן זאכען, וואס מען מיינט, אז עס איז ניט קיין זינד, אבער דאָס איז יע א זינד, ווי, צוםביישפּיעל, צו מאכען די חיות אנדערש ווי זיי זיינען בעשאַפען געוואָרען. דער "השם יתברך" האָט בעשאַפען אלעמען ווי זיי דאַרפען זיין, ווי עס איז בעסער פאר זיי.... ער האָט פאר יעדע חיה בעשאַפען איהרע בעדירפניסע און איהר בעשיצונג. ער האָט בעשאַפען די בהמה מיט הערנער, כדי זי זאָל זיך קענען שי־צען פון די חיות און כדי זי זאָל זיך קענען קראַצען מיט זיי און פערטרייבען די פליעגען מיט די ווערים וואס בייסען איהר. ער האָט בעשאַפען דעם אָקס א לאַנגען עק, כדי ער זאָל קענען פערטרייבען די פליעגען, וואו די הערנער קענען ניט דערגרייכען. דער מענש, די אַפּע און דער בער האָבען הענד, דאַרפען זיי ניט קיין עקען. ווען א מענש שניידט אָפּ דעם עק פון א בהמה און ער מיינט, אז ער האָט איהר ניט פערשאַפט קיין צער, האָט ער איהר אין דער אמת׳ן יע פערשאַפט צער, ווייל זי וועט מעהר ניט קענען אוועקטרייבען די פליגען פון זיך."

עס פערשטעהט זיך, אז ר׳ יהודה החסיד לייגט פיעל גע־וויכט אויף די בעציהונגען צווישען מענש און גאָט:

"מען דאַרף ליעב האָבען גאָט מיט אזא שטאַרקער ליע־בע, אז מען זאָל אזוי ווי קראַנק זיין פון דער ליעבע. אזוי ווי א מענש, וואס ווערט קראַנק פון דער ליעבע צו א פרוי, וועגען וועלכע ער טראַכט שטענדיג ביי זיין זיצען, זיין שטעהן, זיין געהן, זיין קומען, אפילו ביי זיין עסען און טרינקען. ער קען

ניט שלאָפען פון ליעבע צו איהר. פיעל מעהר און פיעל שטארקער דארף זיין די ליעבע צו גאָט... און ווי קען א מענש ליעב האבען גאָט, סיידען ווען ער ווייס איהם? דערפאר דארף א מענש פערשטעהן און לערנען די חכמות און די וויסענשאפּ־טען, וואס פיהרען צו א פערשטענדניס פון גאָט, יעדער נאָך זיינע כוחות. און אז א מענש טראכט זיך אריין אין די גרויסע און אין די וואונדערבאַרע מעשים פון גאָט ברוך הוא, צו וועלכע עס איז ניטאָ קיין שיעור און קיין ענדע, ווערט ער אָנגעפילט מיט א ליעבשאַפט און מיט א גרויס געלוסט צו ווי־סען דעם גרויסען, געעהרטען און געפירכטעטען נאָמען."

„דער עיקר פון דער תפלה איז, אז זי זאָל זיין מיט שמחה, און דערפאר פלעגט דוד המלך שפּיעלען אויף זיין פּיעדעל ביי זיינע תפילות און מזמורים."

„א מענש דארף מתפלל זיין אין די שפּראַך וואָס ער פער־שטעהט, ווארום דער עיקר אין זיין כונה און אויב ער פער־שטעהט ניט וואָס ער זאָגט ארויס פון זיין מויל, וואָס פאר א כונה קען זיין?"

„מען טאָר ניט שמועסען אָדער לצ'עווען אין שוהל, ווען מיר שטעהען פאר אונזער מלך, דער הארר פון דער וועלט, זיין נאָמען זאָל געבענשט זיין. וועה איז צו די רשעים, וועלכע טרייבען דארטען קאַטאַוועס."

וויכטיג ווי עס זיינען די בעציהונגען צווישען מענש און גאָט, זיינען אָבער די בעציהונגען צווישען מענש און מענש נאָך וויכטיגער.

„תשובה און יום כפור פערגעבען בלויז די זינד צווישען מענשען און זיין שעפּפער, ווי צום ביישפּיעל, ווען איינער עסט טרפות אָדער זינדיגט מיט א פרוי און דערגלייכען. די עברות צווישען מענשען און מענשען, ווי ווען טהאָן איינעם, שילטען אָדער בערויבען, ווערען קיינמאָל ניט פערגעבען. אפילו אז ער האָט אומגעקעהרט דאָס געלד וואָס עס קומט איהם, דארף ער איהם איבערבעטען. ווייל ער איהם ניט מוחל זיין, דארף ער ברענגען מענשען און זיי זאָלען פאר איהם בעט־טען מחילה. ווייל ער אלין ניט, איז דער וואָס איז ניט מוחל

א זינדיגער ווארום א מענש דארף ניט זיין קיין אכזר און דארף זיין לייכט צו פערגעבען.“

„אויב איינער וועט דיר פרעגען: איך האב געלד, זאל איך עס געבען צו א סופר צו שרייבען א ספר תורה אדער צו ארעמע לייט וואס האבען קיין בגד ניט, ענטפער איהם: ישעיה האט געזאגט, ווען דו זעהסט א נאקעטען, זאלסטו איהם בעקליידען.“

„עס איז דא צדקה, וואס ווייזט ניט אויס ווי צדקה, און דאס איז די וואס איז אם מעהרסטען בעליעבט ביי גאט. ווי צום ביישפיעל, ווען אן ארעמאן האט צו פערקויפען א חפץ אדער א ספר, וועלכע קיינער דארף ניט, און איינער קויפט עס ביי איהם.“

דער גאנצער „ספר חסידים“ איז פול מיט אזעלכע און עהנליכע לעהרען. מען דארף זיין בעשיידען; מען טאר ניט ארויסווייזען די אייגענע חכמה און לומדות; מען טאר ניט פערשעהמען יענעם. מען דארף קייז זאך ניט טהאן יענעם, וואס מען וואלט זיך אליין ניט געטהאן. מען טאר ניט לייען אויף פראצענט, מען טאר ניט געבען קיין פאלשע וואג און מאס, מען טאר ניט ארומקראטצען די זילבערנע און גאלדענע מטבעות. ברייננען זיי אלע איז אונמעגליך, ווייל מען וואלט דאן געדארפט איבערזעצען דעם גאנצען בוך. דא וועלען בלויז געבראכט ווערען אייניגע פון זיינע שפריך־ווערטלעך:

„דריי מענשען ווערען דערקענט אין דריי זאכען: דער בעשיידענער, ווען ער ווערט אין כעס; דער גבור אין צייט פון מלחמה, און דער פריינד אין צייט פון נויטה.“

„ווען דו ווילסט זיך בעפריינדען מיט א מענשען, פרעג נאר ווער זיינען זיינע פריינד.“

„היט דיין צונג מעהר ווי דיינע פיס, ווארום ווען דו ווערסט געשטרויכעלט מיט דיינע פיס, קריגסטו בלויז א וואונד וואס קען זיך אויסהיילען, אבער ווען דיין צונג שטרויכעלט דיך, קענסטו פערלירען דיין קאפ.“

„אז איך רייד האב איך חרטה; ווען איך שוויינ קען איך קיין חרטה ניט האבען. איידער איך האב גערעדט, בין איך

דער הערשער איבער מיין וואָרט; איז דער וואָרט אַרויס פון מיין מויל, ווערט ער דער הערשער איבער מיר."

„דערצעהל ניט דיין פריינד קיין שום סוד, וואָס דו וואָלסט ניט דערצעהלען דיין שונא, ווארום טאָמער וועט ער ווערען דיין שונא און וועט אויסזאָגען דיין סוד."

„ווילסטו וויסען וואָס איינעם'ס בעשעפטיגונג איז, הער זיך איין וועגען וואָס ער רעדט שטענדיג".

„אויב דו האָסט בעזיעגט דיין חבר פרעה זיך ניט. עס איז בעסער צו זיין אַ בעזיעגטער ווי אַ זיעגער".

„ריהם ניט אַ מענשען פאַר זיין שונא אין די אויגען, ווייל יענער קען עס ניט פערטראָגען און וועט אָנפאַנגען צו ריידען שלעכטס וועגען איהם".

צוזאַמען מיט די הויכע עטהישע לעהרען און די קלוגע שפּריך־ווערטלעך געפינען זיך אין דעם „ספר חסידים" זעהר פיעל ווילדע אבערגלויבענס און משונה'דיגע נאַרישקייטען. אַ גרויסער טהייל פון זיי זיינען איבערגענומען געוואָרען פון די קריסטליכע שכנים.

„אַ איד איז איינגעשלאָפען אין שוהל און דער שמש האָט איהם פערשלאָסען. אין מיטען נאַכט האָט ער זיך אויפגע־כאַפּט און האָט געזעהן די נשמות איינגעוויקעלט אין זייערע טליתים. צווישען זיי האָט ער געזעהן צוויי מענשען וואָס זיי־נען נאָך ניט געווען טוידט. איז אַ קורצע צייט אַרום זיינען זיי ביידע געשטאָרבען." אַזעלכע מינים גלויבענס זיינען אויך געווען פערשפּרייט צווישען די קריסטען וועגען זייערע קירכען.

„איינער האָט אום הושענא רבה ניט געזעהן דעם שאָ־טען פון זיין קאָפּ. האָבען ער און זיינע פריינד געפאַסט און נעגעבען פיעל צדקה. האָט ער דערנאָך געלעבט פיעל יאָהרען, אַזוי ווי אין פּסוק שטעהט: צדקה רעטעט פון טוידט.*)

*) אויך ביי די קריסטען איז געווען אַזאַ מין אבערגלויבען. גיעדע־מאַן ציטירט פון נ ר י ם: „ווער עס זעהט ניט דעם שאָטען פון זיין קאָפּ אום ווייגאַכט, דער שטאַרבט דעם זעלבען יאָהר."

„אויב א מענש גענענט אז א שד אדער א מת. וואס וויל איהם מזיק׳ען, זאל ער בעהאלטען זיין גראבען פינגער אין פויסט.“

די צוא.ה פון ר׳ יהודה החסיד, וועלכע איז העכסט וואהר־שיינליך ניט זיינע, איז אנגעפיקעוועט מיט אלערליי דומהיי־טען און אבערגלויבענס: מען טאר ניט מקבר זיין צוויי מתים איינע לעבען די אנדערע, וואס זיינען זיך געווען שונאים, ווייל זיי קענען דארטען ניט איינ־והען. מען טאר ניט גראבען א קבר און איהם לאזען אפען איבער נאכט. ווייל איינער פון די שטאדט־לייט וועט שטארבען. אז מען טראגט ארויס דעם מת פון הויז, טאר קיינער ניט א־ויסגעהן פריהער. א מענש טאר ניט חתונה האבען מיט א פרוי, וואס טראגט דעם זעלבען נא־מען ווי זיין מוטער אדער זיין נאמען איז ווי איהר פאטער׳ס. א הוהן וואס קרעהט ווי א האהן דארף מען קוילען.

פיעלע פון די אבערגלויבענס וואס געפינען זיך אין „ספר חסידים“ ווערען נאך ביז היינטיגען טאג בעטראכט פאר „תורת משה“ביי די גרויסע מאסען פון דעם אידישען פאלק, די מאדערנע „פריידענקער“ ניט אויסגעשלאסען. אזא מין „פריידענקער“ וועט זיך ערלויבען צו טהאן אלערליי עברות, ער וועט זיך אפילו בעריהמען, אז ער גלויבט איבערהויפט ניט, אבער ווען א הוהן וועט קרעהען, וועט איהם דאס הארץ שרע־קען און ער וועט זיך איילען איהר צו קוילענען.

XIV

ר' אלעזר פון ווארמס — דער וויכטיגסטער תלמיד פון ר' יהודה החסיד. די מארטירער פסיכאָלאָגיע פון דעם אידישען פאָלק און די פילאָזאָפיע פון ענטזאָגונג. די דייטשע און די שפּאַנישע קבלה. דער „ר ו ק ח" און זיין מאראל.

איינער פון די וויכטיגסטע און בעדייטענדסטע תלמידים פון ר' יהודה החסיד, וועלכער האָט פּאָרטגעזעצט און ווייטער ענטוויקעלט די לעהרען פון זיין רבי'ן, איז געווען ר' א ל ע ז ר פון ו ו אָ ר מ ס.

ר' אלעזר איז געבאָרען געוואָרען אין מ אַ י נ ץ בערך אין יאָהר 1176 און איז געשטאָרבען אין וואָרמס אין יאָהר 1237. ער האָט אָפּגעשטאַמט פון דער בעריהמטער איטאַליענישער פאמיליע ק ל ו נ י מ ו ס, וועלכער קאַרל דער גרויסער האָט אריבערגעבראַכט פון ל ו ק א, איטאַליען, קיין מאַינץ, דייטשלאַנד.

פון זיין פּערזענליכען לעבען איז אונז גאַנץ ווייניג בעקאַנט, א חוץ וואָס צוויי מערדער, וואהרשיינליך פון די קרייץ־פאָהרער באַנדען, האָבען זיך אריינגעריסען אין זיין הויז, ווען ער האָט געהאַלטען אין שרייבען א ווערק, האָבען ערמאָרדעט זיין פרוי, זיינע צוויי טעכטער און זיין זוהן. ער אַליין איז דערביי אויך פערוואונדעט געוואָרען. אזעלכע מאָרדען זיינען דאמאָלס געווען געוואוינליכע, אלטעגליכע פּאַסירונגען. דאָס אידישע לעבען נאָך מעהר ווי דאָס אידי־

שע האָב און גוטס איז געווען הפקר, און ר׳ אליעזר דער־
צעהלט וועגען זיין איבערלעבונג אין א גאַנץ קאַלטען, געלא־
סענעם טאָן, כמעט גלייכגילטיג, אָהן שום ביטערקייט און
שנאה.

די דאָזיגע כמעט גלייכגילטיגע בעציהונג צו די אונענד־
ליכע רדיפות און צרות איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר די
אידען פון יענער צייט און יענע לענדער, און דאָס האָט זיי
געגעבען כוחות פאַרטצוזעצען זייער לעבענס־קאַמפּף. אי־
בערהויפּט איז עס געווען דער פאַל מיט די אידישע רעליגיע־
זע פאַרשטעהער און זייערע מאָראַלע פּרעדיגער. זיי פּלעגען
מעהר ניט ווערען עמפּערט, זיי פּלעגען מעהר ניט ווערען ענט־
ריסטעט און פּלעגען מעהר ניט פּראָטעסטירען. זיי האָבען
זיך אזוי ווי איינגעוואוינט דערצו און האָבען קיין בעסערעס
ניט ערווארטעט. דער מענש איז אזא מין בעשעפעניס, וואָס
קען זיך איינלעבען אין אלערליי אטמאָספערען און קען זיך
צופּאַסען צו אַלערליי אומשטענדען און צושטענדען. א
מלחמה, צום ביישפּיעל, רופט ארויס א מלחמה־מאָראַל, א
מלחמה־יושר און א מלחמה־פּסיכאָלאָגיע, וועלכע זיינען דורכ־
אויס אנדערש און הימעל־ווייט פון דער מאָראַל, דעם יושר
און דער פּסיכאָלאָגיע פון א געוואוינליכער פריעדליכער צייט.
דער מענש פון מלחמה־צייט איז אנדערש אין זיין פּסיכאָ־
לאָגיע, ווי דער זעלבער מענש אין פריעדענס־צייט. ער פּאַסט
זיך צו און ער לעבט זיך איין אין דער נייער אטמאָספערע,
גאָר ניט בעמערקענדיג ווי דאָס קומט פאָר. ער טראַכט און
ער פיהלט אנדערש: זאכען וואָס וואָלטען אין איהם פריהער
ארויסרופען עמפּערונג רופען אין איהם איצטער ארויס בלויז
פערצווייפלונג און שפּעטער ווערט ער גאָר אין גאַנצען גלייכ־
גילטיג. דער מענש קען ניט לעבען שטענדיג אין א געשפּאַנ־
טען און אויפגערעגטען צושטאַנד, ווייל דאָס לעבען פאָדערט
פאַר זיך דאָס זייניגע.

דאָס אידישע פאָלק האָט דאַמאָלס שטענדיג געלעבט ווי
אין א מלחמה, איז שטענדיג געווען ארומגערינגעלט פון אלע
זייטען מיט ביטערע בלוטיגע שונאים, „ווי א שעפעלע צווי־

שען זיבעציג וועלף." דאָס איז אָבער ניט געווען קיין מלחמה, וואָס האָט געדויערט א יאָהר, צי צוויי, צי אפילו פינף, — זי האָט געדויערט גאַנצע יאהר־הונדערטע. דאָס איז ניט געווען קיין מלחמה, וואו ביידע צדדים האָבען מעהר אָדער ווייניגער די זעלביגע כוחות און זיי קענען ביידע האָפען אויף א זיעג. דאָס איז געווען אזא מלחמה, וואו איין צד איז געווען אזוי מעכטיג און שטארק, דער אַנדערער אזוי קליין און שוואך, אז ער האָט גאָר ניט געקענט חלומ'ען פון א זיעג. דאָס איז געווען אַן איינזייטיגע מלחמה, וואו איינער האָט בלויז געשאָכטען און דער אנדערער האָט בלויז גע־שריען; וואו איין צד איז געווען דער מערדער און דער אנ־דערער זיין קרבן. פון איין צד — קין; פון דעם צווייטען — הבל.

און פּונקט ווי ביי די „קין"־פעלקער האָט זיך אויסגע־ארבייט זייער פּסיכאָלאָגיע וואָס האָט גערעכטפערטיגט רויב און מאָרד, ווענינגסטענס ווען עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען די אידען, אזוי האָט זיך אויך ביי דעם אידישען פאָלק אויס־געארבייט אַן אייגענארטיגע פּסיכאָלאָגיע, די פּסיכאָלאָגיע פון דעם שטענדיג־פערפאָלגטען און דעם שטענדיג־געפּלאָג־טען, וועלכער פּאַסט זיך צו און לעבט זיך איין אין די פער־פאָלגונגען און ער פאַנגט אָן צו גלויבען, אז אזוי דאַרף עס זיין, אז די פערפאָלגונגען גופא האָבען א זינן, א תכלית און א ציעל. דאָס אידישע פאָלק האָט אָנגעפאַנגען צו גלויבען, אז דורך זיינע צרות ווערט ער געלויטערט און גערייניגט, כדי ער זאָל זיין פּאַסענד פאר די גרויסע און ליכטיגע צוקונפט וואָס איהם ערווארטעט. און קוים האָט ער געקראָגען דעם דאָזיגען גרויסען גלויבען, איז איהם שוין געווען לייכט ארוי־בערצוטראָגען זיינע צרות, זאָגאָר קוקען אויף זיי גלייכגיל־טיג, אויב ניט מיט פעראכטונג. א פערברענטע ספר תורה האָט איהם געקענט פערשאַפען מעהר צער ווי א פערברענטע אידישע שטאָדט.

די דאָזיגע מארטירער־פּסיכאָלאָגיע האָבען די אידען ניט געקראָגען מיט א מאָל. אין די ערסטע צייטען פון זייער נאַ־

ציאָנאַלען אונגליק פלעגען די צרות און די רדיפות אויף ביי די אידען ארויסרופען פּראָטעסט און עמפּערונג, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין די מעהרערע און פערשיעדענע רעוואָלוציאָנערע אויפשטענדע. שפּעטער, ווען זיי האָבען איינגעזעהן די פרוכטלאָזיגקייט פון די דאָזיגע רעוואָלוציאָנערע פּראָטעסטען, זיינען זיי אריינגעפאלען אין א גייסטיגען צושטאנד וואָס גרעניצט זיך מיט פערצווייפלונג. אָבער מענשען קענען ניט לעבען אין פערצווייפלונג, ווייל איינס שליסט אוים די אנדערע. און אזוי ווי די תשוקה צום לעבען איז דאָס שטארקסטע אין לעבען, האָט דאָס לעבען גובר געווען. אַנשטאט פערצווייפלונג האָט זיך אויסגעבילדעט א טעאָריע פון פעראכטונג צום לעבען, וועלכע איז אָבער אין דער אמת'ען גאָר געווען א מיטעל ווייטער צו לעבען....

די וועלט האָט בעהאַנדעלט די אידען ווי א בייזע שטיף־מוטער בעהאַנדעלט א שטיף־קינד. האָבען זיך די אידען אַן עצה געגעבען: זיי האָבען מבטל געווען די וועלט מיט איהרע גליקען. וואָס האָבען זיי דען געקענט אנדערש טהאָן? האָבען זיי דען געהאט אַן אנדער ברירה? „וואָס איז דען די גאַנצע וועלט? היינט ביזטו דאָ און מאָרגען ביזטו אין קבר; היינט געהסטו אין זיידענס און מאָרגען ביזטו צווישען וועַרים; היינט עסטו שפּייז און מאָרגען ווערסטו אַליין זיסע שפּייז פאר די ווערים".

די וועלט איז אַלזאָ גאָר נישט און גאָר נישט, הבל הבלים. א ביסעל מעהר צרות, א ביסעל ווענינער צרות, וואָס איז דער חלוק? דער עיקר איז דאָך סאַי ווי סאַי יענע וועלט. יסורים זיינען גאָר א מעלה. זיי פערפערטיגען דעם מענשען צו „דער וועלט וואָס איז דורכאויס גוט." מען דארף אַלזאָ שטרעבען צו „יענער וועלט". איך מעג ניט געפעהלען די דאָזיגע פּליאָזאָפיע. זי מעג זיך זיין א פערצווייפלונגס־פּילאָזאָפיע, אָבער זי האָט גערדיענט איהר ציעל; זי האָט געגעבען אַן אינהאַלט צום אידישען לעבען און האָט אויף אזא אופן ערהאַלטען זיין נאַציאָנאַלען קיום. ווענען איז עס נויטיג געווען און צו וואָס דארף מען עס? קיינעם איז עס ניט

נויטיג און קיינער דאַרף עס ניט, אָבער לעבעדיגע ווילען ניט שטאַרבען און זיי זוכען אונבעוואוסטערהייד פאַר זיך גופא צו מאַכען זייער לעבען ערטרעגליך אויף אזא אָדער אַן אנדער אופן.

ניט די „פינסטערנים“ אין זייערע מוחות, נאָר דער פינסטערער אידישער לעבען האָט בעשאַפען דעם אידישען אסקעטיזם צוזאַמען מיט דעם אידישען מיסטיציזם אין מי־טעל־אַלטער, צווישען די פּרעדיגער פון וועלכע ר׳ אלעזר פון וואָרמס פערנעהמט א וויכטיגען פּלאַץ.

ר׳ אלעזר פון וואָרמס איז בשום אופן ניט געוועזען א „פינסטערלינג“. פאַר זיין צייט איז ער געווען א מענש פון גרויסער בילדונג און געלערענטקייט. ער איז געוועזען א גוטער מאַטהעמאַטיקער און אסטראָנאָם. ער האָט אויך געהאַט א ידיעה פון דער אידיש־אראַבישער פילאָזאָפיע. ער איז געוועזען בעקאַנט מיט דעם „האמונות והדעות“ פון סעדיה גאון, וועמען ער ציטירט. ער ברייננט אויך אויסציגע פון דעם אידיש־איטאַליענישען געלעהרטען שבתי דאנאָלאָ׳ס פּירוש אויף דעם „ספר יצירה“.

זיין בעגריעף פון גאָט איז געוועזען ניט וועניגער ריין ווי די דאָזיגע פון די אידישע פילאָזאָפען. אין זיין ספר „שערי חסוד והיחוד והאמונה“ פּרעדיגט ער אַז איין־איינ־ציגען, אונקערפּערליכען, אונענדליכען, דורכאויס־רוחניות׳־דיגען גאָט, „וועלכער האָט בעשאַפען די וועלט מיט זיין וואָרט, מיט זיין ווילען און מיט זיין געדאַנק. ער האָט ניט דעם געשטאַלט און דעם אויסזעהן פון זיינע שעפּפונגען, אָדער אירגענד וועלכען געשטאַלט און אויסזעהן“. דאָס וואָס די נביאים געברויכען אויסדריקע, וועלכעריידען פון גאָט אַלס קערפּער מיט גליעדער זיינען נאָר סימבאָלען. ניט דיא נביאים און ניט אפילו די מלאכים האָבען ווען עס איז גע־זעהן אָדער קענען זעהן גאָט. גאָט איז אונבעגרייפליך ניט בלויז פאַר די מענשען נאָר אויך פאַר די מלאכים. זיי קענען בלויז זעהן זיין „כבוד“, וואָס איז אייגענטליך ניט מעהר ווי א מין אָפּשפּיעגלונג דורך וועלכע ער ענטפּלעקט זיך צו זיי.

ר׳ אלעזר פון וואָרמס צוזאַמען מיט ר׳ יהודה החסיד קענען בעטראַכט ווערען אַלס די גרינדער פון דער דייטשער קבלה, וועלכע שיידעט זיך אונטער פון דער שפּאַנישער קבלה הויפּטזעכליך דערמיט, וואָס זי, די ערשטע, גיט זיך מעהר אָפּ מיט דער פּראַקטישער זייט פון דער קבלה, מיט דער „קבלה מעשית“: מיט השבעות, סגולות, לחשים, קמיעות און אַלערליי וואונדער־מאַכעריי. אין דעם זיינען זיי שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון די דייטשע קריסטליכע מיסטיקער.

די קבלה, ווי עס איז בעקאַנט, בעשטעהט פון צוויי אבטהיילונגען: פון פּראַקטישע און טעאָרעטישע קבלה. די טעאָרעטישע קבלה האָט זיך אַם שטאַרקסטען ענטוויקעלט, טאַקע בערך אין דער זעלבער צייט, אין שפּאַניען, וואו זי איז אויסגעוואַקסען אייגענטליך אַלס א מין פּראָטעסט געגען דעם אריסטאָטעליאַניזם פון דעם „ערשטען ראב״ד“ און דעם רמב״ם. די שפּאַנישע קבלה, וועלכע איז אַליין אַזאַ מין פילאָזאָפיע, האָט געוואָלט פערטרייבען דעם אריסטאָטעליאַניזם און פערנעהמען זיין פּלאַץ. זי האָט אריינגענומען אין זיך אַזעלכע לעהרען, וואָס זיינען שוין געווען בעקאַנט צו די אידען און זיינען שוין מעהר ניט געווען אין וויערערשפּרוך מיט די עלטערע אידישע לעהרען. זי איז בעשטאַנען פון א געמישעכץ פון פילאָזאָפישע און טהעאָסאָפישע סיסטעמען: צוזאַמען מיט די פּיטהאַגאָרעאישע, פּלאַטאָנישע און נייפּלאַטאָנישע לעהרען געפינט מען אויך אין דער קבלה געדאַנקען פון די אָריענטאַלישע טהעאָסאָפיען. מען געפינט דאָרטען זאָגאַר שפּורען פון די אַלט־אינדישע און בראַהמישע לעהרען.

די פּראַקטישע קבלה איז דאַגעגען אויסגעאַרבייט געוואָרען ביי די אידישע מיסטיקער פון דייטשלאַנד. ווי עס ווייזט אויס, האָבען זיך שוין דאַמאַלסט דיביידערליי קבלות בעגעגענט און איינע פון די אַנדערע בעאיינפלוסט געוואָרען. די דייטשע מקובלים האָבען זיך בעקאַנט מיט דער טעאָרעטישער קבלה פון די שפּאַניער און די שפּאַנישע מקובלים מיט די פּראַקטישע קבלה פון די דייטשען. דער ר מ ב ״ ן

צום ביישפּיעל, דערמאָנט ר׳ אלעזר פון וואָרמס און זיין ספר „שערי הסוד והיחוד והאמונה“.

א חוץ א מקובל איז ר׳ אלעזר אויך געווען א בעדייטענדער רעליגיאָנס־פּאָעט. צונץ רעכענט אוים פינף און פופציג פּיוטים, וואָס ר׳ אלעזר האָט פערפאַסט און וועלכע געפינען זיך אין דיא מחזורים, סליחות און קנות.

דער וויכטיגסטער פון אלע זיינע ספרים איז דער „רוקח“, וואו עס געפינט זיך אן אבטהיילונג וועגען די דינים פון תשובה טאָהן. די דאָזיגע אבטהיילונג איז אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס אין איהר זעהט מען ארויס דעם גאַנצען אסקעטיזם, דעם גאַנצען ענטזאָגען זיך פון די פערגעניגענס פון דעם לעבען, פון דעם מחבר. דאָס איז א נאַטירליכער פּראָדוקט פון דער שרעקליכער צייט, וואָס די אידען האָבען דאַמאָלס דורכגעלעבט.

זיינע מאָראַלע לעהרען, וועלכע געפינען זיך אין דער הקדמה צום „רוקח“ טראָגען דעם זעלבען כאַראַקטער ווי די לעהרען פון דעם „ספר הסידים“. אין געוויסע הינזיכטען שטעהען זיי נאָך העכער:

„עס איז ניטאָ קיין שעהנערע קרוין ווי בעשיידענהייט; קיין שעהנערער אנדיינקען ווי א גוטער נאָמען; קיין בעסערער ריוח ווי צו טאָהן מצוות; קיין בעסערער קרבן ווי א צובראָכענע הארץ; קיין גרעסערע חכמה ווי די חכמה פון דער תורה; קיין בעסערע מדה ווי צו זיין שעהמעדיג. וואויל איז דעם וועמעס הארץ עס ציטערט פון לוסט צו זיין שעפּפער, וועלכער געדיינקט די ליעבע צו זיין גאָט, טראָגט דעם יאָך פון זיין מורא, פערמיאוסט די נארישקייטען פון די וועלטליכע פערגעניגענס, דריקט אונטער זיין „יצר־הו״ע“, האלט גאָט פאר זיך שטענדיג, רעדט מיט יעדען בנעימות, פיהרט זיינע קינדער אין גלייכען וועג... ער פרייט זיך מיט׳ן צווייטענס גליק, האָט ליעב זיינע שכנים און פריינד, אנטלייט אן אָרעמאַן אין זיין נויט, גיט צדקה עהאלטענערהייט, און טהוט אלץ פון גאָט׳ס וועגען“.

„אויב גאָט האָט דיר געגעבען רייכקייט און כבוד, שטאָלציר ניט געגען דיין אָרימען ברודער, וואָרים דו ווייסט ניט וואָס דער טאָג וועט ברייננגען. ביידע זייט איהר אַרויס נאַקעט פון בויך, און אַז דו וועסט אַרויס פון דער וועלט וועסטו ווי ער ליגען אין דער ערד, צווישען ווערים".

בעשיידענהייט און אונטערטהעניגקייט, דאָס זיינען די יסודות פון זיין מאַראַל. בעשיידענהייט איז גרעסער ווי אפילו חסידות, ווייל דער פסוק זאָגט די „בעשיידענע" וועלען ערבען די וועלט און זאָגט ניט די חסידים וועלען ערבען די וועלט.

... „ער זאָל מוחל זיין דעם וואָס רעדט אויף איהם שלעכטס. זיינע רייד זאָלען זיין וועניג און זיין שטימע ניעדריג. ווען מען בעליידיגט איהם און ער קען נעהמען נקמה, זאָל ער עס בעסער בעשיידען אַריבערטראָגען און דולדען... זעהר און זעהר זיי בעשיידען און ניעדריג ביי זיך".

די לעהרען פון ר' יהודה החסיד און ר' אלעזר פון וואָרמס האָבען געהאַט אַ שטאַרקע און דויערנדע ווירקונג אויף דעם לעבען פון די אידען ניט בלויז אין דייטשלאַנד, נאָר אויך אין די אַנדערע לענדער, וואו די דייטשע אידען זיינען געצוואונגען געוואָרען אויסצואוואַנדערען צוליעב די רדיפות. דאָס זיינען געווען לעהרען, וועלכע האָבען זיך אַם בעסטען געפּאַסט פאַר דעם טרויעריגען צושטאַנד פון דעם אידישען פאָלק פון יענע לענדער.

וואָס פאַר אַ לעבען אַזאַ פילאָזאָפיע.

XV

ר׳ מאיר פון ראטהענבערג אלס ראציאָנאַליסט. זיינע גרויסע תּלמודישע קענטניסע און זיין שטעלונג צו דער מיסטישער ריכטונג פון ר׳ יהודה החסיד. זיין ארעסט און זיין טויט אין געפענגניס. ר׳ מאיר ראטהענבערג אלס פּאָעט.

אין דער געשיכטע פון די גייסטיגע אָדער קולטורעלע בעוועגונגען איז שטענדיג אַנצומערקען צוויי שטרעמונגען, וועלכע געהען כמעט פּאַראַלעל און גלייכצייטיג איינע מיט דער אַנדערער: פון איין זייט אַ ראַציאָנאַליסטישע און פון דער אַנדערער זייט אַ מיסטישע. די געשיכטע פון די גייסטיגע בעוועגונגען ביים אידישען פאָלק איז ניט קיין אויסנאַהמע, אַ חוץ אפשר וואָס די דאָזיגע טענדענץ איז מעהר בולט.

די ראַציאָנאַליסטישע שטרעמונג אָדער שוהלע בעטראַכט דעם מענשליכען שכל אַלס דעם אויבערסטען און דעם העכסטען ריכטער. זי וויל ניט וויסען און זוכט אויסצומיידען אַזעלכע פראַגען, וואָס שטעהען אויסערהאַלב און איבער די גרענצען פון דעם מענשליכען שכל, כאָטש זי איז מודה, אַז אַזעלכע פראַגען עקזיסטירען. „במופלא ממך אל תדרש ובמכוסה ממך אל תחקור“. — פאַרש ניט וואָס איז פון דיר פערבאָרגען און גריבעל זיך ניט אין וואָס עס איז פון דיר פערדעקט, דאָס איז אייגענטליך איהר מאַטטאָ. עס זיינען פאַראַנען אַזעלכע אייביגע סודות׳דיגע פראַגען, וואָס וועלען אימער בלייבען פערבאָרגען פון מענשליכען שכל, און דאָס בעסטע איז זיי אויסצומיידען. פון די פיער וואָס זיינען אריי־

אין „פרדס“ איז בלויז איינעם געלונגען ארויסצוגעהן אונ־בעשעדיגט. פון די איבריגע איז איינער געשטארבען, דער צווייטער משוגע געווארען, און דער דריטער איז אראפּ פון וועג, געווארען אן „אנדערער“.

די מיסטישע ריכטונג דאַגעגען פערווארפט לכתחילה דעם מענשליכען שכל אלס דעם העכסטען ריכטער. מיר זיינען ארום און ארום ארומגערינגעלט מיט די טיעפסטע סודות און די שווערסטע פּראבלעמען, וועלכע דער שכל קען ניט דורכ־דרינגען און קען ניט פערענטפערען. דאס גופא איז דער בעסטער בעוויז, אז ער, דער שכל, קען ניט און דאַרף ניט פערנעהמען דעם דאזיגען הויכען פּלאַץ, וואס די ראציאנאַ־ליסטען האבען פאר איהם אפּגעטיילט. אז ער קען ניט און דאַרף ניט בעטראכט ווערען אלס דער העכסטער ריכטער.

די פראגען און די סודות זיינען פאראנען. דער פערלאנג זיי צו פערענטפערען און זיי צו ענטדעקען איז אויך פאראנען. דער שכל איז אבער צו קליין און צו שוואך דאס צו טהאן. פאלגליך מוזען זיך געפינען ביים מענשען אנדערע פעה־היגקייטען אדער אייגענשאַפטען, וועלכע קענען עס טהאן בעסער ווי דער שכל. די לאגיק איז אפילו א שוואכליכע, ווארים דערפון וואס דער שכל קען ניט פערענטפערען די דאזיגע פראגען איז נאך ניט געדרונגען, אז דער מענש מוז בעזיצען אנדערע אייגענשאַפטען וואס קענען עס יע טהאן. אבער די לאגיק איז דא ניט וויכטיג, ווייל זי גופא איז דאך ניט מעהר ווי א שכל'דיגער עניין. אנשטאַדט די לאגיק האבען די מיסטיקער אויף זייער זייט די מענשליכע געפיהלען, וואס דריקען זיך אין דעם פאל אויס אין דעם מענשליכען ווילען צו וויסען דאס וואס ער קען ניט וויסען, אין זיין ווילען ניט צו ווילען וויסען, אז עס זיינען דא אזעלכע זאכען וואס ער קען ניט וויסען.

פערווארפען זיי, די מיסטיקער, דעם מענשליכען שכל און זוכען אריינצודרינגען אין די אייביגע טיעפע געהיימניסע דורך אנדערע וועגען. זיי בענוצען זיך מיט יענע נאך ניט־

אויפגעקלעהרטע און אונפערשטענדליכע כוחות פון אונזער נשמה, וועלכע ווערען בעצייכענט מיט אזעלכע כמעט גאר־נישט־ערקלעהרענדע ווערטער ווי „אינסטינקט“, „רעפלעקסיווע טעטיגקייט“, „הינטער־בעוואוסטזיין“ און דער גלייכען. דורך פערשיעדענע מיטלען און מעטאדען ברענגען זיי זיך אריין אין אזא מין עקסטאטישען צושטאנד, אין אזא מין התלהבות, ווען דער שכל פערלירט אין גאנצען זיין צוריק־האלטענדען איינפלוס, און זיי גלויבען דאן זיך צו קענען פער־איינינען מיט דעם אונבעוואוסטען. דאס א י נ ע ר ל י כ ע אונקלאהרע א ן אונפערשטענדליכע פעראייניגט זיך, אזוי צו זאגען, מיט דעם אונקלאהרען און אונפערשטענדליכען פון דעם א ו י ס ע ר ע ן. מאנכע פון די מיסטיקער זוכען צו דערגרייכען דעם דאזיגען צושטאנד דורך פייניגונג, דורך תעניתים און סיגופים; אנדערע דורך שמחה און פרעהליכ־קייט. די מעטאדען זיינען פערשיעדען, אבער דער ציעל איז דער זעלבער.

דער ראציאנאליזם, פונקט ווי דער מיסטיציזם איז ניט קיין בעשטימטע לעהרע, האט ניט קיין פארטיגען „שולחן ערוך“ פון דינים און כללים. זיי ביידע, דער ראציאנאליזם און דער מיסטיציזם, זיינען גיכער א געמיטהס־צושטאנד, אן ארט און ווייזע ווי צו בעטראכטען זיך און די וועלט. יעדער דור האט זיך דארום זיין מיסטיציזם און זיין ראציאנאליזם, וואס ווענדעט זיך אן דעם סכום פון וויסען וואס יענער דור בעזיצט און פון נאך אנדערע אורזאכען, ווי פאליטישע, סאָ־ציאלע און עקאנאמישע צושטענדע. מען קען זאגען, אז וואס פאר א ראציאנאליזם, אזא מיסטיציזם. איז דער ראציאנאליזם א ריין וויסענשאפטליכער, זוכט אויך דער מיסטיציזם זיך צו בעגרינדען אויף וויסענשאפטליכע יסודות; איז דער ראציא־נאליזם א ספעקולאטיוו־פילאזאפישער, איז דער מיסטיציזם אויך אזא; פערקליידעט זיך דער ראציאנאליזם אין א רע־ליגיעזען מאנטעל, טהוט עס אויך דער מיסטיציזם. ווארים ביידע, סאי די ראציאנאליסטען און סאי די מיסטיקער, זיינען ניט מעהר ווי קינדער פון זייער צייט און זייער לאנד, און

ביידע קענען זיך בענוצען בלויז מיט דעם וויסען, וואס זייער צייט און לאנד פערמאגט.

דער מיסטיציזם פון ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים איז ניט געווען דער פילאזאפישער מיסטיציזם פון א „בחיי" אדער אנדערע אידיש־שפאנישע פילאזאפען. פונקט אזוי איז דער ראציאנאליזם פון די אידען אין צפון־פראנקרייך, ר״ש י און די בעלי התוספות, און פון די אידען אין דייטש־לאנד ניט געווען דער זעלבער ראציאנאליזם פון א ר"מ ב ם. דער אידיש ־ פראנצויזישער ראציאנאליזם האט זיך הויפטזעכליך אויסגעדריקט אין דעם, וואס ער האט זיך גע־האלטען שטרענג אן די לעהרען פון דער תורה און דעם תלמוד, אויסמיידענדיג אלע געהיימניסע און „סתרי־תורה".

דער גרויסער איינפלוס, וואס ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים האבען אויסגעאיבט אויף די אידען אין דייטשלאנד און דורך דעם אויך אויף די אידען פון די אנדערע לענדער, האט אבער בשום אופן ניט בעזייטיגט דעם איינפלוס פון דער ראציאנאליסטישער ריכטונג, וועלכע האט זיך, ווי עס איז שוין בעמערקט געווארען, אויסגעדריקט אין דעם שטודיום פון'ם תלמוד און איז האלטען זיך שטרענג אן איהם. די ביידע שטרעמונגען זיינען געגאנגען זייט ביי זייט, און האבען גע־וויסערמאסען איינע די אנדערע ערגענצט.

דער וויכטיגסטער פארשטעהער פון דער דאזיגער רא־ציאנאליסטישער ריכטונג אין דרייצעהנטען יאהרהונדערט, וועמעס איינפלוס עס האט זיך געפיהלט אם שטארקסטען, איז געווען ר' מ א י ר פון ר א ט ה ע נ ב ע ר ג. דאס ווארט „ראציאנאליסט" ווערט דא געברויכט אין געגענזאץ צום ווארט „מיסטיקער". דאס מיינט דארום ניט צו זאגען, אז ר' מאיר פון ראטהענבערג איז געווען א פילאזאף און א פריי־דענקער. עס מיינט בלויז, אז ער איז ניט געווען קיין מיסטי־קער, כאטש ער האט געמעגט זיין פרימער אפילו ווי ר' יהודה החסיד. אין דעם זעלבען זינן, למשל, קען מען זאגען, אז דער ווילנער גאון איז א ראציאנאליסט און דער בעש"ט—א מיסטי־קער.

ר' מ א י ר פ ו ן ר א ט ה ע נ ב ע ר ג איז געווען א שטרענגער תלמודיסט, איינער פון די וויכ־טיגסטע זיילען פון דער תלמודישער וועלט אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד. פון די אלע גרויסע תלמודיסטען אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד האבען בלויז דריי מענשען געקראגען דעם טיטול „די ליכט פון גלות“. איינער פון זיי איז געווען ר' מאיר פון ראטהענבערג; די איבריגע צוויי זיינען געווען ר ב י נ ו ג ר ש ו ם און רש"י.

עס איז ניט בעקאנט, אז ר' מאיר זאל האבען געפיהרט אן אקטיווען קאמפף געגען די לעהרען פון ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים, אבער אלס דער אנערקענטעסטער פאר־שטעהער פון דעם תלמודישען יודענטום אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד איז זיין ביישפיעל געווען גענוג. איהם צו פערדאנקען האט דער שטודיום פון תלמוד וויעדער אויפגע־בליהט. ווי א שטרענגער תלמודיסט האט ער ניט געוואלט וויסען פון די אלע נייע אבערגלויבענס, וואס געפינען זיך ניט אין תלמוד. פאר זיין צייט איז אפילו דאס געווען זעהר פיעל, און זיינע צייט־גענאסען און שפּעטערע נאכפאלגער האבען געפונען פאר נויטיג צו דערצעהלען פון זיינטוועגען, אז ער האט, למשל, „ערלויבט מענער צו קוקען אין א שפּיעגעל“; אז „ער פלעגט שניידען זיינע נעגעל כסדר“; אז „ער האט ער־לויבט צו געהן אהן א היטעל“; אז „ער פלעגט זיך ניט שאקלען ביים דאווענען“; אז „מען האט איהם געפרעגט וועגען „חבוט־הקבר“, האט ער געענטפערט, איך וויים ניט“. פאר אונז הייגט קען עס אויסקוקען לעכערליך, אבער אין דריי־צעהנטען יאהרהונדערט אין דייטשלאנד האט עס געשמעקט מיט פריידענקעריי...

ר' מאיר פון ראטהענבערג איז געבארען געווארען אין ו ו א ר מ ס בערך אין 1215 און איז געשטארבען אין געפענגנים אין דער פעסטונג ע נ ס י ש ה י י ם, ע ל ז א ס, אין דעם יאהר 1293. ער האט אפּגעשטאמט פון א פאמיליע פון גרויסע תלמודיסטען. זיין פאטער איז אויך געווען א בעריהמטער תלמודיסט. צווישען זיינע תלמודישע רביים זיי־

נען געוועז ר׳ יצחק פון וויען, ר׳ יחיאל פון פאריז און ר׳ מנחם פון ווירצבורג.

ער איז געוועז רב אין פערשיעדענע דייטשע שטעדט ווי קאזניטץ, ווירצבורג, ראטהענבורג און מאינץ. ווי עס ווייזט אויס, איז ער פאר א געוויסע צייט זאגאר געוועז דער רב הכולל פון אלע דייטשע אידישע קהלות מיט דער צושטימונג פון דער רעגיערונג.

די לאגע פון די אידען אין דייטשלאנד איז דאמאלס געוועזען זעהר א טרויעריגע. מארד און רויב זיינען דארטען געוועזען געוועהנליכע, אלטעגליכע פאסירונגען. די אידען זיינען ניט געוועזען זיכער ניט מיט זייער לעבען און ניט מיט זייער פערמעגען. פאר די פערשיעדענע קעניגע און פירסטען זיינען די אידען בלויז געוועזען אלס מקור פון וואנען געלד צו שעפען. וויסענדיג, אז ביי די אידען איז די מצוה פון „פדיון שבויים“ זעהר גרויס, אז די אידען לאזען זיך בלוטען ביז׳ן לעצטען גראשען אבי אויסצולייזען א ברודער פון גוי׳אישע הענד און פון דער תפיסה, פלעגט די רעגיערונג גאנץ אפט לאזען ארעסטירען די אנגעזעהענסטע מענשען פון די קהלות, כדי אויף אזא אופן אויסצוצאפען אויסלייז־געלד.

ר׳ מאיר פון ראטהענבערג איז געוועזען איינער פון די דאזיגע קרבנות. די רעגיערונג פון דעם קאיזער רודאלף האט שוין לאנג צוריק געווארפען אן אויג אויף ר׳ מאיר׳ן. וויסענדיג גאנץ גוט מיט וואס פאר א עהרפורכט און דרך ארץ די אידען פון דייטשלאנד און פראנקרייך קוקען אויף דעם גרויסען רב, האט די רעגיערונג ניט מיט אונרעכט געגלויבט, אז ארעסטירענדיג איהם וועט זי קריגען א גרויסע סומע פאר זיין אויסלייזונג. זי האט דארום בלויז געווארט אויף א געלעגענהייט. און די געלעגענהייט איז געקומען, ווען ר׳ מאיר און א טייל פון זיינע פריינד און תלמידים האבען בעשלאסען אויסצו־וואנדערען פון דייטשלאנד קיין ארץ ישראל.

וואס עס האט ר׳ מאיר׳ן בעוועגט, אז ער זאל פערלאזען דייטשלאנד איז ניט אין גאנצען קלאהר. איינער פון זיינע תלמידים דערצעהלט, אז ער האט זיך דערוואוסט דאס די רע־

'ניערונג וויל איהם ארעסטירען. כדי צו קריגען אויסלייז־געלד. און אזוי ווי ר' מאיר האט ניט געוואלט, אז צוליעב איהם זאל מען ארויפלעגען אזא שווערע לאסט אויף די אי־דישע קהלות, האט ער בעשלאסען זיך אפּצוטראגען בעציי־טענס. עס איז אָבער אויך מעגליך, אז ער האט פּשוט גע־וואלט פערלאזען דייטשלאנד. ווייל ער האט זיך דארטען ניט געפיהלט זיכער. ווערהענד אין ארץ ישראל האבען די אידען דאמאלס געלעבט מעהר אדער ווייניגער רוהיג און אונגע־שטערט. אנקומענדיג אין א שטאדט אין איטאליען. אויף'ן וועג קיין ארץ ישראל, האט איהם א משומד, וועלכער האט איהם דערקענט, פערמוסר'ט. און ר' מאיר איז איבערגעלי־פערט געווארען צו דעם קאיזער רודאלף פון דייטשלאנד.

דאס האט פּאסירט אין יאהר 1286, ווען ר' מאיר איז געווען א זקן פון אריבער זיבעציג יאהר. די רעגיערונג האט איהם פערפּאקט אין דער אויבענדערמאנטער פעסטונג און האט געהאפט צו קריגען א גרויסע „פּותיקו“. דא האט זי אבער געהאט א טעות אין איהר חשבון. די אידען זיינען גע־ווען פארטיג צו געבען די העכסט מעגליכע סומע פאר זייער גרויסען רב'ס אויסלייזונג. אבער ר' מאיר האט זיי עס פער־באטען. ער וועט בעסער אפּלעבען זיינע לעצטע יאהרען אין א געפענגניס איידער צו געבען א געלעגענהייט די רעגיערונג צו צאפּען געלד פון די אידען; ער וועט בעסער שמאכטען ווי א פערברעכער איידער צוליעב איהם זאלען די אידישע קהלות פעראָרימט ווערען. אויב די אידען וועלען איצטער בעצאהלען די גרויסע סומע. וואס די רויבערישע רעגיערונג פאדערט, וועט עס איהר בלויז אריינגעבען מעהר חשק און מעה״ר מוטה ווייטער צו ארעסטירען די אידישע רבנים. דער גרייז־גרויער זקן האט אלזא פערבראכט זיינע לעצטע יאהרען, זיעבען יאהר, אין דער פעסטונג.

ר' מאיר פון ראטהענבערג ווערט בעטראכט אלס איינער פון די וויכטיגסטע בעלי התוספות אין דייטשלאנד. זיינע „תוספות'ען“ געפינען זיך אויף מעהרערע מסכתות. א חוץ דעם האט ער אויך געשריבען „שאלות ותשובות“ איבער פער־

שיעדענע ענינים צו פערשיעדענע רבנים, און פערשיע־דענע „הלכות“.

אין זיינע דינים האלט ער זיך שטרענג אן דעם תלמוד, און זיין כלל איז, אז „אזוי ווי מען טאר ניט ערלויבען דאס פערבאטענע, אזוי טאר מען ניט פערבאטען דאס ערלויבטע“. אין מאנכע פון זיינע „תשובות“ געפינען זיך ענטפערס, וועל־כע זיינען עפיגראמאטיש: „פערפלוכט איז די פרוי וואס האט א מאן און פוצט זיך ניט. און פערפלוכט איז די פרוי וואס האט ניט קיין מאן און פוצט זיך יא“.

ר׳ מאיר פון ראטהענבערג איז אויך געווען איינער פון די בעסטע „פיטנים“, וואס די דייטשע אידען האבען פון זיך ארויסגעגעבען. זיינע „פיוטים“ געפינען זיך אין די מחזורים און אין די קינות פון ד י אשכנזים. די בעסט בעקאנטע צווישען זיי איז זיין קלאג־ליעד אויף דער פערברענונג פון דעם תלמוד און אנדערע אידישע ספרים, וואס איז פארגעקומען אין פ א ר י ז אין יאהר 1244. זי פאנגט זיך אן מיט די ווער־טער „שאלי שרופה באש“ און איז א מין נאכאהמונג פון ר׳ יהודה הלוי׳ס בעריהמטע ציון־ליעד: „ציון, הלא תשאלי“. זיין שפראך און זיין ריטהם איז ניט אזוי רייך און אזוי שעהן ווי ר׳ יהודה הלוי׳ס. אבער זיין פיהלען איז ניט פיעל שוואַ־כער פון זיין גרויסען פארגענגער. די פאלגענדע אויסציגע פון דער דאזיגער קנה זיינען איבערזעצט געווארען פון א ב ר ה ם ר י י ז ע ן:

א, װענד זיך און פרעג, דו פערברענטע אין פייער
אויף דיינע אבלים, וואס דו ביזט זיי טייער.
פרעג נאך וואס עס מאכען, פרעג נאך וואס עס טהוען
די יעניגע וואס גלוסטען אין הויף דיינעם רוהען.
וואס וואַרפען אין שטויב זיך מיט הערצער פול וואונדען
אויף דיינע עין־חיים׳ס — אין פלאמען פערשוואונדען,
וואס וואנדלען ארום ווי די שאטענס, און זיינען
מיט האפנונג פול, אז די זונן וועט נאך שיינען.
און פרעג אויך אויף יענעם, געבויגען אין דרייען
וואס הערט נאר ניט אויף — אויף דיין אונגליק צו שרייען.
וואס קלאגט ווי א סאווע ביי נאכט אין דער מיטען,

וואס קיינער פון זיי האט זיין שטראף ניט געליטען
ווען דו ביזט אין פייער געוואָרען געטריבען
און זיי זיינען גאנץ, אונבעשעדיגט געבליבען.

— —

האט גאָט דען מיט דיר זיך געדאַרפט צו אונז ווענדען
ער זאָל דיך דערנאָכדעם אין פייער פערלענדען?
בארג סיני, האט גאָט דיך דערפאר אויסגעקליעבען
ער זאָל דיך דערהויבען און נאָכדעם בעטריעבען?

— —

כ'וועל לאנג אזוי וויינען און גיסען די טרערען
ביז וואנען א טייך פון די טרערען וועט ווערען,
און וועלען דערגרייכען צו דיינע צוויי הארען,
וואס ליגען אין הור־ההר — משה ואהרון.
און איך וועל זיי פרעגען, די ליעבע, די טרייע,
צו האבען זיי גרייד דען א תורה, א נייע?
צו ביזטו אין גאנצען שוין איבריג געוואָרען
און גאָט האט דערפאר דיך פערברענט מיט גרויס צארן?

— —

ווי קען דאס עסען זיין זיס צו מיין גומען
ווען איך האב געזעהן ווי מען האט דיך פערנומען.
איז ערגער א געסעל, דורך פינסטערע ווענען
און האבען פערשעהמט דיך, פערברענט גאָט'ס פערמעגען.

און ווי די אמאליגע אידישע נביאים ענדיגט ר' מאיר פון ראטהענבערג זיין קלאג־ליעד מיט טרויסט־ווערטער:

עס וועט דיך נאך טרייסטען, דער שעפער פון אויבען,
די שבטים אויפקלויבען, געפאלענע — דערהויבען.
דו וועסט זיך פערציערען, אין זיידענס בעקליידען,
א פויק וועסטו נעהמען און טאנצען אין פריידען.
און שטאלץ וועל איך ווערען ווען גאָט וועט אנצינדען
זיין ליכט אויף דאס ניי, און די נאכט וועט פערשווינדען.

די אידען אין ענגלאַנד.

XVI

די אידען אין ענגלאנד. זייער פאליטישע און עקאנאמישע לאגע. די פאגראמען און די שחיטות, וועלכע האבען זיך געענדיגט מיט דעם ארויס־טרייען פון די אידען פון ענגלאנד, ווארום די ענגלישע אידען אין מיטעל־אלטער זיינען געשטאנען קולטורעל נידריגער ווי די אידען פון די אנדערע לענדער. ר׳ ברכיה בר נטרונאי הנקדן. זיין „משלי שועלים“ און זיינע אנדערע ספרים.

ווען אייגענטליך די אידען האבען זיך אנגעפאנגען צו בעזעצען אין ענגלאנד, איז ניט אין גאנצען קלאר. עס איז אבער בעוואוסט, אז אין יאהר 1070 האט וויליאם דער זיעגער אריבערגעבראכט אין לאנדאן א געוויסע צאהל אידען פון פראנקרייך. עס איז זעהר מעגליך, אז די דאזיגע אריבערגעבראכטע אידען האבען עס מיט זיך געבילדעט די ערשטע אידישע קאלאניע אין ענג־לאנד, פון וואנען זיי האבען זיך שפעטער אויך פערשפרייט איבער די אנדערע שטעדט פון לאנד. עס איז אבער אויך מעגליך, אז איינצעלנע אידישע משפחות האבען זיך שוין גע־האט פון פריהער בעזעצט אין ענגלאנד, ווייל אידישע סוחרים פון פראנקרייך, הויפטזעכליך די שקלאפען־הענדלער, האבען שוין געהאט פערבינדונגען מיט ענגלאנד, וואו זיי פלעגען ברענגען זייערע סחורות.

וואס „וויליאם דער זיעגער“ האט בעצוועקט מיט זיין ברענגען די אידען אין לאנדאן איז ניט בעשטימט. עס איז די מיינונג פון מאנכע היסטאריקער, אז ער איז ניט אזוי אוי־

סען געווען די אידען ווי זייער געלד. ער האָט זיך געניטיגט אין א קלאַסע מענשען, וואס בעזיצען „פליסענדען קאפּיטאל“ כדי ער זאָל דורך זיי קענען קריגען די אבצאהלונגען און די צינזען, וואס ער פלעגט קריגען פון די באראָנען ניט אין סחורה — ניט אין תבואות, וויינען, פיה, וואָלל און אזוי כסדר, ווי עס איז פריהער געווען דער מנהג — נור אין באארען געלד. אין די אידען האָט ער געפונען אזא קלאַסע מענשען; זיי זיינען אויף אזא אופן געווארען ווי א מין צינזען־זאמלער פון׳ם קעניג. דער קעניג האט די אידען געגעבען א פרייע האנד אין זייערע פינאנציעלע אונטערנעהמונגען. ער האט זיי ערלויבט צו נעהמען הויכע פראצענטען אויף זייער געלד, ווייל פריהער אדער שפּעטער האָט ער דאָס געלד אויף אזא אדער אן אנדער אופן אריינגעקראגען צו זיך אין די אוצרות.

די אידען זיינען געווארען דעם „קעניג׳ס מענשען“. זיי זיינען געווארען זיין אייגענטהום. דאס איז אין תוך גענומען געווען ניט מעהר ווי א מין „פּאָנשציזנע“, אויב ניט שקלאַ־פעריי, אבער די אידען זיינען וועניגסטענס געווען זיכער מיט זייער לעבען. זייענדיג דעם „קעניג׳ס מענשען“ און דעם קע־ניג׳ס אייגענטהום, זיינען זיי געשטאנען אונטער דער ספּע־ציעלער השגחה פון קעניג, וועלכער האט זיי געהאט צו שיצען סאַי פון דער בעפעלקערונג און סאַי פון די באראָנען. זייער עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאגע איז דורך דעם געווען א פיעל בעסערע ווי די לאגע פון די פעלד־ארבייטער ביי די באַ־ראָנען אדער אפילו ווי די לאַגע פון די שטאדט־מענשען. אין געוויסע הינזיכטען איז זייער לאָגע ניט געווען פיעל ערגער ווי די לאָגע פון די באראָנען גופא, וועלכע זיינען אויך בלויז געווען דעם קעניג׳ס מענשען.

לאנג האט אבער די דאָזיגע „גליקליכע“ לאגע ניט גע־דויערט. די אידען אלס צינזען־זאמלער און פּראצענטניקעס, בעשעפטיגונגען צו וועלכע מען האט זיי געצוואונגען זיך צו נעהמען, האבען געגען זיך ערוועקט דעם צאָרן סאַי פון די באראָנען און סאַי פון דער שטעדטישער בעפעלקערונג. פטור

ווערען פון די אידען האט פאר זיי געהייסען פטור ווערען פון די וועקסלען. פון די חובות וואס זיי האבען צו בעצאה־לען. די גייסטליכע פון זייער זייט האבען אויך ניט געשוויגען. זיי האבען זיך געהאט זייערע אלטע טענות: די אידען האבען געקרייציגט דעם „ערלייזער" און דערפאר זיינען זיי פעראורטהיילט צו אייביגען ליידען און צו אייביגער שקלא־פעריי. די קעניגע, וועלכע בעהאנדלען די אידען ווי מענשען, גאנץ גלייך וועלכע מאטיווען זיי האבען דערביי, בעגעהן דער־מיט א זינד געגען גאט.

דער שטורם האט זיך געקליבען פון אלע זייטען. און עס האט ניט לאנג גענומען ווי ער האט אויסגעבראכען מיט ווילדער מאכט. עס האבען זיך אנגעפאנגען א רייהע פון פא־גראמען און שחיטות, וועלכע קענען זיך פערגלייכען מיט זייער ברוטאליטעט און אכזריות מיט די ערגסטע אין דער אידישער געשיכטע. די ערשטע שחיטה, ווארום א שחיטה איז עס געווען, איז פארגעקומען אין סעפטעמבער 1189, אויף דער קאראנאציע פון ר י ט ש א ר ד דעם ערשטען האבען די ענגלישע אידען געשיקט א דעלעגאציע צו בענגרי־סען דעם קעניג ביי דער געלעגענהייט. די דעלעגאציע איז ניט עמפפאנגען געווארען, מסתמא דערפאר וואס די מערדער פון י ע ז ו ס ׳ ע ן קענען ניט האבען די זכיה צו זיין אנ־וועזענד ביי אזא הייליגע צערעמאניע. באלד האט זיך פער־שפרייט א קלאנג, אז דער קעניג האט בעפוילען צו אוים־שלאכטען די אידען. מעהר האט מען ניט בעדארפט. די מאסע אזי בעפאלען דעם אידישען קווארטאל, און ניט קענענדיג איינברעכען אין די שטיינערנע הייזער, וואס די אידען האבען אויסגעבויט אלס שוץ, האט די צוויישעטע באנדע אונטערגע־צונדען די הייזער, טויטענדיג אלעמען, ווער עס האט גע־זוכט צו אנטלויפען.

דאס איז געווען ווי א סיגנאל. באלד האבען זיך אנ־געפאנגען פאגראמען אין אנדערע ענגלישע שטעדט. אין דעם יאהר 1190 איז פארגעקומען די שחיטה אין י א ר ק. בעלא־גערט פון אלע זייטען און ניט זעהענדיג קיין רעטונג פאר זיך,

האבען זיך די אידען איינע די אנדערע אויסגעקוילעט, אבי ניט אריינצופאלען אין די הענד פון זייערע פייניגער. דער רב האט מיט זיינע אייגענע הענד געקוילעט זיין ווייב און צוויי קינדער, דעם שעהנסטען בעל הבית פון שטאדט און דאן זיך אליין. די יעניגע וועלכע האבען ניט געהאט דעם מוטה זיך אליין דעם לעבען צו נעהמען, האפענדיג אז זיי וועלען זיך רעטען דערמיט, וואס זיי וועלען אננעהמען דעם קריסטענטהום, זיינען אלע ערמארדעט געווארען.

די פאגראמען און די שחיטות זיינען געווארען א מין כראנישע קראנקהייט. אויף א געוויסע צייט, אויף א פאר צעהנדליג יאהר, פלעגען זיי אפלאזען און דאן פלעגען זיי אויסברעכען מיט נייע כוחות און מיט מעהר פרישקייט. די קלענסטע קליינינקייט האט ארויסגערופען א שחיטה. אין אויגוסט, 1255, האט זיך פערשפרייט א קלאנג, אז די אידען האבען ערמארדעט א קריסטליכען קינד. קיינע בעווייזע זיינען ניט געווען, אבער איין און ניינציג אידען האט מען אריינגעזעצט אין „טהורם פון לאנדאן“, אכטצעהן האט מען הינגעריכטעט און די איבריגע האט מען געלאזען פוילען אין פערשיעדענע געפענגניסע.

די אלע פאגראמען און שחיטות האבען זיך ענדליך אויסגעלאזען מיט אן אלגעמיינעם גירוש. אין יאהר 1290 איז ארויסגעגעבען געווארען א גזרה, אז אלע אידען מוזען פערלאזען ענגלאנד. די אידען איז ערלויבט געווארען צו נעהמען מיט זיך בלויז זייערע „בעוועגליכע רייכטהימער“. נאר וועניגע האבען געקראגען די ערלויבניס צו פערקויפען זייערע הייזער. די אונגליקליכע פערטריבענע זיינען אויפ'ן וועג בערויבט געווארען פון די שיפס־קאפיטאנען און גאר פיעלע פון זיי זיינען דערטרונקען געווארען אין ים אויף זייער וועג קיין פראנקרייך.

אט אזוי האט זיך געענדיגט דער אויפהאלט פון די אידען אין ענגלאנד אין מיטעל־אלטער. קורץ איז געווען זייער אויפהאלט אין ענגלאנד, פון 1070 ביז 1290, און דער לעצטער יאהרהונדערט פון זייער זיין דארטען, האט זיך אויסגע־

צייכענט מיט פאגראמען און שחיטות. ערשט אין די לעצטע העלפט פון דעם זיבעצעהנטען יאהרהונדערט האבען די אידען געקראגען ערלויבנים זיך פון דאס נייע צו בזעצען אין ענגלאנד, צו פארדאנקען די אונערמידליכע ארבייט פון מ נ ש ה ב ן י ש ר א ל. אינטערעסאנט איז, אז איינער פון די ארגומענטען, וואס מנשה בן ישראל האט אנגעגעבען ק ר א מ װ ע ל ע ן צו „ונסטען דער צוריק־אריינלאזונג פון די אידען אין ענגלאנד איז בעשטאנען אין דעם, וואס אזוי ווי משיח דארף סאי ווי סאי באלד קומען (עס איז געווען די צייטען פון ש ב ת י צ ב י און ביי די אידען ווי ביי די קריסטען איז געווען פערשפרייט דער גלויבען, אז משיח קומט), ווערען דאך די אידען ממילא געהן קיין ארץ ישראל.

עס פערשטעהט זיך, אז אונטער אזעלכע שרעקליכע אומשטענדען האט זיך ביי די אידען אין ענגלאנד ניט געקענט אויסארבייטען קיין קולטורעלע טהעטיגקייט און קיין קולטורעלען לעבען. דאס ענגלישע יודענטהום אין מיטעלאלטער איז געבליבען ווי א ניט־בעארבייטע פעלד, וואס האט פון זיך גאר ניט ארויסגעגעבען. אין דעם גאנצען מיטעל־אלטער האבען די אידען פון ענגלאנד פון זיך ניט ארויסגעגעבען קיין איינציגען ווירקליך גרויסען מענשען, ניט אין דער פילאזאפיע, ניט אין דער וויסענשאפט און ניט אפילו אויף דעם תלמודישען געביעט. עס זיינען געווען רבנים, עס זיינען מסתמא אויך געווען געבילדעטע מענשען, אבער קיינער פון זיי האט ניט געלאזען זיין חתימה אויף זיין צייט.

סמנים פון א קולטורעלען לעבען האבען זיך אנגעפאנגען ארויסצוצייגען ביי די אידען אין ענגלאנד אין צוועלפטען יאהרהונדערט ווען זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע איז געווען אם בעסטען. מיט דעם אנקומען פון די פאגראמען און די שחיטות איז דער ראזיגער לעבען צושטערט געווארען. אין צוועלפטען יאהרהונדערט איז אין לאנדאן געקומען צו בעזוך דער וואנדערענדער פאעט א ב ר ה ם א ב ן ע ז ר א, וועלכער האט זיך דארטען אויפגעהאלטען בערך צוויי

יאהר און האט דארטען געשריבען מאנכע פון זיינע ווערק. דארטען האבען זיך אויך אויפגעהאלטען א פּאאר געלערנטע פראנצויזישע אידען ווי סער יהודה ליאן, אבער דאס זיינען אלץ געווען גרים, פרעמדע געסט.

דער איין איינציגער איך פון בעדייטונג, וואס האט געלעבט און געשאפען אין ענגלאנד איז געווען ר' ברכיה בר נטרונאי הנקדן. ווען און וואו ער איז געבארען געווארען איז ניט בעוואוסט. מאנכע היסטאריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געקומען קיין ענגלאנד פון דרום־פראנקרייך. ער איז אלזא אויך ניט געווען קיין געבארענער פון ענגלאנד. ווי די מעשה זאל ניט זיין, איז עס אבער איצטער פעסטגעשטעלט געווארען, אז ביין ענדע פון צוועלפטען יאהרהונדערט האט ער זיך אויפגעהאלטען אין ענגלאנד, וואו ער האט וואהרשיינליך פערפאסט זיין בעריהמטען „משלי־שועלים" (די פאבלען פון די פוקסען).

דער אויסדרוק „משלי שועלים", וואס איז געלעגט אויף פאבלען פון אלע חיות, געפינט זיך שוין אין תלמוד. דער תלמוד וויים צו דערצעהלען פון דריי הונדערט פוקס־פאבלען, כאטש אין תלמוד גופא געפינען זיך ווייניג פון זיי. דער תנא רבי מאיר איז געווען א בעריהמטער פערפאסער פון פאבעלען. דער תלמוד זאגט וועגען איהם, אז „מיט זיין טויטט זיינען געשטארבען די פאבעלען־מאכער". אלערליי פאבעלען און משלים זיינען געווען זעהר פערשפרייט צווישען די אידישע דרשנים, וועלכע פלעגען זיי אפט געברויכען אום קלעהרער צו מאכען א געדאנק און ארויסצודריננגען א מוסר השכל. א חוץ זייערע אייגענע משלים זיינען די אידישע דרשנים געווען בעקאנט אויך מיט די משלים פון די אנדערע אריענטאלישע פעלקער און מיט די גריכישע פאבלען פון עזאפ.

אין דער העברעאישער ליטעראטור פון מיטעל־אלטער זיינען געווען מעהרערע פאבעלען־שרייבער, אבער דער וויכטיגסטער און דער אריגינעלסטער צווישען זיי איז געווען ברכיה בר נטרונאי הנקדן. מען קען זאגען, אז ער איז נאך

ביז היינטיגנע טאג דער בעסטער פאבעלען־שרייבער אין העברעאיש.

די מעהרסטע פאבעלען וואס געפינען זיך אין „משלי־שועלים". זיינען איבערזעצונגען. דער מחבר גיט ניט אן די נעמען פון די שרייבער, אבער ער לייקענט ניט, אז זיי זיינען איבערזעצונגען. ער זאגט אין זיין הקדמה: „דאס זיינען פאבעלען וואס זיינען בעקאנט פאר דער גאנצער וועלט און זיי געפינען זיך שוין אין ספרים פון אלע שפראכען". אין דעם איז ער שוין פיעל עהרליכער ווי דער רוסישער פאבעלען־שרייבער קרילאוו. ער בעהויפטעט אבער, אז ער האט זיי „פערגרעסערט און פערבעסערט". אין דער אמת'ען זיינען זיינע פאבעלען פיעל מעהר ווי איבערזעצונגען, זיי זיינען בעארבייטונגען. דער מחבר נעהמט בלויז דעם תוכן, דעם ספור המעשה, אבער ער שרייבט זיי אן אויף זיין אייגענעם שטייגער און ציהט פון זיי זיין אייגענעם מוסר־השכל. דא און דארטען געפינען זיך ביי איהם אויך אריגינעלע פאבעלען אדער גענומען פון תלמוד, ווי צום ביישפיעל, די מעשה מיט דעם פוקס און די פיש, וואס ווערט אין תלמוד דערצעהלט אלס אן ענטפער פון ר' עקיבא צו פפוס בן יהודה. די פאבעלען זיינען געשריבען אין גראמען, אין א לייכטע און רייכע שפראך.

ברכיה הנקדן'ס פאבעלען זיינען ניט בלויז פון גרויס בעדייטונג פאר דער העברעאישער ליטעראטור, נאר אויך פאר דער פאבלען־ליטעראטור פון די אייראפעאישע פעלקער. זיינע פאבעלען, הונדערט און זיעבען אין צאהל*, זיינען איבערזעצט געווארען אין לאטיין. דער העברעאישער טעקסט מיט א לאטיינישער איבערזעצונג געדרוקט אין יאהר 1661 געפינט זיך אין דער היגער שטאדטישער ביבליאטעק. „אין דייטש זיינען זיי איבערזעצט געווארען פון לעססינג" (קארפעלעס). די אידעו, וועלכע האבען געשפיעלט די ראלע

*) אין דער ווארשעווער אויסגאבע פון 1874 געפינען זיך בלויז דריי און נייננציג.

פון פערמיטלער צווישען דער אַלטער און דער נייער וועלט בנוגע דער פילאָזאָפיע און די וויסענשאַפטען. האָבען אויך געשפּיעלט די זעלבע ראָלע בנוגע דער פאַבעלען־ליטעראַטור. זיי האָבען איבערזעצט די אַראַבישע און די משלים פון די אַנדערע אָריענטאַלע פעלקער אין העברעאיש, און פון דאָר־טען זיינען זיי איבערזעצט געוואָרען אין לאַטייניש און שפּע־טער אויך אין די לעבעדיגע אייראָפּעאישע שפּראַכען.

דאָ וועלען געבראַכט ווערען אייניגע פון זיינע קירצערע פאַבעלען אין אַ פרייער איבערזעצונג.

דער הונט מיט דעם קעז.

אַ הונד האָט ערגעץ געכאַפּט אַ שטיקעל קעז. האַלטענדיג דעם קעז צווישען די ציינער איז ער אַרומגעלאָפען איבער די גאַסען. און אַט איז ער אַרויף אויף אַ בריק. האָט אַ קוק געטהאָן אין וואַ־סער און דערזעהן אַ צווייטע שטיקעל קעז. „גוט", האָט ער געטראַכט. „צוויי איז בעסער ווי איינס." ער האָט אַ שפּרונג געטהאָן אין וואַסער און גע־וואָלט איינשלינגען דעם צווייטען קעז. אָבער עפנענדיג דעם מויל איז די שטיקעל קעז, וואָס ער האָט געהאַלטען, אויך אַרויסגעפאַלען.

דער מוסר־השכל: ווער עס פערלאַנגט צו־פיעל, פערליערט אויך דאָס וואָס ער האָט.

און אַט איז אַ צווייטע פאַבעל, וועלכער איז אויך אַזוי גוט בעקאַנט ווי דער ערשטער:

דער וואָלף און דער שעפּס.

אַ דורשטיגער וואָלף איז אַרויס ביים טייך טרינקען. פון וויטען האָט ער דערזעהן אַ יונגען שעפּסיל. „גזלן, רוצח!" האָט דער וואָלף גע־שטורעמט. „דער טייך בעלאַנגט צו מיר. ווי האָסטו עס געהאָט די חוצפה מיין טייך צו בעשמו־צען?" צושראָקען האָט דער שעפּסיל געענטפערט: „איך... איך האָב ניט געוואוסט. וועל עס מעהר

ניט טהאן. וועל זיין דיין טרייער שקלאף פון איצ־טער אן. „חצוף, דו רעדסט נאר, געגען מיר דעם וואלף, רעדסטו? איך קען נאר דיין טאטען, אויך געוועזן א חצוף, האט זיך פערזינדיגט געגען מיר נאך מיט פיער יאהר צוריק". „וואס בין איך שולדיג, בין נאך דאמאלס ניט געבארען גע־ווען, בין קוים א יאהר אלט". האט זיך דער שעפ־סיל געבעטען. מעהר האט דער וואלף ניט געוואלט הערען, און פערצוקט האט ער דעם שעפסיל.

דער מוסר־השכל: יעדער געהט נאך זיין רויב, דער שטארקער פערשלינגט דעם שוואכען.

די צוויי הירשען.

צוויי הירשען זיינען געשטאנען נאהענט איינע נעבען די אנדערע, איינעם'ס אויערען נעבען דעם צווייטענ'ס. איז פערבייגעגאנגען א מענש און האט זיי געפרעגט: „וואס שושקעט איהר זיך אזוי אין דער שטיל, וואס פאר א סודות האט איהר עס צווישען זיך? פאר וועמען האט איהר דען מורא, עס איז דאך סאי ווי סאי קיינער ניטא דערביי?" „סודות", האבען געענטפערט די היר־שען, „וועלכע סודות האבען מיר דען? מיר הא־בען זיך אנגעשפארט איינע אן די אנדערע פשוט פון פוילקייט."

דער מוסר־השכל: א נאר וואס טראגט זיך ארום געהיימניספול ווערט מאנכעס מאל בע־טראכט פאר א חכם. פאנגט איהר אבער אן מיט איהם צו ריידען, זעהט איהר באלד ארויס זיין נא־רישקייט.

דער אָקס, דער לייב און דער באָק.

אן אקס האט א ברומענדען לייב געטראפען, און איז נאטירליך באלד אנטלאפען. ער האט זיך פערשטעקט ערגעץ צווישען די קוסטעס אין וואלד,

וואו ער האט פלוצלינג פאר זיך א באָק דערזעהן.
„וואס ציטערסטו אזוי, מיין פריינד?" האט דער
באָק איהם געפרעגט. „שטאַמען מיר דען ניט פון
איין שטאל?" „זינט איך האב דעם ליוב געזעהן
און זיין ברום געהערט", האט דער אָקס געענט־
פערט, „ווייזען מיר אוים אלע בהמות ווי לייבען".
מוסר־השכל: ביין שרעק זיינען די אויגען
גרוים.

* * *

א חוץ זיינע משלים האט ברכיה אויך געשריבען און
איבערזעצט פערשיעדענע ספרים. אין יאהר 1902 האט דר.
הערמאַן גאָלאַנץ צום ערשטען מאל אפּגעדרוקט פון
אַן אלטען מאַנוסקריפּט זיין ווערק: „ספר החבור וספר
המצרף" מיט אַן ענגלישער איבערזעצונג. דאָרטען בעהאַנ־
דעלט ער פערשיעדענע פילאָזאָפישע און עטהישע פראַגען,
ווי אונשטערבליכקייט, די נשמה, האפנונג, עהרע, אָרעמ־
קייט, גערעכטיגקייט און אזוי ווייטער. ער ציטירט דאָרטען
דעם אידיש־שפּאַנישען פילאָזאָף אברהם אבן־דאוד,
וואס דאס בעווייזט, אז ער איז געווען בעקאַנט מיט דער אי־
דיש־שפּאַנישער פילאָזאָפיע און ליטעראַטור.

די פּאָלעמישע ליטעראַטור.

XVII

שפּוּרען פון פּאָלעמישער ליטעראַטור אין דער ביבעל. פּאָלעמישע לי־טעראַטור אין דער גריכישער עפּאָכע. אריסטאבולוס, פילא דער איד און יאָזעפוס פלאַוויאוס. דאָס געבורט פון קריסטענטום און די נייע ווענדונג פון דער פּאָלעמישער ליטעראַטור. די ויכוחים מיט די „מינים“ אין תלמוד און אין די מדרשים. די פּאָלעמיק מיט די משומדים. „ספר מלחמות ה׳“, פון יעקב בן ראובן. „ווכוח“ פון רמב״ן.

די פּאָלעמישע ליטעראַטור ביי די אידען איז זעהר אַלט, כמעט אַזוי אַלט ווי דאָס אידישע פּאָלק גופא. אַזוי שנעל ווי די אידישע רעליגיאָן און די אידישע קולטור האָבען נעקראָגען זייערע כאַראַקטעריסטישע אייגענטהימליכקייטען, מיט וואָס זיי האָבען זיך אונטערשיידעט פון די רעליגיאָנען און די קולטורען פון די אַרומיגע פעלקער, האָבען די אידען זיך געפונען געצוואונגען, פון איין זייט צו פערטיידי־גען מינדליך און שריפטליך זייערע אייגענע לעהרען און פון דער אַנדערער זייט צו אַטאַקירען די רעליגיאָנען פון די פרעמדע פעלקער.

שפּורען פון דער דאָזיגער פּאָלעמישער ליטעראַטור קען מען נאָך געפינען אפילו אין יענע טהיילען פון דער ביבעל, וואָס זיינען נאָך געשריבען געוואָרען איידער דער ערשטער גלות, איידער דער גלות פון בבל. אַלס ביישפּיעל קען דיע־נען דער צעהנטער קאַפּיטעל פון ירמיה, וועלכער איז א

שאַרפע אטאַקע געגען די רעליגיאָנען און די געטער פון די היידנישע פעלקער. אין א שפּראך פון א מייסטער, מיט אַן איראָניע וואָס האָט צו זיך קיין גלייכען ניט, שילדערט דער נביא, ווי אַזוי די געטער פון די פעלקער ווערען געמאַכט: א בוים פון וואַלד ווערט אויסגעהאַקט, און א סטאָליאר נעהמט זיך צו איהם מיט א הובעל. מיט גאָלד און זילבער ווערט ער בעפּוצט, מיט צוועקעס און מיט האמערען ווערט ער שטאַרק געמאַכט. מען טראָגט איהם, ווייל ער קען ניט געהן. ניטאָ פאַר זיי וואָס זיך צו שרעקען, — זיי קענען קיין שלעכטעס ניט טהאָן, פּונקט ווי זיי קענען ניט טהאָן קיין גוטעס! דעם פּאָלעמישען כאַראַקטער פון דעם דאָזיגען קאַפּיטעל קען מען זעהן דערפון, וואָס אין דעם העברעאישען טעקסט געפינט זיך פּלוצלונג א פּסוק געשריבען אין כאַלדעאיש, וועלכער פאַנגט זיך אַן „כדנא תאמרון להום“ — אַזוי זאָלט איהר זיי זאָגען.

מיט דער זעלבער איראָניע און כמעט אין די זעלביגע ווערטער האָט מיט עטליכע צעהנדליג יאָהר שפּעטער געשילדערט דער צווייטער ישעיה די געטער פון די ארומיגע פעלקער. דאַמאָלס זיינען שוין די אידען געוועזען אין גלות. זייענדיג אין דער פרעמדע, קומענדיג אין נאָהענטער בעריהרונג און אין צוזאַמענשטויס מיט פרעמדע פעלקער, האָט זיך שוין דאַמאָלס געפיהלט א שטאַרקערע בעדירפניס אין אַזאַ מין פּאָלעמישער ליטעראַטור. עס איז שוין געוועזען א געפאַהר, אַז דאָס אידישע פאָלק זאָל זיך אויסמישען מיט די אַנדערע פעלקער און פערשווינדען צווישען זיי. מען האָט געדאַרפט מונטערען דעם עולם, געבען איהם האָפנונג, טרייסטען איהם מיט א באַלדיגער ערלייזונג און אין דער זעלבער צייט אויך איבערצייגען איהם, אַז זיין רעליגיאָן און זיין קולטור איז אונפערגלייכבאַר העכער. ישעיה לאַכט: „דעם בילד האָט דער מעטאַל־גיסער אויסגעגאָסען, און דער גאָלדשמיעד האָט איהם מיט גאָלד איבערגעצויגען און מיט זילבערנע קייטעלעך. און דער וואָס איז אָרעם קלייבט זיך אויס א האָלץ וואָס פוילט ניט, ברענגט איהם צו א גוטען בעל מלאכה און לאָזט

איהם איז א שטארקען גאט מאכען" (ישעיה, מ"). נאך מעהר סארקאסטיש איז ער אין אן אנדער פלאץ: „א העלפט פון איהם (פון דעם בוים) האט ער אין א פייער פערברענט; אויף א העלפט פון איהם עסט ער פלייש, בראט א בראטען און זעטיגט זיך; ער ווארעמט זיך דערביי און רופט מיט ענט־ציקען אויס: עס איז מיר ווארעם, עס איז מיר ליכטיג. און דעם רעשט מאכט ער זיך צום גאט, קניעט זיך צו איהם, בוקט זיך און בעט צו איהם: רעטע מיך, דען דו ביסט מיין גאט. (ישעיה, מ"ד).

דער גלות פון בבל האט ניט לאנג געדויערט. די אידען האבען זיך באלד צוריק בעזעצט אין זייער לאנד און האבען אנגעפאנגען צו פיהרען א מעהר אדער ווענינער זעלבסט־שטענדיגען נאציאנאלען לעבען. דער געפאהר פון נאציאנא־לער אונטערגאנג האט מעהר ניט געשוועבט פאר די אויגען. צוזאמען דערמיט איז אויך פערשוואונדען די נויטווענדיגקייט פון א פאלעמישער ליטעראטור. די אידישע פיהרער האבען געזוכט פון דאס נייע אויפצובויען דעם חרובֿען לאנד, צו בעפעסטיגען דעם נאציאנאלען לעבען אויף די יסודות פון דער נאציאנאלער רעליגיאן און קולטור. זיי האבען פערטריבען די פרעמדע ווייבער, איינגעפיהרט די נאציאנאלע שפראך (העברעאיש), געעפענט שוהלען און אזוי ווייטער. מיט ויכוחים און פאלעמיקס האבען זיי זיך ניט אפגעגעבען. זיי האבען געהאט צו טהאן פיעל וויכטיגערע ארבייט, וואס איז מעהר נויטיג געווען.

מיט א פאר הונדערט יאהר שפעטער, ווען די אידען זיי־נען געקומען אין בעריהרונג מיט די גריכען און מיט דער גריכישער קולטור, האט זיך ווידער אנגעפאנגען צו ענט־וויקלען א פאלעמישע ליטעראטור. די גריכען האט מען ניט געקענט אזוי לייכט ארונטערמאכען מיט דער האנד. די גריכען האבען אליין געהאט א גרויסארטיגע און רייכע קול־טור. א חוץ זייער קונסט, וואס מען האט נאך געקענט ווי־עס־איז איגנארירען אלס געצען־מאכעריי, האבען זיי אבער

אויך געהאט אַ גרויסע פליאָזאָפיע און וויסענשאַפט. עס איז אויפגעשטאַנען אַ ווירקליכע געפאהר, אַז די גריכישע קולטור זאָל אין גאַנצען ניט פערשלינגען די אידישע.

די אידישע אַריסטאָקראַטיע, די רייכע און די מעכטיגע קלאַסען, האָט גלייך אָהן שום שהיות פעררעטהען דעם איי־גענעם פאָלק און זיין אייגענע קולטור. די אידישע אַריסטאָ־קראַטיע איז אין דעם ניט געווען בעסער ווי אַלע אַנדערע אַריסטאָקראַטיען, וועלכע זיינען די ערשטע איבערצונעהמען די קולטור פון דעם הערשענדען פאָלק. און ווי אַלע אַנדערע אַריסטאָקראַטיען, האָט אויך די אידישע בלויז איבערגענומען די אויסערליכע זייט, דעם שאָלעכץ, ניט דעם תוך, ניט די יאָדרע פון דער גריכישער קולטור. זי האָט איבערגענומען די גריכישע שפּראַך, די גריכישע מאַניערען און מנהגים, די גריכישע שפּיעלען און די גריכישע קליידער, אָבער ניט די גריכישע פילאָזאָפיע און וויסענשאַפט. דער פעררעטה פון דער אידישער אַריסטאָקראַטיע האָט געפיהרט דערצו, וואָס די גריכען האָבען געזוכט מיט געוואַלד ארויפצוצווינגען זייער קולטור אויף דעם אידישען פאָלק, וואָס עס איז ווידער גע־ווען די אורזאַכע פון דער בעפרייאונגס־מלחמה פון די מאַ־קאַבייער.

די געפאהר פון אַ געוואַלדזאַמער ארויפצווינגונג פון דער גריכישער קולטור אויף דעם אידישען פאָלק איז פערשוואונ־דען, אָבער די געפאהר פון דער גריכישער פילאָזאָפיע און די גריכישע וויסענשאַפט, וועלכע קען אונטערגראָבען די יסודות פון דער אידישער אמונה, איז נאָך געבליבען. די פרומע האָ־בען זיך געהאָט זייער עצה: צו פערבאָטען „חכמת יונית״. עס האָבען זיך אָבער אויך געפונען אַנדערע, וואָס האָבען גע־האַט אַ בעסערען מיטעל: זיי האָבען געזוכט צו פעראידישען די גריכישע קולטור. זיי האָבען געזוכט צו מאַכען שלום צווישען די דאָזיגעביידע קולטורען. אָפּלאַכענדיג פון דער גריכישער רעליגיאָן, פון זייער פיעל־געטעריי, האָבען זיי אין דער זעלבער צייט צוגעגעבען, אַז די גריכישע פילאָזאָפען מיט זייער בעגריף פון גאָט זיינען אויף דעם אמת׳ען וועג.

מאנכע פון זיי האָבען זאָגאר בעהויפּטעט, אז די גריכישע פי־לאָזאָפען האָבען געקראָגען זייערע לעהרען פון אידישע קווע־לען. זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען, אז די אידישע רעליגיאָן און די גריכישע פילאָזאָפיען זיינען ניט אנטאַגאָניסטיש איי־נע צו די אנדערע. זייער ארבייט איז גיכער געווען אַן אַפּאָ־לעגעטישע ווי א באַלעמיישע. זיי האָבען ניט אטאַקירט די גריכישע פילאָזאָפיע, נאָר זיי האָבען פ ע ר ע נ ט פ ע ר ט די אידישע תורה, הויפּטזעכליך יענע אויסדריקע וועגען גאָט, וואָס זיינען ניט אין איינקלאַנג מיט דעם גאָטעס־בעגריעף פון דער גריכישער פילאָזאָפיע.

איינער פון די עלטסטע פון די דאָזיגע פערטהיידיגער איז געווען א ר י ס ט א ב ו ל ו ס, וועלכער האָט געלעבט אין צווייטען, צי אין דריטען יאָהרהונדערט פאר ק ר י ס ט ו ס. פראַגמענטען פון זיינע שריפטען ווערען ציטירט פון אַלטע קריסטליכע שרייבער. אריסטאבולוס זוכט אויסצוטייטשען מאַנכע אויסדריקע פון דער ביבעל, וואָס קענען פארשטאַנען ווערען, אז גאָט איז א קערפּער. אזוי, צום ביישפּיעל, טייטשט ער אויס, אַז „גאָט'ס האַנד" מיינט „גאָט'ס מאכט" און אַזוי ווייטער. ער איז דער ערשטער צווישען די אידישע פילאָזאָ־פען, וואָס האָט געמאַכט די בעהויפּטונג, אַז די גריכישע פי־לאָזאָפען האָבען געקראָגען זייערע לעהרען פון אידישע קוועלען.

פיעל מעהר ווי אריסטאבולוס האָט אויף דעם דאָזיגען געביעט אויפגעטהאָן דער בעריהמטער אידיש־גריכישער פי־לאָזאָף „ פ י ל א ד ע ר א י ד" פון אלעקסאנדריען, וועלכער איז געווען אַן עטוואָס עלטערער צייט־גענאָסע פון קריסטוס. ער קען מיט רעכט בעטראַכט ווערען אלס דער פאָטער פון די אַלע אידישע אַללעגאָריסטען. ער איז איינער פון די גלענצענדסטע פערטהיידיגער פון די אידען און פון יו־דענטהום. ער איז מיט דער מיינונג, אז די תורה איז בשום אופן ניט געגען דער גריכישער פילאָזאָפיע, ווי ער האָט איהר פערשטאַנען.

צווישען די בעדייטענדע פּאָלעמישע ווערק מוז אויך דערמאָנט ווערען דער בוך „געגען אפּיאָן“ פון דעם בעריהמ־טען אידישען היסטאָריקער יאָזעפוס פלאוויאוס.

* * *

די פּאָלעמישע ליטעראטור האט געקראָגען א נייע ווענדונג מיט דעם געבורט פון קריסטענטהום. די פּאָלעמיק, גאַנץ אָפט אַ פערביטערטע, איז געפיהרט געוואָרען פון ביידע צדדים, פון די אידען און די קריסטען. זייענדיג פון אָנפאנג בלויז א מין אידישע סעקטע, וואָס זוכט זיך צו בעגרינדען אויף די אלטע „הייליגע שריפטען“, האָט דאָס קריסטענטהום געזוכט אויסצוטייטשען געוויסע שטעלען פון דער ביבעל אין איינקלאנג מיט די קריסטליכע לעהרען און דאָגמען. די אידישע בעקעמפּפער פון קריסטענטהום האָבען דארום געהאט א האָפּעלטע אויפגאבע: פון איין זייט צו בעשטרייטען די קריסטליכע לעהרען און דאָגמען גופא און פון דער אנדערער זייט צו בעווייזען, אז די קריסטליכע אויסטייטשונגען פון די ביבלישע שטעלען זיינען פאַלשע. עס זיינען געפאַלען בע־שולדיגונגען פון ביידע זייטען איינע אויף די אנדערע, אז זיי האָבען געפעלשט די ביבעל. נאך א וויכטיגער פונקט, וועגען וועלכער די פּאָלעמיקס זיינען געפיהרט געוואָרען, איז געווען די פראגע וועגען דעם, צו איז שוין משיח געקומען אָדער ער דארף נאך ערשט קומען. די קריסטען האָבען גע'טענה'עט, אז יעזוס איז דער פערשפּראָכענער משיח און אלע נביאות פון די נביאים וועגען משיח'ס צייטען זיינען שוין מקוים געוואָרען. די אידען האָבען עס, נאַטירליך, אָפּגע־לייקענט.

פון דער קריסטליכער זייט זיינען געבליבען מאנכע פּאָ־לעמישע ווערק פון יענער צייט. די וויכטיגסטע פון וועלכע איז דער ויכוח צווישען יוסטין מארטיר און דער איד טריפאָן (וואהרשיינליך דער תנא טרפון). פון דער אידישער זייט זיינען ניט געבליבען קיינע ספרים וועגען דעם פון יענער צייט. דאָ און דאָרטען געפינען זיך אין

תלמוד און אין די מדרשים פראגמענטען פון ויכוחים, וואס די אידישע געלעהרטע האבען געהאט מיט די „מינים" אדער „פילוספים", אבער זיי זיינען פערהעלטניסמעסיג זעהר ווע־ניג. דאס קען ערקלערט ווערען דערמיט, וואס דער תלמוד איז פריהער פאר אלין א בוך פון פראקטישער געזעצגעבונג. עס איז אבער אויך אנצונעהמען, אז די צענזארען האבען פון תלמוד ארויסגעווארפען די דאזיגע אלע ויכוחים און טענות געגען דעם קריסטענטהום. דאס ביסעלע וואס איז געבליבען איז אויך פערביטען און געענדערט געווארען. דער נאמען „נוצרי" איז אפט פערביטען געווארען אויף דעם ווארט „מין" אדער „פילוסוף" (שטיינשניידער).

צווישען די תנאים וואס האבען פאלעמיזירט מיט די קריסטען געפינען זיך ר' יוחנן בן זכאי, ר' יהושע בן חנניא און רבי עקיבא.

די בעקאנטסטע פאלעמיקער צווישען די אמוראים זיי־נען ר' שמלאי און ר' אבהו. ר' שמלאי בע־קעמפפט הויפטזעכליך די קריסטליכע לעהרע פון דריי־איי־ניגקייט. ר' אבהו בעקעמפפט אויך די אנדערע קריסטליכע דאגמען, ווי דער „הימעל־ארויפגאנג", „גאט'ס פערקערפע־רונג" און אזוי ווייטער. די פאלעמיק ווערט געפיהרט, ווי עס איז דאמאלס געווען די מארע, אויף א מגידישען שטיי־גער מיט דרשות און ראיות פון פסוקים. אט איז א ביישפיעל: „איך בין גאט דיין גאט, זאגט רבי אבהו, א קעניג א ב"שר ודם הערשט און קען האבען א פאטער, אדער א ברודער, אדער א זוהן. גאט זאגט: איך בין ניט אזוי. איך בין דער ערש־טער, — איך האב ניט קיין פאטער; איך בין דער לעצטער — איך האב ניט קיין ברודער; און א חוץ מיר איז ניטא קיין גאט, — איך האב ניט קיין זוהן."

א מעהר וויסענשאפטליכען כאראקטער האבען אנגע־פאנגען צו קריגען די פאלעמיקס פון די שפעטערע שרייבער, צווישען וועלכע עס קען אויך אריינגערעכענט ווערען רב סעדיה גאון. אין דער זעלבער צייט האט אויך געלעבט א קאראאימישער שרייבער, וועלכער האט ארויסגעזאגט דעם

גערֿאנק, אז „די קריסטליכע רעליגיאָן, ווי זי ווערט איצטער פּראַקטיצירט, האָט קיין שייכות ניט מיט די לעהרען פון יעזוס'ען. זי איז די ארבייט פון פאול'ען."

ספרים וואָס זאָלען זיך אָבגעבען ספּעציעל און בלויז מיט פּאָלעמיק האָבען זיך אין דער אידישער ליטעראַטור אָנ־געפאַנגען צו בעווייזען אין צוועלפטען יאהרהונדערט, כאָטש פערשיעדענע עפּענטליכע דעבאַטען און ויכוחים צווישען אי־דישע און קריסטליכע פאָרשטעהער זיינען שוין פריהער פאָר־געקומען. די דאָזיגע ספרים זיינען געווען אַ ענטפער אויף די אנפאַלען און די אטאַקען, וואָס מאַנכע משומדים האָבען געמאַכט געגען זייערע פריהערדיגע גלויבענס־גענאָסען.

* * *

יעקב בן ראובן'ס ספר „מלחמות ל'ה" איז אייגענטליך געווען אַ ענטפער אויף אַן אַטאַקע אויף דער אידישער אמונה, וואָס איז געמאַכט געוואָרען פון דעם משומד מ ש ה ה ס פ ר ד י, אַ אידישער געלעהרטער און דאָקטאָר, וועלכער האָט זיך געטויפט אין יאָהר 1106 און האָט אָנגענומען דעם נאָמען פּ ע ט ר ו ס א ל פ א נ ז י. אזעלכע אַטאַקעס פון משומדים זיינען ניט געווען קיין זעלטענע ערשיינונג, אזוי אַז דיא אידישע געלעהרטע האָבען זיך געפונען געצוואונגען צו שרייבען פּאָלעמישע טעקסט־ביכלאַך געגען קריסטענטהום, כדי דער אידישער עולם זאָל האָבען וואָס צו ענטפערען אויף דיא קריסטליכע טענות און ארגומענטען.

דער ספר „מלחמות ל'ה" איז איינגעטהיילט אין צוועלף קאַפּיטלען און דאָרטען ווערען ניט בלויז פערוואָרפען דיא קריסטליכע ארגומענטען און אַנגעוויעזען זייערע פעלשונגען אין דער ביבעל, נאָר עס געפינט זיך דאָרטען אויך אַ קריטיק איבער געוויסע שטעלען פון די „עוואַנגעליאומס" און די „אַפּאָסטאָלען".

פיעל אינטערעסאַנטער און קלעהרער איז דער „וכוח" פון ר מ ב"ן, וואו ער אליין דערצעהלט און גיט איבער דעם וכוח וואָס ער האָט געהאַט אין ב אַ ר צ ע ל אַ נ אַ,

אין דער אנוועזענהייט פון דעם קעניג, די הויף־לייטע און בי־שאפען, מיט דעם משומד פ ר א פ א ו ל א („פראי פול") אדער פ א ב ל א ק ר י ס ט י א נ י.

רבי מ ש ה ב ן נ ח מ ן (דער רמב"ן) אויך בע־קאנט מיט דעם נאמען נ א כ מ א נ י ד ו ס און ב א־נ א ס ט ר ו ק דא פ א ר ט א איז געווען איינער פון די בעדייטענדסטע און גרעסטע מענשען, וואס דאס שפאנישע יודענטהום האט פון זיך ארויסגעגעבען אין דער עפאכע וואס פאנגט זיך אן פון ר מ ב ם "ס טוידט ביז וואנען דיא אי־דען זיינען אין גאנצען פערטריעבען געווארען פון שפאניען.

ער איז געווען א גרויסער תלמודיסט, איינער פון דיא גרעסטע פון זיין צייט, א גרויסער ביבעל־־קאמענטאטאר און איינער פון דיא ערשטע מקובלים אין דער נייער שפאנישער קבלה. דערצו איז ער אויך גאנץ גוט געווען בעקאנט מיט דיא וויסענשאפטען און דיא פילאזאפיע פון זיין צייט, און האט זיך בעשעפטיגט מיט מעדיצין אלס זיין פראפעסיע. ער איז געבארען געווארען אין ג ע ר א נ א אין יאהר 1194 און איז געשטארבען אין ארץ ישראל אין יאהר 1270.

ער האט אנגעשריעבען פיעל ספרים איבער תלמודישע ענינים און אויך קאמענטארען אויף דעם חומש. מען שרייבט איהם צו געוויסע ספרים איבער קבלה, אבער זייער עכטקייט קען ניט בעוויעזען ווערען. מאנכע פון די פארשער זיינען מיט דער מיינונג, אז זיי שטאמען פון שפעטערע שרייבער, וועלכע האבען זיך בענוצט מיט זיין נאמען. פון זיינע קאמענטארען אויפ'ן חומש איז אבער ארויסצוזעהן, אז ער איז געווען בע־קאנט מיט דער קבלה און איהרער אן אנהייננגער.

אין דעם ערשטען קריעג וואס האט אויסגעבראכען ווע־גען רמב"ם און זיינע ספרים גלייך נאך זיין טוידט, האבען זיך ביידע צדדים געווענדעט צום רמב"ן. ער האט אויסגעדריקט דעם גרעסטען רעספעקט צום רמב"ם פאר זיינע גרויסע תלמודישע קענטניססע, אבער ער איז געווען זעהר שטארק געגען איהם פאר זיין פילאזאפיע. דער רמב"ן איז געווען א שטארקער געגנער פון דעם אריסטאטע־

ליאניזם. ער האָט געזוכט צו מאַכען אַ פשרה צווישען דיא קריעג־פיהרענדע צדדים כדי אויסצומיידען מחלוקות און חלול השם, אָבער דאָס איז איהם ניט געלונגען. ביידע צדדים זיי־נען געבליעבען אונצופריעדען מיט איהם. פאר דעם רמב"ם'ס חסידים איז ער געווען צו קאָנסערוואטיוו און פאר זיינע, דעם רמב"ם'ס, געגנער צו ראדיקאל.

אין דעם יאָהר 1263, ווען דער רמב"ן איז געווען קרוב פון זיעבעציג יאָהר אַלט, איז ער געצוואונגען געוואָרען צו פיהרען אַן עפענטליכען וכוח מיט דעם אויבענדערמאָנטען משומד און מוסר.

פּאבלא קריסטיאני איז געווען איינער פון די שווארצעסטע און שעדליכסטע מוסרים־משומדים, איי־נער פון דיא ערגסטע און ניעדערטרעכטיגסטע פערדעטהער. וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען. אַ גע־באָרענער אין מאָנפּעליע, פראנקרייך, איז ער אריי־בערגעגאַנגען צום קריסטענטהום און איז געוואָרען אַ מאָנאך אין דעם ראמיניקאנער ארדען. וואָס דיא אורזאכע פון זיין שמד'ען זיך איז געווען, אז ניט בעוואוסט, אָבער ער איז גע־וואָרען אַ פערביטערטער שונא פון זיינע פריהערדיגע גלויי־בענס־גענאָסען, זוכענדיג זיי צו שעדיגען אין אַלערליי מעג־ליכע וועגען. אויף זיין מסירה האָט דער פּאבסט קלע־מענט דער פיערטער צוזאמענגערופען אַ קאָמיטעט פון דאָמיניקאנער און פראנציסקאנער, צווישען וועלכע פּאבלא איז אויך געווען, צו רעווידירען און איבערצוקוקען דעם תלמוד. אַלץ וואָס האָט געקענט אויסגעלייגט ווערען געגען דעם קריסטענטהום איז פון תלמוד ארויסגעוואָרפען געוואָרען.

ער איז אָנגעקומען קיין בארצעלאָנא און דורך די גרויסע רעקאָמענדאציאָנען וואָס ער האָט געקראָגען האָט ער געפּועלט ביין קעניג פון אראגאָן, אז ער זאָל צווינגען דעם רמב"ן צו האָבען מיט איהם אַ וכוח. פּאבלא איז געווען זיכער מיט זיין זיעג איבער רמב"ן, ווייל ער האָט געוואוסט, אז דער לעצטער וועט ניט קענען זאָגען אַלץ וואס ער וויל און ווי ער וויל. ער האָט געוואוסט אז דער רמב"ן וועט מוזען זיין צוריקגעהאַלטען.

וועהרענד ער פאבלא, וועט קענען ריידען פריי און אונגע־שטערט. ער האָט געהאָפט, אז דורך א זיעג איבער דעם רמב"ן, דעם גרויסען און בעריהמטען אידישען געלעהרטען, וועט זיין אייגענע דעפוטאַציע שטייגען, און דורך דעם וועט איהם אויך געלינגען צו זיין מעהר ערפאָלגרייך אין זיין מיס־סיאָנערסקער ארבייט.

דער רמב"ן איז אויפגעפאָדערט געוואָרען פון קעניג צו האָבען דיא דעבאַטע מיט פ א ב ל א ' ן. דער רמב"ן האָט זיך ניט געקענט העלפען, און האָט אָנגענומען די אויפ־פאָדערונג. ער האָט אָבער געשטעלט א בעדינגונג, אז מען זאָל איהם לאָזען ריידען פריי, ווי ער וויל *).

„די ערלויבנים וועט דיר געגעבען, אָבער דו זאָלסט זיך ניט אויסדריקען גראָב", האָט איהם דער בישאָף געזאָגט.

„איך וויל ניט זיין פערפליכטעט צו אייך. איך וויל קע־נען זאָגען וועגען דעם ויכוח אלץ וואָס איך וויל פונקט וויא איהר זאָגט אלץ וואָס איהר ווילט. איך האָב גענוג שכל און אנשטענדיגקייט צו ריידען מיט דרך ארץ, אָבער דאָס וועל איך טהאָן פון מיין אייגענעם ווילען **), האָט דער רמב"ן גע־ענטפערט.

פאבלא האָט געוואלט ריידען וועגען קליינינגקייטען, וועגען געוויסע נארישע מנהגים און דינים וואָס געפינען זיך ביי אי־דען, מיינענדיג אז דערמיט וועט ער צווינגען דעם רמב"ן זיך צו שטעלען אין דער פאָזיציע פון א פערטהיידיגער, וואָס דאָס גופא וואָלט שוין געווען א געווינס פאר פאבלאן. דער רמב"ן האָט עס פערשטאַנען און האָט געזאָגט: וועגען קליינינגקייטען וויל איך ניט ריידען. אין יעדער אמונה קען מען געפינען פיע־

*) צוה אותי אדוננו המלך להתוכח עם פ ר א י פ ו ל בהיכלו בפניו ובפני יועציו בברצלונה, ואען ואומר, אעשה כמצות אדוני המלך א ם ת ת נ ו ל י ר ש ו ת ל ד ב ר כ ר צ ו נ י.

**) אמרתי להם אינני רוצה להיות בדינכם על זה. אבל שאומר כל רצוני בענין הויכוח כאשר אתם אומרים כל רצונכם. ואני יש לי דעת לדבר בדרך המוסר (בענין הויכוח כאשר אתם אומרים), אבל ברצון נפשי יהיה.

לע אזעלכע זאכען, וואָס עס קענען ניט געפעהלען ווערען. איך וויל ריידען פון די סאמע וויכטיגסטע ענינים, אן וואָס אלץ היינגט אָפּ (אלא בדברים שכל הדין תלוי בהם). אנשטאדט זיך צו פערטהיידיגען האָט דערמיט דער רמב"ן איבערגענו־מען דיא אטטאקע.

עס איז געבליעבען אז מען זאָל דעבאטירען וועגען דריי פונקטען : 1) צו איז שוין משיח געקומען וויא דיא קריסטען גלויבען אָדער ער דארף נאָך קומען וויא דיא אידען גלויבען ; 2) צו משיח איז עס גאָט אליין אָדער א מענש געבוירען פון עלטערען; 3) צו דיא אידען אָדער די קריסטען האלטען זיך אן דער אמת'ער תורה*). פיער טעג האָט זיך דער ויכוח געצוי־גען, און געענדיגט האט ער זיך מיט א זיעג פאר דעם רמב"ן, ווענען דער קעניג האָט בעדאנקט און נאָך געגעבען א מתנה דריי הונדערט „דינרים".

דאָ איז ניט דער פּלאַץ איבערצוגעבען דיא גאנצע דע־באטע. דאָ וועלען בלויז איבערגעגעבען ווערען אייניגע פונק־טען. דער משומד פאבלא האָט זיך אונטערגענומען צו בעוויי־זען פון דעם תלמוד און די מדרשים גופא, אז משיח איז שוין געקומען. ער האָט געבראכט א געוויסען „מדרש איכה", וואו עס ווערט דערצעהלט, אז אין דעם טאָג פון חורבן איז משיח געבאָרען געוואָרען און ער געפינט זיך אין רוים. דער רמב"ן האָט געענטפערט : אויב דאָס איז אזוי, דאן בעווייזט דאָך עס, אז יעזוס איז ניט משיח, ווייל ער איז געבאָרען געוואָרען פריהער. א חוץ דעם האָט דער רמב"ן ווייטער געזאָגט, מיר אידען גלויבען פריהער פאר אלץ אין דער תורה, דאן קומט דער תלמוד אויף וויפיעל ער ערקלעהרט די דינים. די „אגדות" פון תלמוד זיינען ניט מעהר ווי דרשות, און **קיינער איז אין זיי ניט מחוייב צו גלויבען**.

*) ובכן הסכמנו לדבר תחילה בענין המשיח אם בא כפי אמונת הנוצרים או אם הוא עתיד לבוא כאמונת היהודים. אם המשיח הוא האלוה ממש או אם הוא איש גמור נולד מאיש ואשה. ואח"כ נדבר אם היהודים מחזיקים בתורה האמתית או הנוצרים עושים אותה.

אויף דער קריסטליכער בעהויפטונג, אז מיט יעזוס'עס טוידט איז אפגעשאפט געווארען די זינד פון אדם הראשון און עס איז אראפגענומען געווארען פון איהם די קללה, אזוי אז ער האט געקענט ארויס פון גהינום, בעמערקט דעם רמב"ן סארקאסטיש: וואס אין גהינום איז פארגעקומען איז שווער צו וויסען (הרוצה לשקר ירחיק עדותו), אבער צוליעב אדם'ס זינד איז פערשאלטען געווארען די ערד, אז זי זאל שפראצען דערנער און אז דער מענש זאל עסען ברויט מיט מאטערנים. אויך די פרוי איז פערשאלטען געווארען צו ליידען פון וועהע־ניסען ביין געבוירען קינדער, — פאר וואס זיינען די דאזיגע קללות ניט אפגעשאפט געווארען ?

וועגען דעם, צי איז שוין משיח געקומען, זאגט דער רמב"ן : אויף משיח איז געזאגט געווארען, אז ער וועט גע־וועלטיגען איבער דער גאנצער וועלט. י ע ז ו ס האט קיין מלוכה ניט געהאט, ער האט זיך געמוזט בעהאלטען פון זיינע שונאים... אויך נאך זיין טוידט האט ער ניט געהאט קיין מלוכה, דיא מלוכה פון די רוימער איז ניט געווען פאר איהם. און אפילו איצטער האבען דיא מאהאמעדאנער א גרעסערע מלוכה.

ווייטער טענה'ט דער רמב"ן: „דער נביא זאגט, אז אין משיח'ס צייטען וועט איינער דעם אנדערען ניט לערנען קיין מלחמה, ווייל די גאנצע וועלט וועט פול ווערען מיט וויסען ווי דער ים איז מיט וואסער פערדעקט, און זיי וועלען צוקלא־פען זייערע שווערדען אין אקער־אייזענס. זינט יעזוס איז גע־בארען געווארען ביז היינטיגען טאג איז די גאנצע וועלט פול מיט אונרעכט און רויב, און די קריסטען פער־גיסען מעהר בלוט ווי די אנדערע אומות **).

**) הנביא אומר שבזמן המשיח לא ילמדו איש את רעהו מלחמה, כי מלאה הארץ דעה כמים לים מכסים, וכתתו חרבותם לאתים.... ומימי ישו ועד הנה כל העולם מלא חמס ושוד, והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות.

ער לאָזט זיך דאָרטען אויף אריין אין א דיסקוסיע וועגען דעם קריסטליכען גלויבען אין א דריי־איינינגקייט. ער טענה'ט, אויב מען זאָל אפילו אָננעהמען די ערקלעהרונג פון די קריסטליכע טעאלאגען, אז זיי מיינען דערמיט בלויז די דריי זייטען פון דער געטליכער נאַטור: חכמה, ווילען און קענען, בלייבט אלץ די פראגע וואָס זיי מיינען דערמיט. אויב זיי מיינען, אז דאָס זיינען בלויז געטליכע אייגענשאפטען, טאָ וואָס האָבען זיי פאר א שייכות מיט יעזוס'ען ? אויב זיי בעטראכטען זיי וויעדער אלס דריי בעזונדערע פּערזענליכקייטען, דאן איז עס ניט אנדערש ווי פיעל־געטעריי.

די דאמיניקאנער האָבען פערשפּרייט דעם קלאנג, אז פּ א ב ל א איז ארויס דער זיעגער. דער רמב"ן האָט געפונען פאר נויטהיג אָנצושרייבען דעם ויכוח און איהם צו פערשפּרייטען צווישען דעם אידישען עולם. ווען די דאמיניקאנער האָבען זיך דערפון דערוואוסט, האָט מען איהם געבראכט צום געריכט אויף דער בעשולדיגונג, אז ער האָט בעליידיגט די קריסטליכע רעליגיאָן.

דער רמב"ן האָט עס ניט אָפּגעלייקענט. ער האָט אָבער געטענה'ט, אז ער האָט אין זיין „ויכוח" ניט אָנגעשריעבען קיין נייע זאך, וואָס ער האָט ניט געזאָגט דער עפענטליכער דעבאטע. און אזוי ווי ער האָט דאמאָלסט געקראָגען דיא ערלויבניס צו ריידען וואָס ער וויל, זעהט ער ניט איין פאר וואָס מען זאָל איהם בעשטראָפען.

די טענה איז געווען א שטארקע, אָבער זיינע ריכטער האָבען איהם בעשטראָפט, אז ער מוז פערלאָזען דאָס לאנד אויף צוויי יאָהר. דיא דאָמיניקאנער האָבען געפונען, אז די שטראף איז א צו לייכטע און זיי האָבען געפּועלט, אז ער זאָל מעהר קיינמאָל ניט טאָרען קומען צוריק אין א ר א ג א ן. א יאָהר דריי האָט זיך דער רמב"ן אויפגעהאלטען אין דרום פראנקרייך. אין יאָהר 1267 האָט ער אויסגעוואנדערט אין ארץ ישראל און האָט ער זיך בעזעצט אין ע כ ו. דאָרטען האָט ער באלד געקראָגען תלמידים און אָנהיינגער, פאר וועגען

מען ער האָט געזאָגט א „שיעור“. אין ארץ ישראל האָט ער אויך אָנגעשריעבען זיין פּירוש אויף חומש.

זייענדיג אין ארץ ישראל האָט ער געבייינקט נאָך שפּאַניען, וואו ער האָט איבערגעלאָזען זיינע קינדער, זיהן און טעכטער. „איך האָב דאָרטען געלאָזען מיין נשמה. מיין הארץ און מיינע אויגען וועלען אייביג זיין מיט זיי“.

אין יאָהר 1270 איז ער געשטאָרבען אין ארץ ישראל, וואו ער איז געבראכט געוואָרען צו דער קבורה.

XVIII.

די אידען־פערפאלגונגען אין שפאניען און פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די „אנוסים“. פ א ו ל ד ע ס א נ ט א מ א ר י א. זיין שנאה צו אידען און יודענטהום. ר׳ יהושע בן יוסף א ל ־ ל ו ר ק י און זיין בריעף צו פאול׳ען. פ ר א פ י א ט ד ו ר א ן און זיין בעריהמטער „אל תהי כאבותיך“. זיין „כלמת הגויים“ און זיינע אנדערע ספרים.

גרויסע פאסירונגען. זאגט מען, ווארפען זייערע שאַטענס פאראויס. דאס איז אויך אמת בנוגע דעם שרעקליכען גירוש פון די שפאנישע אידען אין יאהר 1492. ער איז געקומען ניט אונערוואַרטעט. די לאגע פון די אידען אין שפאניען איז געוואָרען ערגער און אונערטרעגליכער כמעט מיט יעדען יאהר זינט די קריסטען האבען דארטען געקראגען די אויבערהאנד איבער די מאהאמעדאנישע מורינען. אם שלימסטען און ערגסטען האט אנגעפאנגען זייער לאגע צו ווערען ביים ענדע פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. עס איז געוועזען דער אנפאנג פון דער ענדע. צו די פערפאלגונגען, צו די הריגות און צו די שחיטות איז גאר ניט געוועזען קיין גרייַנעץ.

פיעלע אידען זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם. זיי האבען זיך בעסער געלאזט טויטען מיט אלערליי מיתות משונות, אבי ניט צו פערראטהען זייער גאט, זייער רעליגיאָן און זייער פאלק. עס האבען זיך אבער אויך געפונען פיעלע, וואס האבען ניט געקענט בייזשטעהן דעם שווערען נסיון און זיינען אריבער צום קריסטענטהום. ניט אויס ליעבע, נאר ווענינער אויס איבערצייגונג, נאר אויס מורא האבען זיי אנגע־

נומען דעם גלויבען פון זייערע פייניגער. מיט א געבראכענעם געמיטה און מיט א שווערער הארץ האבען זיי פערלאזען זייערע גלויבענס געגאסען און זייערע ליידענס־ברידער און זיינען אריבער אין דעם לאנער פון שונא. דער שונא, זייערע נייע קריסטליכע ברידער, האט זיי קיין צוטרויען ניט געשאנקען. די קריסטען האבען גאנץ גוט געוואוסט און פערשטאנען, אז ניט אויס איבערצייגונג זיינען זיי באקעהרט געווארען צום נייעם גלויבען, און זיי זיינען פערהאסט און פעראכטעט געווארען נאך מעהר ווי די אידען. זייערע נייע קריסטליכע ברידער האבען זיי בעטיטעלט מיט דעם נאמען מאראנאס (פערפלוכטע). די אידען האבען זיך די ערשטע צייט געהאלטען פון ווייטען פון די דאזיגע משומדים אבער ביס־לעכווייז זיינען זיי געווארען פריינדליכער צו זיי, בעטראכטענדיג זיי אלס „אנוסים“ (געצוואונגענע).

די מעהרסטע פון די דאזיגע אנוסים האבען זיך געהאלטען ביי זייער נייעם גלויבען נאר אזוי לאנג, ווי זיי האבען געמוזט. ביי דער ערשטער בעסטער געלעגענהייט וואס האט זיך זיי געמאכט, האבען זיי פערלאזען זייער געבורטס־לאנד און אויסגעוואנדערט אין פרייערע לענדער. וואו זיי האבען אפען און אונגעשטערט געקענט לעבען אלס אידען. צווישען די אנוסים האבען זיך אבער אויך געפונען א רעכט ביסעל, וואס האבען זיך מיט דער צייט איינגעוואהנט מיט דער נייער אמונה און מיט דעם נייעם ארט לעבען. זיי זיינען געווארען עכטע שפאניער און האבען אנגעפאנגען שפיעלען ניט קיין קליינע ראלע אין דעם פאליטישען, קולטורעלען און ליטע־ראַרישען לעבען פון לאנד. זיי זיינען פערלארען געגאנגען פאר דעם אידישען פאלק אין גאנצען. אבער קיין משומדים־להכעיס, קיין אידישע שונאים, זיינען זיי ניט געווארען.

א חוץ די „אנוסים“ האבען זיך אבער אויך געפונען פרייוויליגע משומדים, וואס זיינען אריבער אין פיינד'ס לאגער צוליעב פערזענליכע נוצען און צוועקען. זיי זיינען גע־ווארען פערביטערטע שונאים פון זייער פאלק און האבען אנ־

געוועגדעט זייער גאַנצע ענערגיע, זייערע גאַנצע פעהיגקייטען, זייער גאַנצען קענען און וויסען צו בעקעמפּפען זייער פאָלק און זייער פריהערדיגע רעליגיאָן. זיי האָבען ניט געקליבען קיין מיטלען. אַלץ איז רעכט געווען. מסירות, בלבולים, בעשמו־צונגען און פערלוימדונגען דאָס זיינען געווען זייערע וואַפען. זיי פלעגען פער׳ מוסר׳ען דאָס אידישע פאָלק און די אידישע אמונה. זיי זיינען געוואָרען הייסערע קריסטען, ווי די קריס־טען גופא. ווי אַלע רענעגאַטען, צי דאָס איז א פּאַסיפיסט, וואָס ווערט א מיליטאַריסט, צי דאָס איז א סאָציאַליסט וואָס ווערט א קאַפּיטאַליסט, זיינען זיי געוואָרען ווילדערע פערפאָל־גער פון זייערע פריהעריגע גלויבענס־גענאָסען ווי די קריסטען גופא. טהיילווייז איז עס געווען, ווייל זיי האָבען דערמיט געוואָלט ארויסווייזען זייער טרייהייט און איבערגעבענהייט צו דער נייער רעליגיאָן און טהיילוויין צוליעב דעם, וואָס זיי האָבען געוואָלט פערשטיקען און פערשרייען זייער אייגענעם געוויסען. זיך אַליין איינריידען אז זיי מיינען ערנסט.

איינער פון די וויכטיגסטע פון די דאָזיגע להכעיס־משומדים איז געווען פּ א ו ל ד ע ס א נ ט א מ א ר י א, אָדער פּ א ו ל ד ע ב ו ר ג א ס. זיין פאָטער ר׳ יצחק הלוי איז געווען א גרויסער למדן, א גרויסער יחסן און א רייכער מאַן. ער אַליין, מיט זיין אידישען נאָמען ר׳ ש ל מ ה ה ל ו י, איז געווען א געלעהרטער און איינער פון די בעדייטענדסטע תלמודיסטען פון זיין צייט. ער איז אויך געווען רייך און פאַר א לאַנגע צייט רב אָדער דיין אין בורגאָס. דער בעריהמטער תלמודיסט ר י ב " ש האָט זיך מיט איהם אי־בערגעשריבען וועגען תלמודישע פראַגען. ער איז דערצו גע־ווען זעהר פרום. זיין טויפען זיך אין יאהר 1390 איז דאַרום געקומען ווי א דונער אין א מיטען העלען טאָג. קיינער האָט עס ניט געקענט ערוואַרטען.

נאָך זיין טויפען זיך איז פּאול דע סאַנטא מאַריא גע־פאָהרען קיין פּאַריז, וואו ער האָט געשטודירט און אין פער־לויף פון א פּאָר יאהר געקראָגען דעם טיטעל דאָקטאָר פון טעאָלאָגיע. ער איז שפּעטער געוואָרען אַן ערץ־בישאָף און

האט זיך ארומגעטראגען מיט אמביציעזע געדאנקען צו ווע־
רען קארדינאל און זאגאר פאבסט.

די אורזאכע פון זיין שמד'ען זיך איז ניט אין גאנצען קלאהר. ער האט בעהויפטעט, אז ער איז בעקהערט געווארען צום קריסטענטהום דורך די שריפטען פון דעם בעקאנטען קריסטליכען פילאזאף טהאמאס אקווינא. די אי־דען, איבערהויפט די וואס האבען איהם געקענט נעהענטער, האבען עס ערקלעהרט צוליעב זיין עהרגייציגקייט און יאגענים נאך הערשאפט. אין דער קריסטליכער קירכע האט ער גע־קענט געפינען מעהר געלעגענהייטען זיך ארויפצוארבייטען און צו געווינען מאכט און אנזעהן. ווי די מעשה זאל ניט זיין, דער אמאליגער רב שלמה הלוי איז געווארען איינער פון די פערביטערטסטע געגנער פון די אידען און פון יודענטהום. זייענדיג אן איינגעהער אין פאבסטליכען פאלאסט, האט ער אנגעווענדעט אלע זיינע מעגליכקייטען צו פארערגערען די לאגע פון די אידען דורך אלערליי מסירות. געגען דער אידי־שער אמונה איז ער ארויסגעטראטען אפען מיט מעהרערע פאמפלעטען.

ער איז געווען דער וויכטיגסטער פון די דאזיגע משומדים־להכעיס. אבער בשום אופן ניט דער איינציגער. עס האבען זיך אויך געפונען אנדערע משומדים, וואס האבען זיך גענומען צו שרייבען ביטערע אטאקעס געגען דעם יודענטהום. די אידען פון זייער זייט האבען אויך ניט געשוויגען און זיינען ארויס מיט אטאקעס און פערטהיידיגונגען, אזוי אז דער פיערצעהנטער און א טהייל פון דעם פופצעהנטען יאהר־הונ־דערט זיינען געווען די רייכסטע אין דער פאלעמישער ליטעראטור.

ר' יהושע בן יוסף אל־לורקי, א נאהענ־טער בעקאנטער און בעוואונדערער פון פאול דע סאנטא מאריא, ווען ער, דער לעצטער, איז נאך געווען א איד, האט זיך צו איהם געווענדעט מיט א לאנגען בריעף, אין וועלכען ער האט דעם משומד אויפגעפאדערט, אז ער זאל איהם ער־קלעהרען זיין טהאט.

דער בריעף לויטעט בקצור אזוי: „איך גלויב ניט, אז דו ביזט בעקעהרט געווארען צוליעב וועלטליכער גדולה און עשירות, ווייל איך געדענק נאך, ווי דו ביזט געוועזען אונצו־פריעדען מיט דיין רייכקייט. ווי דו האסט געביינקט נאך אן ארימען לעבען, כדי דו זאלסט זיך בעסער קענען אפּגעבען מיט'ן לערנען און מיט שטודירען. איך גלויב אויך ניט, אז דו האסט אנגעפאנגען צווייפלען אין דער אידישער אמונה צו־ליעב דער פילאָזאָפיע, וואס האט אונטערגעגראבען איהרע יסודות, ווייל איך ווייס, אז די אמת'ען פון דער פילאָזאָפיע זיינען ביי דיר ניט געוועזען אין ווידערשפּרוך מיט די אמת'ן פון דער רעליגיאָן. ביזט געוועזען פרום ביז דעם לעצטען טאָג פון דיין טויפען זיך. צי איז עס מעגליך, אז די פערפאָלגונגען פון די אידען האבען דיר געבראכט צום געדאנק, אז דאס אי־דישע פאָלק מוז אונטערגעהן און האט מעהר קיין האפנונג ניט? האסטו דאך געמעגט וויסען, אז דער גרעסטער טהייל פון דעם אידישען פאָלק לעבט ניט אונטער דער קריסטליכער הערשאפט, און ווען אפילו עס איז גאט'ס גזרה, אז די אידען פון אלע קריסטליכע לענדער זאלען פערניכטעט ווערען, וועט נאך אלץ דאס אידישע פאָלק בלייבען.

„מען מוז דארום אננעהמען", שרייבט אל־לורקי סאר־קאסטיש ווייטער, „אז דו ביזט בעקעהרט געווארען צום קריסטענטהום אויס ריינער איבערציינגונג, ווייל דו האסט איינגעזעהען, אז די קריסטליכע דאגמען זיינען אמת. איך וואלט דיר דארום בעטען, אז דו זאלסט אזוי פריינדליך זיין און מיר אויפקלעהרען איניגע פונקטען:

1) די אויפגאבע פון משיח'ן, לויט ווי די נביאים האָ־בען פאראויסגעזאגט, איז צו בעפרייען דעם אידישען פאָלק. האָט עס יעזוס געטהאָן?

2) דער קומענדער משיח דארף צוזאמענקלייבען די אידען פון גלות. ווי אזוי קען עס זיין יעזוס, ווען די אי־דען זיינען נאך דאמאלס ניט געוועזען אין גלות?

3) מיט דעם אנקומען פון משיח, שטעהט געשריבען, וועט ארץ ישראל פון דאס ניי אויפגעבויט ווערען און די אי־

דען וועלען זיך דארטען אויפהאלטען. די דאזיגע נבואה איז נאך ניט מקוים געווארען, ווייל די אידען זיינען צוזעעט און צושפרייט איבער דער גאנצער וועלט און די הייליגע לאנד איז נאך קיינמאל ניט געוועזן אזוי חרוב ווי זי איז איצט.

4) נאך משיח'ס קומען, האבען דיא נביאים געזאגט, וועט גאט אנערקענט ווערען פון אללע פעלקער. איז דאס שוין מקוים געווארען?

5) וואו איז דער אייביגער שלום, וואס איז פערשפראָכען געווארען פאר דער משיח'ס־צייט?

„דאס זיינען בלויז איניגע פון מיינע צווייפלען בנוגע דער קריסטליכער אמונה", ענדיגט אל־לורקי זיין בריעף „איך וויל דא ניט שרייבען וועגען מיינע צווייפלען בנוגע יעזוס'עס געבורט, זיין טויט, זיין תחית־המתים, זיינע געשפרעכען מיט דיא תלמידים און אנדערע פערזאָנען, זיינע ניסים און דער גלייכען. דאס וועלען מיר בעשפרעכען מינדליך".

איינער פון די גייסטרייכסטע פערטהיידיגער פון יודענטהום און אטאקירער פון קריסטענטהום איז געוועזן פראפיאט דוראן (דער אפודי). ער איז געבארען געווארען אין לעצטען העלפט פון פערצעהנטען יאהר־הונדערט אין דרום־פראנקרייך. אין זיינע יונגע יאהרען האט ער געלעהרענט תלמוד אין איינע פון דיא דייטשע ישיבות. אחוץ תלמוד האט ער שפעטער אויך שטודירט דיא אנדערע וויססענשאפטען, און איז בעריהמט אלס גרויסער העברייאישער גראמאטיקער און בעדייטענדער פילאזאף. צווישען זיינע מעהרערע ספרים איז זיין העברייאישע גראמאטיק „מעשה אפוד" און זיין פירוש אויף דעם „מורה נבוכים" אם בעסטען בעקאנט.

אין יאהר 1391 איז ער צוליעב דיא שרעקליכע פערפאלגונגען געצוואונגען געווארען אנצונעהמען דעם קריסטענטהום. ער האט שפעטער זיין גאנצען לעבען זיך ניט געקענט פערגעבען דיא דאזיגע זינד, ווארום ער איז בעסער ניט אומגעקומען אויף קדוש השם. דיא „טבילה־וואסער" האט ער אנגערופען די „מיים הזדונים". לאנג האט ער זיך מיט דער

נייער אמונה ניט געהאלטען. ער האט אפגעמאכט מיט זיינעם א פריינד, אז זיי זאלען פערלאזען אייראפא און זיך בע־זעטצען אין ארץ ישראל. ער האט זיך בעדארפט טרעפען מיט זיין פריינד אויף א בעשטימטען פלאטץ. אבער צו זיין איבערראשונג האט ער דארטען זיין פריינד ניט געטראפען. אנשטאט דעם האט ער נעקראגען פון איהם א בריעף, וואו דער פריינד זיינער ערקלעהרט איהם, אז ער האט בעשלאסען צו בלייבען ביי דער קריסטליכער אמונה. ער דערצעהלט איהם, אז ער האט זיך געטראפען מיט פאול־דע סאנטא־מאריע, וועלכע האט איהם געעפענט זיינע אויגען און איהם איבערצייגט אין דער אמת'קייט פון קריסטענטהום. אין דעם דאזיגען בריעף דערצעהלט ער אויך פון דיא גרויסע אמבי־ציעס פון פאול דע־סאנטע מאריע, וועלכער וועט מסתמא ווערען א קארדינאל אדער דער פאבסט אליין.

פרפיאט דוראן האט בעשלאסען צו ענטפערען זיין פריינד אין א לאנגען בריעף, אין וועלכען יעדער פארא־גראף פאנגט זיך אן מיט די ווערטער: „אל תהי כאבותיך“ (דוא זאלסט ניט זיין וויא דיינע עלטערען). אין דעם בריעף אטאקירט דוראן אללע קריסטליכע דאגמאן, אבער ער טהוט עס מיט אזא עדעלער און פיינער איראניע, אז פאר א היבשע צייט האבען דיא קריסטליכע פריסטער דאס אנגענומען פאר א פראפאגאנדא פאר דעם קריסטענטהום. זיי האבען דארום דעם דאזיגען בריעף פערשפרייט אלס פראפאגאנדא ליטערא־טור אונטער דעם נאמען: „אלטעקא־באטעקא“. ערשט שפע־טער האבען זיי זיך געכאפט, אז ער איז פול מיט לצנות און חוזק פון דיא קריסטליכע דאגמען און האבען איהם, דעם דאזיגען בריעף, פערארורטהיילט צום פערברענען. דיא אידען דאגעגען האבען געטאהן זייער בעסטענס צו פערברייטען דעם „אל תהי כאבותיך“. יוסף בן שם־טוב, א געלעהר־טער און פילאזאף, האט זאגאר אנגעשריעבען א פירוש אויף איהם.

דא וועט בלויז נעגעבען ווערען איינינע אויסציגע פון דעם דאזיגען בריעף:

אל תהי כאבותיך, וואס האבען געגלויבט אין אן איין־איינציגען גאט און האבען פון איהם בערויבט איר־גענד וועלכע מערהייט. זיי זיינען פערפיהרט געווען, ווען זיי האבען געזאגט: הער ישראל, גאט אונזער גאט איז איינער. זיי האבען געמיינט, אז איינער מיינט איינער. ניט קיין צו־זאמענגעשטעלטער אדער מעהרער וויא איינער. דוא ביזט ניט אזוי: גלויבסט אין איינס און דריי, אין איינעם וואס איז דריי און אין דריי וואס איז איינס. ניט דריי איינע נאך דיא אנדערע, נאר דריי צוזאמענגעשטעלטע און פעראייניגט גוף צו גוף. דאס מויל קען פון דעם ניט ריידען און דער אויער קען עס ניט בעגרייפען.

אל תהי כאבותיך, וואס האבען געגלויבט אין א גאט וואס קען ניט געענדערט ווערען אין קיין שום אופן. זיי זיינען פערפיהרט געווען, ווען זיי האבען געזאגט: איך גאט קען ניט געענדערט ווערען. זיי האבען איהם בערויבט פון אירגענד וועלכער קערפערליכקייט און האבען איהם גע־מאכט צום פּשוטען, ריינעם שכל. זיי האבען אויסגעטייטשט דיא פסוקים פון דער תורה, אז זיי זאלען שטימען מיט'ן שכל. ניין, דוא ביסט ניט אזוי. דוא בערויבסט איהם ניט פון קערפערליכקייט, חס ושלום. דוא גלויבסט, אז ער האט זיך אין איינע פון זיינע געשטאלטען פערקליידט אין פלייש, ניט אין גאנצען ער, נאר בלויז א דריטעל פון איהם. ער האט געלאזען פערגיסען זיין בלוט ווי וואסער, כדי זיין פאלק פון זינד אויסצולייזען. דאנק איהם און לויב איהם פאר דעם חסד, וואס ער האט דיר געטאהן דיר צו העלפען און דיר צו רעטען. ער האט נעביך אליין געליטען פון דיינטוועגען. קיין אנדער וועג האט זיין חכמה ניט געפונען, וויא אזוי דיר צו רעטען. גלויב, אז דיא ריינע יונגפרוי איז געבליבען יונגפרוי אויך נאכדעם וויא זיא האט פערשוואנגערט, אויך נאכדעם וויא זיא האט געבוירען אהן יסורים און אהן וועהעניסען. פרעג ניט קיין קשיות, וויא אזוי קען א קערפער ארויס און אריין און אלין זאל בלייבען וויא געוועזן.

אל תהי כאבותיך, וואס האבען זיך פערטיעפט

אין דיא ספּורים פון דער וועלט־שעפּפונג און האָבען דאָר־טען געזוכט אויסצוגעפינען דיא סודות, וועלכע זאָלען זיין אין איינפערשטענדנים מיט דער פילאָזאָפיע; וואָס האָבען דערקלעהרט דעם גן־עדן און דעם גהינום, דיא טייכען, דעם בוים פון וויסען, וועגען אדם און חוה, וועגען דעם שלאַנג און דיא פּעלענע העמדער. נייִן, דוא דאַרפסט עס ניט. דוא דאַרפסט זיך ניט גריבלען און זוכען, פאַר דיר איז אַלץ קלאָהר און פּשוט. דוא נעהמסט אַלץ וויא עס שטעהט געשריבען. נאָר דוא לייגסט צו עטוואָס וואָס שטעהט ניט געשריבען. דוא לייגסט צו, אז פאַר זיין זינד איז אדם הראשון איבער־געגעבען געוואָרען אין דיא הענד פון שטן, ביז וואַנען דער ערלייזער האַט איהם מיט זיין טויט אויסגעלייזט... ער האָט איהם אויסגעלייזט פון אַ שטראָף, וואָס איז אין פּסוק ניט דערמאָנט און האָט איהם ניט אויסגעלייזט פון דיא קללות וואָס ווערען אין פּסוק יע דערמאָנט...

אל תהי כאבותיך. וואָס האָבען זיך פערלאָזען אויפן שכל און האָבען זיך אָפּגעגעבען מיט וויססענשאַפטען און פילאָזאָפיע; זיי האָבען אויסגעבויט גאַנצע פּאַלאַסטען אויף דיא נאַרישקייטען פון שכל. זיי זיינען פערפיהרט און פערנאַרישט געוועזען, ברודער. געה ניט אין זייערע וועגען. דוא דאַרפסט עס ניט. גלויב אין אַ טאַטען, וואָס איז זיך אַ זוהן און אין אַ זוהן, וואָס איז זיך אַ טאַטען...

אל תהי כאבותיך וואָס האַלטען זיך אָן משה'ס תורה, זיי היטען אָפּ דיא פערבאָטען און דיא פערזאָגען... דוא דאַרפסט עס ניט, דאָס קען דיר נאָך ברייננגען צו שאַנדע. זיי ניט מל דיינע קינדער, עס טרפות, טהו וואָס דיין הארץ געלוסט און לעב אַ טאָג.

אל תהי כאבותיך. וואָס האָבען געזאָגט, אַז דיא ביינער פון אַ עזעל זיינען ריין און דיא ביינער פון כהן־גדול זיינען אונריין. נייִן, דוא ביסט ניט אַזוי. געה אויפן „מאַ־הילניק" און נעהם זיך מענשליכע ביינער און מאַך דיר דערפון הייליגטהימער... זוך דיא טויטע און וואָס בלייבט פון זיי.

נעהם דיר א ביינדיל וויא א גערשט דיא גרויס און שעטץ עס וויא אז אבן־טוב. פערהייליג עס און קוש עס.

* * *

א חוץ דעם „אל תהי כאבותיך“ האָט פּראָפּיאָט דוראַן אויך אָנגעשריבען דעם ספר „כלמת הגויים“, וואו די קריסט־ליכע דאָגמען ווערען בעקעמפּפט און בעהאַנדעלט אין א מעהר ערנסטען טאָן.

XIX.

ר' חסדאי קרשקש. זיין קאמפף געגען דעם אריסטאָטעליאניזם, הויפּט־זעכליך געגען די אידישע אריסטאָטעליאנער ווי דער רמב"ם און דער רלב"ג. זיין קאמפף געגען די דאגמען פון קריסטענטהום און זיין „בטול עקרי הנוצרים". זיין איינפלוס אויף שפּינאָזא'ן.

ר' חסדאי בר' אברהם קרשקש (קרעשקאש) איז געבאָרען געוואָרן אין באַרצעלאָנא, שפּאַניען, אין יאָהר 1340 און איז געשטאָרבען אין 1410. ער האָט אָפּגעשטאַמט פון א פאמיליע פון גרויסע תלמודיסטען און רייכע מענשען. ער אַליין איז אויך געווען א גרויסער תלמודיסט און רייכער מאַן. זיין רבי אין תלמוד איז געווען דער בעריהמטער תלמודיסט און אויך פילאָזאף ר' ניסים פון גיראָנדי (דער ר"ן). צווישען זיינע נאָהענטע פריינד און חברים זיינען געווען דער עלטערער ריב"ש און דער אינגערער "אפודי". אין דער וויענער אויסגאַבע פון זיין ווערק „אור ה'" געפינען זיך אויף'ן שער די ווערטער „שהיה רב בסרגוסא בשעת השמד" (וועלכער איז געווען דער רב אין סאראגאסא אין דער צייט פון דעם שמד), אָבער עס איז א צווייפעל צי ער איז איבערהויפּט ווען עס איז געווען דער אפּיציעלער רב פון סאראגאסא. די דאָזיגע שטעלע איז דאמאלס פערנומען געוואָרען פון דעם ריב"ש.

אזוי צי אַזוי, זיין נאָמען און בעדייטונג אלס תלמודיסט איז געווען זעהר שטארק פערשפּרייט און צו איהם ווי צו דעם

ריב"ש פלעגען זיך די רבנים פון די נעהענטערע און ווייטערע אידישע קהלות ווענדען מיט אלערליי שאלות ותשובות.

זיין רייכקייט און זיין אנזעהן אלס געלעהרטער אפילו צווישען ניט־אידען האט איהם ניט געראטעוועט פון די פער־פאלגונגען און די ערנידרונגען, וואס די שפאנישע אידען האבען געהאט אויסצושטעהן. צוליעב א בלבול האט מען איהם אין יאהר 1378 אריינגעזעצט אין תפיסה. אין 1391 איז זיין איינציגער זוהן אומגעקומען אויף קדוש השם, וייל ער האט זיך ענטזאגט אנצונעהמען דעם קריסטענטהום.

די אלע צרות און ליידען האבען אבער ניט אפגעשוואכט זיין איבערגעבענהייט צו דער אמונה פון זיינע עלטערן, וועלכע ער האט געזוכט צו פערטהיידיגען מיט אלע זיינע אויסערגעוועהנליכע פעהיגקייטען. די געפאהר פאר דעם יודענטהום איז געוועזען א דאפפעלטע. פון איין זייט זיינען די יסודות פון דער אידישער אמונה אונטערגעגראבען געווארען פון דער ארי־סטאטעלישער פילאזאפיע, פון די עקסטרעמע תלמידים פון דעם רמב"ם און דעם רלב"ג; פון דעם צווייטען זייט איז זי געשטעלט געווארען אין געפאהר דורך די משומדים און די מוסרים, וואס האבען זיך דאן פארמעהרט. ר' חסדאי קרשקש האט זיך אריינגעווארפען אין קאמפף געגען די ביידע געפאה־רען, פון איין זייט פיהרענדיג א פאלעמיק געגען דעם רמב"ם, רלב"ג און דעם גאנצען אריסטאטעליאניזם און פון דעם אנ־דערען זייט געגען דער מכה פון די משומדים. געגען דעם אריסטאטעליאניזם איז ער ארויסגעטראטען מיט זיין ספר „אור ה'" (גאט'ס ליכט), וועלכען ער האט אנגעשריבען אין א קורצען, קלאהרען העברעאיש. געגען דער משומדים־מכה און די טענות פון די משומדים איז ער ארויס מיט זיין ספר „בטול עקרי הנוצרים" (די צושטערונג פון די קריסטליכע דאגמען), וועלכען ער האט אנגעשריבען אין שפאניש און וועלכער איז איבערזעצט געווארען פון ר' יוסף בן שם־טוב.

ר' חסדאי קרשקש בעקעמפפט דעם אריסטאָטעליאניזם ווי אַ גלויביגער, פרומער איד, אָבער ער בענוצט זיך דערביי מיט די וואַפען פון די פילאָזאָפען גופא. ניט דערפאַר טויג ניט דער אריסטאָטעליאניזם, ווייל ער שטימט ניט איין מיט אידישקייט; ניט דערפאַר טויג ער ניט, ווייל ער קען אראָפּ־פיהרען די אידישע יונגע לייט פון דעם רעכטען וועג, ווי דאָס איז געוועזען די טענה פון דעם רשב"א און די אנדערע געגנער פון דער פילאָזאָפיע. לויט קרשקש טויג דער אריסטאָ־טעליאניזם ניט דערפאַר, ווייל ער איז אין עצם ניט דער אמת, ווייל זיינע בעווייזע זיינען קיינע בעווייזע ניט, ווייל זיינע הנחות זיינען ניט בעגרינדעט. דער מאָטיוו פון קרשקש'עס קאמפף געגען דעם אריסטאָטעליאניזם איז אָהן ספק געוועזען זיין גרויסע איבערגעבענהייט און זיין טיעפער גלויבען אין דעם יורענטהום, אָבער די מעטהאָדען און די מיטלען וועלכע ער געברויכט זיינען פון אַ פילאָזאָף. ער בעקעמפפט דעם אריסטאָטעליאניזם מיט זיין אייגענער וואַפע, מיט דער לאָגיק. ער בעווייזט מיט דער הילף פון לאָ־גיק, אַז די מענשליכע לאָגיק איז גאָר ניט ווערטה, ווען עס קומט צו אַזעלכע פראַגען. ער זוכט צו בעווייזען, אַז די אַלע לאָגישע בעווייזע וואָס די אריסטאָטעליאַנער ברענגען צו בע־גרינדען די עקזיסטענץ פון גאָט, זיין איינהייט און אַזוי ווייטער, זיינען גאָר ניט ווערטה: זיי בעווייזען קיין זאַך ניט.

דער רמב"ם אין זיין „מורה נבוכים" ברענגט זעקס און צוואַנציג „הקדמות" אָדער הנחות „פון די פילאָזאָפען". צו די דאָזיגע זעקס און דרייסיג „הקדמות" ברענגט דער רמב"ם נאָך זעקס אייגענע „מופתים" אָדער בעווייזע. אויף דעם גרונד פון די דאָזיגע צוויי און דרייסיג „הקדמות", אַקסיאָמען און טהעאָרעמען, בויט דער רמב"ם אויף זיין גאַנצען בנין. איינ־ציגווייז צוגלידערט קרשקש די דאָזיגע הקדמות, און מיט אַ אָהן־רחמנות'דיגער און שאַרפער קריטיק בעווייזט ער ווי גרונדלאָז און אונבעגרינדעט דעם רמב"ם'ס יסודות זיינען. „דער רמב"ם און אפילו זיינע שיחות חולין זיינען אונז טייער

און ליעב, אָבער דער אמת איז אונז ליעבער". זאָגט קרשקש וועגען דעם רמב"ם.*)

דעם רמב"ם'ס בעוויז, דער אריסטאטעליאנישער בעוויז, פון גאָטס עקזיסטענץ ווערט בעגרינדעט אויף דער אונמעגליכקייט פון אַן אונענדליכקייט. יעדע זאַך וואָס איז אין בעוועגונג מוז האָבען א בעוועגער. דער בעוועגער א צווייטען,ד ער צווייטער א דריטען ביז דער אונענדליכקייט. אָבער אזוי ווי קיין אונענדליכקייט עקזיסטירט ניט אין דער ווירקליכקייט, מוזען מיר סוף כל סוף קומען צו אַן ערסטען בעוועגער, וואס איז אליין בעוועגלאָז. דער דאָזיגער בעוועגלאָזער בעוועגער איז גאָט. קרשקש טענה'ט, אז אַן אונענדליכקייט קען יא עקזיסטירען, און אז ממילא איז דער גאַנצער בעוויז צוזאמען מיט די שליסע פון איהם גאָר ניט ווערטה. אויף דעם זעלבען וועג צושטערט קרשקש דעם רמב"ם'ס בעוויז וועגען גאָט'ס איינהייט. אונענדליכקייט אין חלל (רוים) קען עקזיסטירען און עקזיסטירט. גם איז דארום מעגליך די עקזיסטענץ פון אַן אונענדליכע צאהל וועלטען, וועלכע מוזען ניט על פי לאָגיק דוקא זיין בגשאפען פון איין איינציגען גאָט.

דער מענשליכער שכל און די מענשליכע לאָגיק איז ניט אונפעהלבאר. דער מענשליכער שכל איז ניט איכשטאַנד צו פארענטפערען די דאָזיגע פראגען, אָבער דאס וואס דער מענשליכער שכל קען אונז ניט געבען, גיט אונז די אמונה. זי, די אמונה, לערנט אונז ניט אזעלכע זאכען, וואס זיינען געגען דעם שכל. מען קען ניט און מען דארף ניט גלויבען אין זאכען, וואס זיינען געגען שכל. אָבער דאָס מיינט נאָך ניט, אז מען קען ניט גלויבען אין זאכען, וואס דער שכל איז ניט ביכולת צו בעווייזען.

קרשקש בעקעמפפט אין אלגעמיין דעם אינטעלעקטואליזם פון די אריסטאָטעליאנער, לויט וועלכען גאָט אליין איז דורכאויס ריינער שכל, און אז דאָס העכסטע אין מענשען

*) דברי הרב רבינו ושיחות חולין שלו חביבים עלינו ואהובים אצלנו, הנה האמת אהוב יותר (הקדמה, אור ה').

איז זיין שכל, וועלכער קען זיך ערווערבען אונשטערב־ליכקייט בלויז דורך דעם, וואָס זיין שכל פעראייניגט זיך מיט דעם אלגעמיינעם וועלט־שכל. בעגרינדענדיג זיך אויף דעם איז דער רמב"ם מיט אלע אנדערע אריסטאָטעליאַנער געקומען צום שלוס, אז בלויז דער דאָזיגער מענש איז זוכה צו אונשטערבליכקייט, וועלכער האָט ענטוויקעלט זיין שכל. וואס מעהר איינעמס שכל איז ענטוויקעלט און פערפאָל־קאָממט, אלץ מעהר ווערט ער פאראייניגט מיט דעם וועלט־שכל, אלץ א העכערע מדרגה פון „השארת הנפש" דערגרייכט ער. לויט דעם קומט אויס, אז דער מענש, וואָס גיט זיך אָפּ מיט מאטהעמאטיק, למשל, איז גיכער זוכה צו אונ־שטערבליכקייט ווי דער פרומער און דער גוטער. קרשקש איז ניט צופריעדען מיט דער דאזיגער לעהרע, וואס די פילאָזאָפען האבען זיך אויסגעטראכט. גאָט אליין, מיינט קרשקש, איז ניט בלויז ריינער שכל אין זיין נאטור. ער איז דערצו אויך גוטסקייט און ליעבע, וואס עס פיהרט דערצו, אז ער זאָל וועלען טהאָן גוטס צו די ברואים. גאָט'ס גרעסטע הנאה בע־שטעהט ניט אין דעם, ווי די אריסטאָטעליאנער ווילען האָבען, וואָס ער איז זיך בעוואוסט אין זיין אונבעגרעניצטען אלל־וויסען, נאָר אויך אין זיין אונענדליכער ליעבע און גוטס־קייט. ליעבע און ניט וויסען איז דער בונד צווישען גאָט און מענשען.

קרשקש בעקעמפפט דעם רמב"ם אין אלע וויכטיגע פּונקטען. ער באקעמפפט דעם רמב"ם'ס לעהרע וועגען גאָט'ס אטריבוטען. דער רמב"ם בעהויפּטעט, אז מען קען וועגען גאָט ניט זאָגען קיין זאך פּאָזיטיוועס, נור בלויז נעגאטיוועס. מען קען ניט, למשל, זאָגען, אז גאָט איז עקזיסטירענד, נאָר מען דארף זאָגען, אז ער איז ניט ניט־עקזיסטירענד. קרשקש רופט עס אן א שפּיעל אין ווערטער, ווארים אז מען זאָגט, אז גאָט איז ניט ניט־עקזיסטירענד מיינט דאָך עס סאי ווי סאי, אז ער עקזיסטירט. טא פאר וואס זאָל מען ניט זאָגען, אז גאָט עקזיסטירט? וואו איז דער חילוק? אויך איז קרשקש ניט איינפערשטאנען מיט'ן רמב"ם, אז גאט'ס אטריבוטען זיינען

ניט בלויז אנדערש אין דער מדרגה, נאר אויך אנדערש אין מין. גאט'ס קענען, גאט'ס וויסען און אזוי ווייטער זיינען אין גאנצען אנדערש ווי אונזער קענען און וויסען. קרשקש האלט דא מיט'ן רלב"ג, אז זיי זיינען בלויז אנדערש אין מדרגה, אבער ניט אנדערש אין מין. גאט'ס וויסען איז אונענדליך העכער און קלערער ווי אונזערער אבער ניט קיין אנדער־ער, ווארים אז ניט קען דאך זיין, אז גאט'ס וויסען איז גאר דאס וואס מיר רופען אונוויסען.

דא איז ניט דער פלאץ מאריך צו זיין וועגען קרשקש'ס פילאזאפיע אין אלע איהרע איינצעלהייטען. זיין גרעסטע בע־דייטונג בעשטעהט אין דעם, וואס ער איז געווען דער ער־שטער צווישען אידען, וועלכער האט זיך ערלויבט ארונטער־צורייסען דעם גאנצען אריסטאטעליאניזם, וואס האט פאר גאנצע יאהר־הונדערטע פערשקלאפט די מוחות פון אלע דענ־קער, סאי פון די אידישע און סאי פון די ניט־אידישע. ער איז דער אידישער ג י א ר ד א נ א ב ר ו נ א.

זיין איינפלוס אויף דער אלגעמיינער פילאזאפיע איז פיעל וועניגער ווי מען האט געקענט ערווארטען. פיעלע פון די אידישע פילאזאפען נאך איהם האבען בעטראכט זיין ארויסטרעטען געגען אריסטאטעלס און געגען די אריסטא־טעליאנער אלס א חוצפה. מאנכע פון דעם רמב"ם'ס חסידים האבען איהם אנגערופען נאר און פאנטאזיאר. עס איז אבער איצטער פעסטגעשטעלט געווארען פון י א ע ל' ען, אז ש פ י־נ א ז א איז זעהר שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון קרשקש און זיינע לעהרען וועגען די אטריבוטען און וועגען פרייען ווי־לען. שפינאזא ווי קרשקש זיינען מעהר נוטה צום געדאנק, אז דער מענש בעזיצט ניט קיין פאלשטענדיגען פרייען ווילען, אז דעם מענשען'ס טהאטען זיינען אונטערווארפען דעם געזעץ פון אורזאכען און פאלגען. און שפינאזא ווי קרשקש זוכען אויף דעם זעלבען וועג צו פערענטפערען די סתירה צווישען גאט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען.

קרשקש טרעט אויך ארויס געגען דעם רמב"ם'ס דריי־

צעהן „עיקרים”. ווענען מאַנכע פון די דאָזיגע עיקרים זאָגט קרשקש, אז כאָטש זיי זיינען אזעלכע זאכען. וואָס יעדער איד דאַרף אין זיי גלויבען, אָבער דער וואָס גלויבט אין זיי ניט קען ניט אַנגערופען ווערען קיין אפּיקורס.

* * *

מיט דעם זעלבען טאָן פון געלעהרטען און פילאָזאָף ווי קרשקש בעקעמפפט דעם אריסטאָטעליאניזם בעקעמפפט ער אויך די דאָגמען פון קריסטענטהום. ער לאַכט ניט און חוזק'ט ניט. ער בעהאַנדעלט די פראַגען ערנסט. זיין אָפּ־האַנדלונג איז מעהר א פערטהיידיגונג פון יודענטהום ווי אַן אַטאַקע אויף דעם קריסטענטהום. זיין „בטול עקרי הנוצרים” איז איינגעטהיילט אין צעהן שערים אָדער קאַפּיטלען און יעד־דער קאַפּיטל בעהאַנדעלט א בעזונדערע דאָגמע.

דער ערשטער קאַפּיטעל רעדט וועגען דער זינד פון אדם הראשון און זיין בעשטראָפונג. אין צווייטען קאַפּיטעל ווערט גערעדט וועגען יעזוס'עס טוידט אלס ערלייזונג פון דער זינד. דער דריטער קאַפּיטעל רעדט וועגען דער דריי־אייניג־קייט. דער פירטער וועגען יעזוס'עס פערקערפּערונג. דאַן וועגען מאַריע. וואָס איז געבליבען א בתולה; וועגען דער בע־דייטונג פון דער טבילה־וואַסער; וועגען משיח'ן און וועגען דער נייער תורה וואָס איז געגעבען געוואָרען.

XX.

די פאלעמישע ליטעראטור אין די דייטשע און די סלאווישע לענדער. ליפמאן מילהויזען און זיין „ספר הנצחון“. דער קאראאים יצחק בן אברהם טראקי. זיין קלאסישע ווערק „חזוק אמונה“. זיין קריטיק פון דעם „ברית חדשה“ און זיין איינפלוס אויף די קריסטליכע פריידענקער ווי וואלטער און דייוויד פרידריך שטרויס.

די פאלעמישע ליטעראטור ביי די אידען אין די דייטשע און די סלאווישע לענדער האט זיך אנגעפאנגען צו ענטוויקלען פיעל שפעטער ווי צווישען די אידען פון שפאניען און דרום־פראנקרייך. דאס איז צו ערקלעהרען דערמיט וואס זייער פאליטישע און עקאנאמישע לאגע איז געווען אזוי שלעכט, אז זיי האבען ניט געהאט דעם מוטה און דעם נויטיגען גערולד ארויסצוטרעטען געגען די אלע פערלוימדער און די בעשמוצער פון יודענטהום, וועלכע האבען זיך דארטען. איבערהויפט אין דייטשלאנד, שטארק פארמעהרט. דערצו איז זייער קולטורעלער צושטאנד בכלל געווען אויף א ניעדריגערע מדרגה. זיי זיינען וועניג געווען בעקאנט מיט דער פילאזאפיע פון יענער צייט און בלויז יחידי סגולה זיינען געווען בעקאנט מיט דער דאמאלסדיגער וויסענשאפטליכער שפראך, מיט לאטייניש. זיי האבען פשוט ניט בעזעסען די נויטהיגע וואפען צו אזא קאמפף. עס האט זיי געפעהלט דער נויטהיגער וויסען.

דער ערשטער פאלעמישער שרייבער פון דייטשלאנד, וועמעס שריפטען עס זיינען געבליבען, איז געווען ליפמאן

מ י ל ה ו י ז ע ן. ער איז געווען אַן עסטרייכער. ער האָט געלעבט אין ענדע פערצעהנטען און אין אנפאנג פופצעהנטען יאהרהונדערט אין ק ר א ק א און אין פּ ר א ג. אין יאהר 1399 איז ער מיט פיעלע אנדערע אידען אריינגעוואָרפען גע־וואָרען אין תפיסה צוליעב א מסירה פון א געוויסען משומד פּ ע ט ע ר, אַז זיי האָבען בעליידיגט דעם קריסטענטהום. עטליכע און זיעבציג אידען זיינען צוליעב דער דאָזיגער מסירה ערמאָרדעט געוואָרען דורך פערברענען. מילהויזען איז געווען דער איינציגער, וואָס האָט זיך גערעטעט פון טויט.

ל י פּ מ א ן מ י ל ה ו י ז ע ן איז דער פערפאַסער פון „ספר הנצחון“ (דער בוך פון זיעג). אין דעם דאָזיגען ספר פּאָלעמיזירט מילהויזען ניט בלויז געגען דעם קריסטענטהום און די קריסטליכע דאָגמען, נאָר אויך געגען די קאַראַאימען און די אטהעאיסטען. זיין ארט שרייבען און די גאַנצע צוזאַ־מענשטעלונג פון דעם „ספר הנצחון“ שמעקט גאַנץ שטארק מיט מגידות און א היבש ביסעל בטלנות. דאָס איז א מין דרוש אויף יעדען טאָג, און יעדער דרוש פאַנגט זיך אָן מיט א פּסוק.

ווי עס ווייזט אויס איז ער אָבער געווען גוט בעקאַנט ניט בלויז מיט דעם „ברית חדשה“, וואָס דאָס איז געווען א זעל־טענהייט צווישען די דייטשע תלמודיסטען, נאָר אויך מיט דער אידיש־שפּאַנישער פילאָזאָפיע, און ער ציטירט אָפט דעם רמב״ם, אבן עזרא, סעדיה גאון און אנדערע.

זיינע ארגומענטען געגען קריסטענטהום זיינען גאַנץ שטאַרקע, אָבער זיי זיינען צו־וואָרפען אָהן א סדר און אַ סיסטעם. זיין ארגומענט געגען יעזוס'עס געטליכקייט לוי־טעט: „אויב גאָט וואָלט ווירקליך וועלען אראָפּלאָזען זיך אויף דער ערד אין דעם געשטאַלט פון א מענשען, וואָלט ער איז זיין אַל־קענען געקענט געפינען אַ אנדער וועג און ניט דאַרפען געבוירען ווערען דורך א פרוי“. וועגען דער קריסט־ליכער בעהויפּטונג, אַז י ע ז ו ס האָט מיט זיין טויט אויס־געלייזט פון אייביגער פערדאַמונג די צדיקים פון די דורות וואָס האָבען געלעבט פאַר איהם, פרעגט מילהויזען: „פאַר

וואס האט גאט אין זיין גוטסקייט ניט געמאכט, אז יעזוס זאל געבארען ווערען פריהער און פערשפארען די ליידען פון די פרומע פון יענע פיעלע דורות פאר א זינד, וואס זיי זיינען ניט בעגאנגען?"

דער „ספר הנצחון" איז איבערזעצט געווארען אין לאטיין און ער האט ארויסגערופען געגען זיך א גאנצע ליטעראטור. קריסטליכע בישאפען און קריסטליכע געלעהרטע האבען גע־פונען פאר נויטיג צו פערענטפערען זיינע קשיות און ווידער־לעגען זיינע ארגומענטען.

דער וויכטיגסטער און דער בעדייטענדסטער פאלעמי־שער ספר געגען קריסטענטהום אין דער גאנצער העברעאישער ליטעראטור איז פערפאסט געווארען פון א קאראאים, י צ ח ק ב ן א ב ר ה ם ט ר א ק י.

יצחק בן אברהם איז געבארען געווארען אין ט ר א ק י, ווילנער גובערניע, אין יאהר 1533, און איז דארטען גע־שטארבען אין יאהר 1594. זיין רבי אין תנ"ך און אין דער העברעאישער ליטעראטור איז געווען דער געלעהרטער קא־ראאים צ פ נ י ה ב ן מ ר ד כ י. די לאטיינישע און די פוילישע שפראכען מיט זייערע ליטעראטורען האט ער געלע־רענט פון קריסטליכע לעהרער. ער האט אויך געהאט א היב־שע ידיעה אין דער פילאזאפיע און איז געווען גוט בעקאנט ניט בלויז מיט דעם „ברית חדשה", נאר אויך מיט דער קריסטליכער טעאלאגיע און מיט די לעהרען פון די אלע פער־שיעדענע קריסטליכע סעקטען.

קומענדיג אין נאהענטער בעריהרונג מיט דער קריסטלי־כער אריסטאקראטיע, מיט זייערע געלעהרטע און גייסטליכע, דערצעהלט ער אין זיין הקדמה, איז איהם אפט אויסגעקומען צו הערען, ווי זיי פלעגען מאכען חוזק פון דער אידישער אמונה. איהם פלעגט אויסקומען צו הערען זייערע טענות גע־נען דעם יודענטהום און ווי זיי פלעגען זיך דערביי נאך שטי־צען אויף פסוקים פון דער אידישער תורה און פון די אידישע נביאים גופא. דאס האט איהם בעוואויגען צו שרייבען זיין

ספר, וועלכען ער האט א נאמען געגעבען „חזוק אמונה“ (די פערשטארקונג פון גלויבען).

דער „חזוק אמונה“ בעשטעהט פון הונדערט קאפּיטלען און איז איינגעטהיילט אין צוויי טהייל. אין די ערשטע דריי און פערציג קאפּיטלען זוכט דער מחבר צו פּארענטפערן די אלע טענות, וואס די קריסטען האבען געגען דעם יודענטהום. פון דעם פיער און פערציגסטען ביז דעם פופציגסטען קאפּי־טעל שטעלט ער ארויס זיינע טענות געגען דעם קריסטענטהום. די לעצטע ניין און פערציג קאפּיטלען זיינען א קריטיק איבער דעם ברית החדשה, וואו דער מחבר פון דעם „חזוק אמונה“ זוכט צו בעווייזען, אז די צוזאמענשטעלער פון דעם „ברית חדשה“ זיינען געווען גרויסע פּראסטאקעס און האבען פאלש ציטירט די פּסוקים פון דער תורה און פון די נביאים. א חוץ דעם זוכט ער צו בעווייזען, אז זיי זיינען זיך איינע די אנדערע סותר און ווייסען אליין ניט וואס זיי ווילען.

דער „חזוק אמונה“ איז א מייסטער־ווערק. די שפּראך איז קורץ און לייכט. זיין קריטיק פון דעם ברית חדשה איז כמעט מאדערנע וויסענשאפטליך. דער איינציגער פעהלער זיינער איז, וואס ער וויעדערהאלט זיך צו אפט.

דער „חזוק אמונה“ איז איבערזעצט געווארען אין לאטייניש, דייטש, ענגליש און אין אנדערע שפּראכען און איז געווארען אן אונערשעפּליכער קוואל פאר די קריסטליכע פריידענקער. וואלטער אין זיינע אטאקען געגען דעם קריסטענטהום האט זיך בענוצט מיט די ארגומענטען און די קריטיק פון דעם מחבר פון „חזוק אמונה“, וועמען ער ציטירט. דער קריסטליכער געלעהרטער און פארשער דייוויד פריעדריך שטרויס האט זיך מיט איהם בענוצט אין זיין ווערק „דאס לעבען פון יעזוס“. דער „חזוק אמונה“ האט דורך דעם געקראגען אן אלגעמיינע וועלט־בעדייטונג.

די תלמודישע אידען האבען גאר פארגעסען, אז דער מחבר איז א קאראאים, און האבען זיך אויף איהם ארויפ־געווארפען ווי אויף אן אבן טוב. דער „חזוק אמונה“ איז גע־

ווארען א מין טעקסט־בוך פון פאלעמיקס געגען קריסטענ־טהום. אין מאנכע אויסגאבען איז אויסגעלאזען געווארען דער פאקט, אז דער מחבר איז געווען א קאראאים. אין דער לייפציגער אויסגאבע פון 1857 שטעהט אויפ'ן שער מ ר ב י י צ ח ק ב ן א ב ר ה ם, און אנשטאט „איש טראקי" האט מען אוועקגעשטעלט „איש קראקא". א תלמודישער שרייבער האט זאגאר אריינגעשמוגעלט אין טעקסט אויסציגע פון די תלמודישע שרייבער.

די ארגומענטען, וואס דער מחבר פון „חזוק אמונה" גע־ברויכט געגען די משיחות פון יעזוס'ען זיינען ניט קיין נייע. זיי זיינען אונז שוין בעקאנט פון די פריהערדיגע פאלעמישע שרייבער. די הויפט טענה בעשטעהט אין דעם, וואס מיט דעם אנקומען פון משיח'ן דארפען, לויט די הבטחות פון די נביאים, אלע מלחמות פערשווינדען. מיט דעם אנקומען פון יעזוס'ען זיינען די מלחמות און די בלוט־פערגיסונגען ניט נאר מעהר, נאר אפטער און נאך ברוטאלער. אויב מען זאל גלויבען אין די נביאים, און די קריסטען בעהויפטען דאך אז פערשוואונדען געווארען, נאר, אדרבא, זיי זיינען געווארען זיי גלויבען, דאן קען י ע ז ו ס ניט זיין דער ערווארטעטער משיח. נאך מעהר, יעזוס זאגט אויף זיך: „מיינט ניט, אז איך בין געקומען ברייגנען פריעדען אויף דער וועלט. איך ברייגג דעם שווערד, וואס וועט פערנאנדערטהיילען א זוהן פון א פאטער, א טאכטער פון איהר פאטער און א שנור פון איהר שוויגער."

ווייטער פרעגט דער מחבר. „וואס פאר א שייכות האט יעזוס מיט דער פאמיליע פון דוד? שוין אפגערעדט דערפון, וואס זיין יחוס־צעטעל ווי עס ווערט אנגעגעבען פון מ א ט־ ה ע א ו ס, שטימט ניט מיט דעם יחוס־צעטעל, וואס ל ו ק ו ס גיט אן, שוין אפגעזעהן דערפון, איז דאך דער דאזיגער יחוס־צעטעל דער יחוס פון י ו ס ף'ען, וועלכער איז אבער ניט דער פאטער פון יעזוס'ען. יעזוס איז דאך געבארען געווארען פון הייליגען גייסט, ווען מרים איז נאך געווען א בתולה. טא וואס פאר א שייכות האט דער יחוס פון יוסף'ען, וועלכער איז ניט

דער פאטער פון יעזוס'ן, מיט יעזוס'ן ? (לפי זה אין יחוס יוסף מועיל ל י ש ו כלום). אויב מען זאָל גלויבען אין די נביאים, און די קריסטען בעהויפּטען דאָך, אז זיי גלויבען, דאן קען יע־זוס ניט זיין דער משיח, ווייל ער שטאַמט ניט פון דער פאַ־מיליע דוד.

די אידען ווערען בעשולדיגט, אז זיי האָבען געפּייניגט און געקרייציגט יעזוס'ען. פרעגט זיך: האָבען זיי עס געטהאָן מיט יעזוס'עס ווילען אדער געגען זיין ווילען ? אויב זיי האָ־בען עס געטהאָן מיט זיין ווילען, הייסט דאָס עס, אז זיי האָ־בען געטהאָן דעם ווילען פון גאָט, ווארום איהר קריסטען בע־הויפּטעט דאָך, אַז יעזוס איז גאָט. דערפאר קומט דאָך זיי ניט צו בעשטראָפען, נאָר פארקעהרט, צו בעלוינען. אגב, אויב זיי האָבען עס געטהאָן מיט זיין ווילען, טאָ פאר וואָס איז ער געוועזען אזוי טרויעריג און האָט געבעטען, אז דעם דאָזיגען כוס זאָל מען איהם ניט געבען ? פאר וואָס האָט ער אויסגעשריען „גאָט, מיין גאָט, ווארום האָסטו מיר פערלאָ־זען ?" ווי קען גאָט פערלאָזען גאָט ? אויב ווידער די פּיי־ניגונגען און די קרייטציגונג איז געטהאָן געוואָרען געגען זיין ווילען, און ער האָט די אלע יסורים געליטען איבער געוואלט, טאָ וואָס איז ער פאר א גאָט, וואָס קען זיך אליין ניט העל־פען ? (חזוק אמונה, פּרק מ"ז).

מען קען פרעגען די קריסטען: איהר גלויבט זעהר שטארק אין יעזוסען, אבער איהר גלויבט ניט אין די ווער־טער פון איהם און פון זיינע שלוחים און איהר פאָלגט ניט, וואָס ער און זיי האָבען אייך געלערענט. ערסטענס, ער רופט זיך אין ערגעץ ניט גאָט. ער רופט זיך „מענשען־קינד", און איהר רופט איהם גאָט, וואָס ער האָט אייך אין ערגעץ ניט בעפוילען. צווייטענס, יעזוס זאָגט: מיינט ניט, אז איך בין געקומען צושטערען די תורה און די נביאים. איך בין געקו־מען זיי ערהאלטען. הימעל און ערד וועלען בטל ווערען און אפילו איין אות פון דער תורה וועט ניט בטל ווערן", און איהר גלויבט, אז משה'ס תורה איז בטל געוואָרען. דריטענס, ווען דער רייכער מאן האָט געפרעגט יעזוס'ען, וואָס דארף איך

טהאן כדי איך זאל זוכה זיין צום אייביגען לעבען, האט ער געענטפערט: היט די מצוות: מארד ניט, זיי ניט מזנה, זאג ניט קיין פאלשע עדות, גיב כבוד דיין פאטער און מוטער און ליעב דיין חבר ווי זיך זעלבסט. דערפון איז צו זעהן, אז יעזוס האט געפאדערט צו טהאן די מצוות אום זוכה צו זיין צום אייביגען לעבען, וועהרענד איהר גלויבט, אז נאר דורך גלויבען אין יעזוס'ען קען מען דאס עררייכען. יעזוס האט געלערענט, אז מען גיט דיר א פאטש אין איין באק, זאלסטו איהם דערלאנגען די צווייטע באק, אז מען נעהמט ביי דיר דעם אויבער־ראק, גיב איהם אויך די העמד. איך האב נאך ניט געטראפען קיין קריסט, וואס זאל עס טהאן. (חזוק אמונה, פרק מ"ט).

אין דעם פופציגסטען קאפיטעל פערברייטעט זיך דער מחבר פון „חזוק אמונה" וועגען די דאזיגע פונקטען און זוכט צו בעווייזען, אז דער קריסטענטהום פון היינט איז אין גאנצען ניט דער קריסטענטהום פון יעזוס'ען. יעזוס האט קיינמאל ניט געהייסען גלויבען אין א דריי־אייניגקייט. יעזוס האט זיך אין ערגעץ ניט גערופען גאט. יעזוס האט אויסדריקליך פערבאטען צו מאכען געטצען. יעזוס האט קיינמאל ניט געזאגט, אז מען זאל פיינט האבען און נעהמען נקמה אן די אידען. פערקעהרט, ער האט פאר זיי תפלה געטהאן און האט געזאגט: פארגיב זיי, פאטער, זיי ווייסען ניט וואס זיי טהוען. יעזוס האט געהייסען זיינע נאכפאלגער צו פערקויפען זייערע נחלות און צוטהיילען צווישען ארעמע לייט. יעזוס האט געהייסען ליעב האבען די שונאים, בענשען די, וואס שילטען אייך. איך האב נאך ניט געטראפען א קריסט, וואס זאל עס טהאן."

פיעל אינטערעסאנטער איז זיין קריטיק פון דעם „ברית־חדשה", וועלכע האט נאך ביז היינטיגען טאג ניט פערלארען איהר ווערטה.

„דער „ברית חדשה" איז געשריבען געווארען בערך דריי הונדערט יאהר נאך יעזוס'עס טוידט. מ א ר ק ו ס און ל ו ק ו ס האבען געשריבען זאכען, וואס זיי האבען געהערט פון

אנדערע און ניט וואס זיי האבען אליין געזעהן אדער גע־הערט. ווי קען מען זיך דען אויף זיי פערלאזען? אין פיעלע פלעטצער זיינען זיך די שרייבער סותר איינע די אנדערע, וואס דאס בעווייזט אויך, אז זיי האבען זייערע ידיעות ניט גענומען פון דעם זעלבען קוואל. גאנץ אפט ברייגנען זיי פסוקים פון דער תורה און די נביאים אנדערש ווי זיי זיינען געשריבען אין דער אמת'ען, וואס דאס בעווייזט, אז דער ברית־חדשה איז צוזאמענגעשטעלט געווארען פון פראס־טאקעס."

נאך דער דאזיגער הקדמה אדער ווי ער רופט עס „הצעה", גיט דער מחבר א טיעפע און אויספיהרליכע קריטיק פון די פיער עוואנגעליאומס, פון „די ווערק פון די שליחים", פון פאול'ס עפּיסטלען און פון „יוחנן'ס זעהונג". ווי עס איז שוין בעמערקט געווארען, האבען זיך מאנכע פון די נייעסטע פאר־שער בענוצט מיט פיעלע פונקטען פון זיין קריטיק.

3 1761 04262 8164